

*Նվիրվում է
Մխիթարյան Միաբանության
հիմնադրման 300-ամյակին*

АРМЯНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Х. АБОВЯНА

Л. М. ХАЧАТРЯН

**КУРС
ОБЩЕГО
ЯЗЫКОЗНАНИЯ**

ЗАНГАК
ИЗДАТЕЛЬСТВО

ЕРЕВАН – 2017

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Լ. Մ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴԱՍԸՆԹԱՑ

ՉԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2017

Երաշխավորված է ՀՀ ԿԳ նախարարության կողմից որպես դասագիրք մանկավարժական բուհերի հումանիտար ֆակուլտետների ուսանողների համար

ՀՏԴ 81(075.8)
ԳՄԴ 81g73
Խ 282

Պատասխանատու խմբագիր՝

Վարդան Ղազարյան, Մոսկվայի Մ. Վ. Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանի ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ, բան. գիտ. թեկնածու

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել՝

Վաղարշակ Մադոյան, բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Վարդան Պետրոսյան, բան. գիտ. թեկնածու, դոցենտ

Խաչատրյան Լ. Մ.

Խ 282 Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց.— Եր.: «Զանգակ» հրատ., 2017.— 312 էջ:

«Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթացը» բաղկացած է երկու բաժնից՝ «Լեզվաբանության հիմունքներ» և «Ընդհանուր լեզվաբանության հարցեր»:

Դասընթացը կառուցված է ծրագրային նյութերի թեմատիկ պլանավորման և ըստ դասաժամերի մատուցման սկզբունքով: Ամբողջ դասընթացը բաժանված է հիսուն դասերի. յուրաքանչյուր բաժնի տրվում է 25-ական դաս (ընդհանուրը՝ 100 ժամ): Յուրաքանչյուր դաս ունի հստակ կառուցվածք՝ հենակետային բառեր, դասավանդման մեթոդներ, դասախոսության տեքստ, վերջում՝ հետադարձ կապ, առաջադրանքներ, տեսական գրականության մշակում, ինքնաստուգման հարցեր, հիմնական և առաջարկվող գրականություն:

Դասագիրքը բավարարում է դասավանդվող նյութերը էլեկտրոնային եղանակով մատուցելու պահանջները:

Հասցեագրված է մանկավարժական բուհերի հումանիտար ֆակուլտետների ուսանողությանը և, ընդհանրապես, ընդհանուր լեզվաբանության հարցերով զբաղվող մասնագետներին:

ՀՏԴ 81(075.8)
ԳՄԴ 81g73

ISBN 978-9939-68-577-9

© Խաչատրյան Լ. Մ., 2017
© «Զանգակ-97» ՍՊԸ, 2017

Բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:

Սույն հրատարակության որևէ հատված չի կարող վերարտադրվել մեխանիկական, էլեկտրոնային, լուսապատճենահանման, տեսագրման և այլ եղանակներով՝ առանց հրատարակչի գրավոր համաձայնության:

Допущено Министерством образования и науки РА в качестве учебника для гуманитарных факультетов педагогических вузов

Главный редактор: Вардан Казарян, канд. филол. наук, доцент кафедры общего и сравнительно-исторического языкознания МГУ им. М. В. Ломоносова

Рецензенты: Вагаршак Мадоян, д-р филол. наук, проф.; Вардан Петросян, канд. филол. наук, доцент

Хачатрян Л. М., Курс общего языкознания. Ереван, изд. «Зангак», 2017, 312 с.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ԴԱՍԸՆԹԱՅԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Բարձրագույն դպրոցի կրթական համակարգում ընդհանուր լեզվաբանական առարկաները մատուցվում են երկու դասընթացով՝ *լեզվաբանության հիմունքներ* և *ընդհանուր լեզվաբանություն*: Այդ դասընթացները միմյանց տրամաբանական շարունակություն են կազմում:

Ընդհանուր լեզվաբանություն դասընթացի ծրագրային հարցերի ուսումնասիրությունը խարսխվում է լեզվաբանության հիմունքներից ստացած գիտելիքների վրա, և, ըստ այդմ, այդ երկու դասընթացները կազմում են մեկ միասնական ամբողջություն:

Ելնելով դասընթացների տրամաբանական ամբողջությունից՝ ՀՊՄՀ բանասիրական ֆակուլտետում այդ առարկաները ներառվել են մեկ ընդհանուր դասընթացի մեջ՝ «Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց» անվանումով:

«Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց» առարկան իր համապատասխան դասընթացներով ուսումնասիրվում է բանասիրական ֆակուլտետի բակալավրատի առաջին կուրսերում. նախ մատուցվում է լեզվաբանության հիմունքներ դասընթացը (1-ին կիսամյակ), ապա՝ ընդհանուր լեզվաբանության դասընթացը (2-րդ կիսամյակ):

Լեզվաբանության հիմունքներ դասընթացը ներառում է ծրագրային հետևյալ հարցերը՝ լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան, լեզվի բնորոշումը, լեզուն որպես հասարակական երևույթ, լեզվի գործառույթները, լեզվի և խոսքի տարբերակումը, լեզվի կառուցվածքային և համակարգային բնութագրերը, լեզվաբանության բաժինների և լեզվաբանական գիտակարգերի տարբերակման սկզբունքները, լեզվաբանական միջգիտակարգերը, լեզվի ուսումնասիրության հայեցակետերը, քերականական իմաստների արտահայտման միջոցները, լեզուների ծագումնաբանական դասակարգումը, գրաբանությունը և հարակից այլ հարցեր:

Լեզվաբանության հիմունքներ դասընթացը կառուցված է ըստ հետևյալ բաժինների՝

1. Լեզվաբանությունը որպես գիտություն լեզվի մասին:
2. Լեզվի բնութագրերը:

3. Լեզու և մտածողություն:
4. Լեզուների տիպերն ըստ գործածության:
5. Լեզվի տարբերակները:
6. Լեզվի համակարգի ուսումնասիրության բաժինները:
7. Հնչյունաբանություն:
8. Բառագիտություն:
9. Բառարանագիտություն և բառարանագրություն:
10. Քերականություն:
11. Քերականական իմաստների արտահայտման միջոցները:
12. Լեզվաբանական հետազոտության մեթոդները:
13. Լեզուների ծագումնաբանական դասակարգումը:
14. Լեզվաընտանիքներ:
15. Գրաբանություն:

Ընդհանուր լեզվաբանության բաժինը ներառում է ծրագրային մի շարք հարցեր՝ լեզվի տեսություն, նշանագիտություն, լեզվի կառուցվածք, լեզվական համակարգ և նորմա, լեզվի զարգացման օրենքներ, քերականական կարգեր, համեմատական–գուգադրական մեթոդ, լեզվաբանական տիպաբանություն, կառուցվածքաբանություն, լեզվաբանության նորագույն ուղղություններ և այլն:

Դասագրքում առաջին անգամ հանգամանորեն տրվում են բառակազմական կաղապարները՝ հայերենի լեզվական իրողությունների հիման վրա, ինչպես նաև մատուցվում են լեզվաբանության նորագույն ուղղությունները, որոնք լեզվի ուսումնասիրության այլ բնագավառներ են բացահայտում:

Ընդհանուր լեզվաբանության բաժինը կառուցված է ըստ հետևյալ թեմաների՝

1. Լեզվի տեսության հարցերը:
2. Նշանագիտության հիմնական հարցերը:
3. Լեզվական համակարգ և լեզվական նորմա:
4. Լեզու և հասարակություն:
5. Լեզվի պատմությունը և ժամանակագրական կտրվածքները:
6. Լեզվի զարգացման օրենքները:
7. Քերականական կարգեր:
8. Գոյականի քերականական կարգերը:
9. Բայի քերականական կարգերը:
10. Ստորոգում, շարույթ, շարակարգ:
11. Լեզվաբանական կաղապարներ:
12. Համեմատական –գուգադրական մեթոդ:
13. Լեզվաբանական տիպաբանություն:
14. Կառուցվածքաբանություն:

15. Լեզվաբանության նորագույն ուղղություններ:

Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթացից ձեռք բերած գիտելիքները մեծապես կարող են նպաստել բանասիրականի հաջորդ կուրսերում հայագիտական առարկաների յուրացմանը: Դասընթացից ստացած տեսական և գործնական գիտելիքները, բոլոր լեզուներին վերաբերելով հանդերձ, ներառում են նաև հայոց լեզվի և հայագիտական առարկաների առանցքային հարցերը՝ դրանով իսկ նպաստելով նրանց համակողմանի յուրացմանը:

Ընդհանուր լեզվաբանություն դասընթացը յուրացնելու դեպքում ուսանողը բավարար չափով պատկերացում կկազմի վերոհիշյալ հիմնահարցերի վերաբերյալ, որն էլ կնպաստի նրա հետագա մասնագիտական գործունեությանը:

Բ. ԴԱՍԱԳՐՔԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

«Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթացը» կառուցված է ծրագրային նյութերի թեմատիկ պլանավորման սկզբունքով. յուրաքանչյուր դասընթացի (ըստ ծրագրի) տրվում է որոշակի ժամաքանակ (ընդհանուրը՝ 100 ժամ), ամբողջ ծրագրային նյութը բաշխված է 25-ական դասերի շրջանակներում (ընդհանուր առմամբ՝ 50 դաս):

Մատուցվող դասերի կառուցվածքը պայմանավորված է կրթական բարեփոխումների պահանջով. յուրաքանչյուր դաս ունի հստակ կառուցվածք՝ հենակետային բառեր, դասախոսության թեմա, դասավանդման մեթոդ(ներ), դասընթացի բովանդակություն, ամփոփիչ և ստուգողական հարցեր, առաջադրանքներ, տեսական գրականություն (հիմնական և հանձնարարելի):

Այսպիսի դասագրքի ստեղծումը կապված է որոշակի դժվարությունների հետ:

Առաջինը ծրագրային նյութի նպատակային ընտրությունն է, որ պետք է համապատասխանի մանկավարժական բուհերի կրթական ծրագրերին ու խնդիրներին: Երկրորդ՝ դասանյութերի համամասնության խնդիրը. դասերը պետք է կառուցել այնպես, որ ծավալով միմյանցից հեռու չլինեն, և հնարավոր լինի այն մատուցել մեկ դասաժամի ընթացքում: Երրորդ՝ այս դասագիրքն իր կառուցվածքով և ընդգրկած որոշ հարցադրումների առումով առաջինն է բուհական պրակտիկայում, որ պետք է նոր քննություն բռնի ժամանակի և տարածության մեջ:

1 Յուրաքանչյուր բուհ կամ մասնագիտական ամբիոն կարող է անհատական մոտեցում ունենալ սույն ծրագրով նախատեսված ժամաքանակի և դասաժամերի նկատմամբ. մենք նկատի ենք ունեցել առավելագույն ժամաքանակը:

Հաշվի առնելով այս ամենը՝ մենք ձեռնարկել ենք սույն աշխատանքն այն համոզմունքով, որ այն կարող է նպաստել թե՛ լեզվաբանության հիմունքների և թե՛ ընդհանուր լեզվաբանության հարցերի համակողմանի յուրացմանը, որն էլ իր հեթին կարող է օժանդակել հայագիտական առարկաների տեսական գիտելիքների ընդհանրացմանը:

Սույն դասագիրքը կազմելիս հաշվի ենք առել հայրենական և արտասահմանյան լեզվաբանների աշխատանքները, հրապարակված եղած լեզվաբանական ձեռնարկներն ու դասագրքերը, ինչպես՝ Ֆ. դը Սոսյուրի, Թ. Գամկրելիձեի — Վյաչ. Իվանովի, Ա. Ռեֆորմատսկու, Օ. Շիրոկովի, Վ. Կոդուխովի, Բ. Գոլովինի, Յու. Մալովի, Յու. Ստեպանովի, Ֆ. Բերեզինի, Վ. Ա. Մալովայի, Գր. Ղափանցյանի, Էդ. Աղայանի, Գ. Ջահուկյանի և ուրիշների հիմնարար աշխատություններն ու ռուսական իրականության մեջ լայն ընդունելության արժանացած լեզվաբանական բառարանները (Օ. Ախմանովա, Վ. Դ. Ստարիչենոկ, Տ. Վ. Մատվեևա, Ի. Ի. Բոգատիրևա – Օ. Ա. Վոլոշինա), այդ թվում նաև հանրահայտ «Лингвистический энциклопедический словарь» հանրագիտարանը. (Մ., 1990):

Հեղինակը խորին շնորհակալություն է հայտնում աշխատանքի խմբագիր Վարդան Ղազարյանին (Մոսկվայի Մ. Վ. Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանի ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ, բան. գիտ. թեկնածու), գրախոսներ Վաղարշակ Մադոյանին (Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարանի լեզուների ամբիոնի վարիչ, բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր), Վարդան Պետրոսյանին (ԵՊՀ ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ, բան. գիտ. թեկնածու, դոցենտ), որոնց օգտակար խորհուրդները մեծապես նպաստել են աշխատանքի գիտատեսական համակարգի լրամշակմանն ու ամբողջացմանը:

Հեղինակն առանձնահատուկ շնորհակալություն է հայտնում ՀՀ ԿԳ նախարարության կրթության ազգային ինստիտուտին, Երևանի պետական համալսարանի ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնին և Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիայի ամբիոնին՝ աշխատանքին հանգամանորեն ծանոթանալու և այն որպես բուհական դասագիրք տպագրության երաշխավորելու համար:

*Հեղինակ
Երևան, 2017*

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐ

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 1 և անվանում*

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ. ՆՐԱ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Լեզվաբանության խնդիրներ, լեզվաբանության առարկա, լեզվի գործառնություններ, հասարակական գիտություններ, բնական գիտություններ, մատենագիտություն, պատմական գիտություններ, աշխարհագրություն, կինեսիկա, ճարտասանություն:

գ) *Դասախոսության և ուսումնասիրության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեսքեր (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Մարդկային լեզուն ուսումնասիրող գիտությունը կոչվում է լեզվաբանություն, անգլերեն՝ linguistics, ռուսերեն՝ языкознание կամ языковедение: Հայերեն եզրույթի հիմքում ընկած են լեզու և բան (ուսմունք) արմատները: Օտար եզրույթն ունի լատիներեն lingua (լեզու) բառը: Ռուսերեն եզրույթների հիմքում ընկած են язык, ведение (գիտություն) և знание (իմացություն) բառերը: Ведение (ведать – գիտենալ, իմանալ) բառի արմատը ծագում է հնդեվրոպական *vedo ձևից, որ նշանակում է գէտ (գիտություն բառի մեջ): Հմնտ. հայերեն լեզվագետ, գրականագետ, աստղագետ, երաժշտագետ, օվկիանոսագետ, հայագետ, եգիպտագետ և այլն, ռուսերենում՝ языковед, литературовед, обществовед, естествовед և այլն: Հայերեն բան արմատը համարժեք է հունարեն լոգոս բառին. հմնտ. լեզվաբան, հանքաբան, երկրաբան, սրտաբան, նյարդաբան, ռուսերեն՝ филолог, минеролог, геолог, кардиолог, нейролог և այլն:

Լեզվաբանությունը ուսմունք է մարդկային լեզվի կամ որոշակի լեզուների վերաբերյալ: Լեզվաբանությունը, ինչպես ամեն մի գիտություն, ունի իր ուսումնասիրության առարկան, խնդիրները և նպատակը:

Լեզվաբանությունն ունի իր գիտական խնդիրները՝ կապված լեզվի ուսումնասիրության հետ: Թվարկենք դրանցից հիմնականները.

1. Որոշարկել լեզվաբանության առարկան, հստակեցնել նրա սահմանները և այն սահմանագատել առնչակից այլ առարկաներից:

2. Պարզել, թե ինչ է լեզուն, ինչ հատկանիշներ ունի, ինչ գործառույթներ է կատարում, ինչի համար է ստեղծվել և ինչի է ծառայում: Բացահայտել լեզվի նշանային բնույթը և որոշել լեզվի տեղը նշանային այլ համակարգերի շարքում:

3. Քննել լեզուների ծագման հարցերը, պարզաբանել՝ ինչպես է լեզուն հասարակական կյանքի ընթացքում աստիճանաբար փոփոխությունների ենթարկվում, զարգանում և մի որակից անցնում մյուսին: Բացահայտել լեզուների պատմական զարգացման ներքին և արտաքին գործոնները:

4. Ներկայացնել լեզվի կառուցվածքը. ինչից է կազմված լեզուն, ինչ մակարդակներ ունի, ցույց տալ այդ մակարդակների փոխհարաբերությունների բնույթը:

5. Ցույց տալ լեզվաբանության կապը այլ գիտությունների հետ՝ հասարակական և բնական, պարզել՝ ինչ նյութ են տալիս այդ գիտությունները լեզվաբանությանը, և ինչպես է լեզվաբանությունն օգնում նրանց:

6. Որոշարկել լեզվաբանական հետազոտության մեթոդներն ու եղանակները, պարզել, թե այս կամ այն կառուցվածքի լեզուներն ուսումնասիրելիս ինչպիսի մեթոդներ պետք է կիրառել:

7. Զբաղվել իր իսկ պատմության հարցերով. կատարել լեզվաբանության պատմության շրջանաբաժանում և բնութագրել լեզվի քննության այն սկզբունքներն ու մեթոդները, որոնք հատուկ են այս կամ այն շրջանին:

8. Որոշել լեզուների ծագումնաբանական և կառուցվածքային ընդհանրությունները, սահմանել լեզվական ընդհանրություններ, որոշակի սկզբունքներով դասակարգել աշխարհի լեզուները:

9. Զբաղվել առանձին լեզուների հարցերով, բացահայտել նրանց պատմությունը, լեզվական գոյավիճակները, ցույց տալ նրանց հասարակական և տարածքային տարբերակները, բնութագրել դրանց ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

10. Պարզաբանել, թե ինչպես է մարդ արարածը կարողանում մտածել, խոսել և իր մտածածն արտաբերել հնչյունական թաղանթով: Ինչպես է լեզուն վերածվում խոսքի, և ինչպես է իրականացվում խոսքային գործունեությունը:

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Ա. Լեզվաբանությունը և հասարակական գիտությունները

Գիտությունները բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ բնական և հասարակական:

Բնական գիտություններն ուսումնասիրում են բնության երևույթները, ֆիզիկական, քիմիական տարրերն ու նրանց հատկանիշները և բացահայտում են նրանց զարգացման ընդհանուր օրենքներն ու օրինաչափությունները: Բնական գիտությունների համակարգի մեջ մտնում են աստղագիտությունը, ֆիզիկան, ֆիզիոլոգիան, քիմիան, երկրաբանությունը, կենսաբանությունը և այլն:

Հասարակական գիտություններն զբաղվում են հասարակական կյանքի խնդիրներով, մարդկային հասարակության պատմությամբ, մարդու հոգեկան աշխարհով, նրա գիտակցության ու մտածողության հարցերով, արվեստի, մշակույթի խնդիրներով և այլն: Հասարակական գիտությունների համակարգի մեջ են մտնում բանասիրությունը, պատմությունը, ազգագրությունը, հնագիտությունը, մատենագիտությունը, արվեստաբանության տարբեր ճյուղերը, հոգեբանությունը, տրամաբանությունը, իրավաբանությունը և այլն:

Լեզվաբանությունը՝ որպես գիտություն մարդկային լեզվի մասին, պատկանում է հասարակական գիտությունների խմբին:

Ա. Լեզվաբանությունը և հասարակական գիտությունները

Լեզվաբանությունը կապ ունի *բանասիրության* հետ: Լեզուն ծառայում է իբրև միջոց ամբողջական տեքստեր կազմելու համար (մասնավորապես գեղարվեստական գրականության մեջ): Լեզվական տեքստեր հետազոտելու համար համապատասխան գիտությունները (գիտաճյուղերը) դիմում են լեզվաբանության օգնությանը: Այդ գիտությունների թվում է բանասիրությունը, հատկապես նրա տեքստաբանություն բաժինը, որ զբաղվում է տեքստերի մեկնության հարցերով:

Տեքստերի ուսումնասիրության առումով լեզվաբանությունը սերտ կապի մեջ է *գրականագիտության* հետ: Սակայն գեղարվեստական տեքստերի ուսումնասիրության լեզվաբանական և գրականագիտական եղանակներն ու մեթոդները զգալիորեն տարբերվում են: Գրականագետը տեքստի լեզուն ուսումնասիրում է որպես գեղարվեստական արտահայտչաձևի բաղադրիչ, երկի գաղափարական բովանդակության հետ ունեցած կապերի համատեքստում, որպես բառի արվեստ:

Լեզվաբանը գեղարվեստական տեքստն ուսումնասիրում է որպես հեղինակի խոսքային գործունեության դրսևորում, որպես լեզվական նորմայի և անհատական ոճի փոխհարաբերության փաստական արտահայտություն:

Երկու գիտությունների ընդհանուր տերմինաբանությունն ինքնին խոսում է նրանց կապի մասին: Միաժամանակ թե՛ գրականագետները, թե՛ լեզվաբանները զբաղվում են գրական երկերի լեզվի և ոճի ուսումնասիրությամբ: Այդ կարգի խնդիրներ լուծելու համար նրանք կատարում են լեզվական միջոցների և խոսքի կառուցվածքի ուսումնասիրություն, բնագրի ոճագիտական ու գրականագիտական ուսումնասիրություն և այլն: Գեղարվեստական խոսքի և նրանում լեզվական միջոցների ունեցած դերի ուսումնասիրությունը հավաստում է, որ բանասիրությունը երկու գիտություններն իրականում միավորում է և նրանցից յուրաքանչյուրին առաջադրում է տարբեր, սակայն ոչ միմյանց բացառող խնդիրներ, որոնք վկայում են ոչ միայն լեզվաբանության և գրականագիտության սահմանազատման, այլև նրանց սերտ կապի մասին:

Լեզվաբանությունը սերտ կապի մեջ է նաև *մատենագիտության* հետ: Լեզվաբանությունը կարող է օգնել պարզելու մատենագիտական այս կամ այն երկի ստեղծման ժամանակը, բացահայտելու նրա հեղինակին, գրության վայրը, պարզելու տվյալ երկի ինքնուրույն կամ թարգմանական լինելը: Այդ նպատակներով լեզվաբանությունը գործադրում է տեքստի վերլուծության մի շարք եղանակներ, ինչպիսին են տեքստի ոճաբանական վերլուծությունը, երկի բառային կազմի համաժամանակյա քննությունը, փոխառությունների սահմանազատումն ու դրանց ծագման աղբյուրների որոշումը և այլն:

Լեզվաբանությունը սերտ կապի մեջ է *պատմական գիտությունների* հետ: Այդ գիտությունների մեջ մտնում են համաշխարհային պատմությունը, առանձին ժողովուրդների պատմությունները, նրանց մշակույթի և կրոնի պատմությունը, ազգագրությունը, հնագիտությունը, պատմական աշխարհագրությունը և այլն:

Լեզվաբանության և պատմության կապը երկկողմանի է: Լեզվաբանությունն օգնում է պարզելու ժողովուրդների ծագման (էթնոգենեզի), նրանց տարածվածության ու տեղաշարժերի, ինչպես նաև շփումների հարցերը՝ հենվելով լեզվական շփումների հետևանքով առաջացած փոխառությունների ուսումնասիրության վրա: Պատմական գիտություններն իրենց հերթին օգնում են լեզվաբանությանը որոշակի խնդիրներ լուծելու առումով. պատմության տվյալներով կարելի է սահմանել լեզվական փոփոխությունների ժամանակագրությունը (ինչպիսին է, օրինակ, լեզվական շփումների՝ մակաշերտի, ենթաշերտի,

վերնաշերտի, փոխառությունների և այլ իրողությունների առաջացման ժամանակաշրջանի որոշումը):

Լեզվաբանությունը կապ ունի *ազգագրության* հետ: Այդ կապն արտահայտվում է նրանով, որ լեզվաբանությունը որոշակի խնդիրներ լուծելու համար հենվում է ազգագրության ընձեռած փաստական նյութի վրա: Բանահյուսական նմուշները, որոնք վերաբերում են կենցաղին, ազգային սովորույթներին, հավատալիքներին և այլ բնագավառների, լեզվաբանի համար կարևոր կովաններ են այս կամ այն բարբառի գիտական նկարագիրն ամբողջական կերպով ներկայացնելու առումով: Մյուս կողմից, ազգագրության տվյալները՝ առտնին–կենցաղային իրերի ու առարկաների, կիրառական արվեստի (գորգագործության, խեցեգործության և այլնի), գյուղատնտեսական գործիքների անվանումների վերաբերյալ, օգնում են տերմինաբանական թեքումով բառարաններ կազմելու աշխատանքներին:

Լեզվաբանությունը կապ ունի *հնագիտության* հետ ընդհանրապես, նրա մի գիտաճյուղի՝ *վիմագրության* հետ մասնավորապես: Այդ կապն արտահայտվում է նրանով, որ վիմագիր տեքստերի լեզվի ուսումնասիրության միջոցով լեզվաբանությունը պարզում է տվյալ դարաշրջանին հատուկ գրային համակարգը (պատկերագրություն, գաղափարագրություն, սեպագրություն, վանկագրություն, հնչյունագրություն և այլն), բացահայտում է գրության գրաֆիկական դրսևորումները, որոշարկում է գրության մեջ գործածված տարբերակիչ նշանները (դիակրիտիկները) և այլն: Մյուս կողմից լեզվաբանությունն օգնում է վիմագրությանը՝ վերծանելու և կարդալու հնագիր տեքստերը, որոնք գրության յուրահատուկ տեսակներ ունեն (կցագրություն, համառոտագրություն, փակագրություն, ծածկագրություն), կատարում է տեքստերի բառերի իմաստային և հնչյունական ճշգրտումներ, ցույց է տալիս տվյալ տեքստում գաղափարագրերի կամ բառերի գործառական հաճախականությունը, կազմում է բառավիճակագրական աղյուսակներ և այլն:

Լեզվաբանության և *պատմական աշխարհագրության* կապն արտահայտվում է նրանով, որ լեզվաբանությունն աշխարհագրական տեղանունների ստուգաբանական վերլուծության միջոցով ցույց է տալիս տվյալ լեզվակիր հանրության նախնական բնակության տարածքը, նրա տարածվածության շրջանները և այլն: Միաժամանակ, աշխարհագրական տարբեր տարածքներում առկա տեղանունների ծագումնաբանական ընդհանրությունները որոշելով՝ լեզվաբանությունը կարող է բացահայտել այդ հանրությունների ծագումնաբանական կապերն ու պատմական տեղաշարժերի ուղղությունները:

Լեզուների անունով անգամ աշխարհագրական տարածքներ են անվանվում, օրինակ՝ Կենտրոնական Ամերիկայի մի զգալի տարածք կոչվում է Լատինական Ամերիկա (այդ տարածքում խոսում են լատիներենից սերած լեզուներով՝ ֆրանսերեն, իսպաներեն, պորտուգալերեն):

Լեզվաբանությունը կապ ունի հարալեզվաբանական կիրառական որոշ բնագավառների հետ, ինչպիսին են շարժումների լեզուն (կինեսիկան), ճարտասանությունը և այլն:

Շարժումների լեզուն մշակում է լեզվական իմաստների արտահայտման միջոցների համակարգ և ապահովում հաղորդակցման գործընթացը նշանաշարժումների միջոցով:

Ճարտասանության հիմնական հասկացությունները, որոնք համընկնում են նաև ոճագիտության ըմբռնումների հետ (համեմատություն, մակդիր, նվազաբերություն և այլն), դրսևորվում են լեզվական միջոցներով: Ճարտասանն օգտվում է լեզվի բառապաշարից, նրա քերականական կառուցվածքից, պատկերավորության համակարգից, արտահայտչական միջոցներից, խոսքի միավորներից և այլն:

և) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ո՞րն է լեզվաբանության առարկան:

բ) Ի՞նչ խնդիրներ ունի լեզվաբանությունը:

գ) Ի՞նչպե՞ս է արտահայտվում լեզվաբանության և հասարակական գիտությունների կապը:

դ) Ի՞նչպե՞ս է արտահայտվում լեզվաբանության և բանասիրության կապը:

զ) Ի՞նչպե՞ս է արտահայտվում լեզվաբանության և մատենագիտության կապը:

է) Ի՞նչպե՞ս է արտահայտվում լեզվաբանության և պատմական գիտությունների կապը:

ը) Ի՞նչպե՞ս է արտահայտվում լեզվաբանության և աշխարհագրության կապը:

թ) Ի՞նչպե՞ս է արտահայտվում լեզվաբանության և հարալեզվաբանական բնագավառների կապը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 145):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 6–11):

3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 2013 (էջ 7–11).

4. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (стр. 9–12).
Р.
5. Березин Ф. М., Головин В. Н., Общее языкознание, М., 1979 (стр. 7–29).
6. Головин В. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (стр. 12–15).
7. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (стр. 618–622).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 2 և անվանում

Բ. ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Լեզվաբանությունը և բնական գիտությունները, հոգելեզվաբանություն, հանրալեզվաբանություն, նյարդալեզվաբանություն, կիրառական լեզվաբանություն, լեզվափիլիսոփայություն, լեզվանշանագիտություն:

գ) Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Բնական գիտությունների հետ լեզվաբանության ունեցած կապը համեմատաբար սահմանափակ է: Լեզվաբանությունը սերտ կապի մեջ է գտնվում *ֆիզիկայի, ֆիզիոլոգիայի*, ինչպես նաև ճանաչողական (կոգնիտիվ) որոշ գիտությունների հետ:

Լեզվաբանության ամբողջ մի բաժին՝ հնչյունաբանությունը, անմիջականորեն առնչվում է *ֆիզիկայի* հետ, քանի որ լեզվի հնչյուններն ունեն ֆիզիկական հատկանիշներ: Հնչյունները բաղադրված են ձայնից կամ ադմուլից, որոնք արտաբերվում են օդի տատանումներով: Հնչյունների հատկանիշների քննությունը կարելի է կատարել ոչ միայն բնական դիտողականությամբ, անհատական ընկալմամբ ու անհատական տպավորություններով, այլև տեխնիկական միջոցների, հատուկ գործիքների ու սարքերի գործադրումով: Կան հատուկ սարքեր, ձայնագրիչ ապարատներ, որոնցով կարելի է չափել հնչյունների ֆիզիկական հատկանիշները՝ բարձրությունը, տևողությունը, ուժգնությունը, տեմբրը և այլն: Ժամանակակից փորձարարական հնչյունաբանության գործիքային եղանակները կապված են տարբեր սարքերի գործադրման հետ. օրինակ, հատուկ գործիքային եղանակներով կատարում են հնչյունների լուսապատկերագրություն, ձայնի ելևէջագրություն և այլն:

Լեզվաբանությունը կապ ունի *ֆիզիոլոգիայի* հետ, որովհետև հնչյունների արտասանությունը և մարդու խոսողական ապարատի օգտագործումը նույնպես ֆիզիոլոգիական երևույթներ են: Լեզվաբանությունը փորձում է պարզել, թե ինչպես է այս կամ այն օրգանը մասնակցում խոսողական գործընթացին և արտաբերում հնչյուններ,

բառեր, նախադասություններ: Այս կարգի հարցեր է ուսումնասիրում նաև ֆիզիոլոգիան, որովհետև մարդու կառուցվածքի որոշ բաղադրիչներ իրենց բնական գործունեությանը զուգահեռ մասնակցում են խոսելու պրոցեսին, այսինքն՝ երկակի դեր ունեն, ինչպես թոքերը, շնչափողը, կոկորդը, ձայնավարերը, քիմքը, ատամները, լեզուն, քթի և բերանի խոռոչները, շրթունքները:

Մարդու ֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունները ճանաչելու հարցում կարևոր դեր ունի լեզուն, որ աստիճանաբար սկսում են հաշվի առնել հոգեֆիզիոլոգիական և բժշկական (հոգեթերապիական) տեսական աշխատություններում:

Բնական գիտությունների համակարգի մեջ մտնում է նաև *ինֆորմատիկան*, որ դիտվում է ճշգրիտ ու ճանաչողական գիտություն: Լեզվաբանության կապը ինֆորմատիկայի հետ արտահայտվում է նրանով, որ տարբեր գիտությունների վերաբերող ինֆորմացիան մշակվում, պահպանվում և փոխանցվում է լեզվական տեքստերի միջոցով: Լեզվաբանությունը կապ ունի մեքենական թարգմանությունների հետ, երբ լեզվական նյութը և լեզվաբանական իրողությունները հատուկ մոդելավորվում են և տրվում մեքենայի հիշողությանը: Մեքենան, ունենալով այս կարգի մոդելներ, կատարում է թարգմանություններ մի լեզվից մյուսը: Սա շատ բարդ խնդիր է և վերջնականապես լուծված չէ (դա կապված է բառերի փոխաբերական իմաստների, համանունական զույգի բաղադրիչների տարբեր իմաստների, բառերի բազմիմաստ նշանակությունների, ինչպես նաև դարձվածքների ու նրանց բաղադրիչների փոխաբերական նշանակությունների հետ և այլն):

«Լեզվաբանությունը գիտությունների համակարգում» հարցադրումը ենթադրում է ոչ միայն լեզվաբանության և այլ գիտությունների կապի ուսումնասիրության անհրաժեշտություն, այլև այնպիսի գիտաճյուղերի քննություն, որոնք առաջացել են լեզվաբանության և գիտության այլ բնագավառների հատման կետում:

Դրանք համեմատաբար երիտասարդ գիտաճյուղեր են, ինչպես՝ հոգելեզվաբանությունը, (պսիխոլինգվիստիկա), հանրալեզվաբանությունը (սոցիոլինգվիստիկա), նյարդալեզվաբանությունը (նեյրոլինգվիստիկա), մաթեմատիկական կամ կիրառական լեզվաբանությունը, լեզվափիլիսոփայությունը, մանկավարժական լեզվաբանությունը (լինգվոդիդակտիկա), լեզվանշանագիտությունը (լինգվոսեմիոտիկա) և այլն:

Հոգելեզվաբանությունն առաջացել է հոգեբանության և լեզվաբանության հատման կետում և ուսումնասիրում է լեզվի և խոսքային գործունեության հոգեբանական ասպեկտները: Լեզուն՝ որպես անհատի խոսքային գործունեություն, համարվում է լեզվաբանության և հոգեբանության ուսումնասիրության առարկա: Հոգելեզվաբանությունն

ուսումնասիրում է մտածողության և այլ կարգի հոգեբանական երևույթների դերն ու արտացոլումը խոսքում:

Հանրալեզվաբանությունն առաջացել է սոցիոլոգիայի և լեզվաբանության հատման կետում: Նրանց փոխադարձ կապերի հետևանքով բացահայտվում են մի շարք համընդհանուր խնդիրներ, ինչպիսին են՝ լեզվի սոցիալական էությունը, նրա հասարակական գործառույթները, լեզվի սոցիալական տարբերակումը, լեզուն և ազգը, ազգային լեզուն, երկլեզվության ու բազմալեզվության խնդիրները և այլն:

Նյարդալեզվաբանությունն առաջացել է նյարդաբանության և լեզվաբանության հատման կետում և ուսումնասիրում է լեզվական կառուցվածքի ու խոսքի հարաբերակցությունն ուղեղի ենթագիտակցական գործունեության հետ: Նյարդալեզվաբանությունը լեզվաբանության տվյալների հիման վրա ուսումնասիրում է մարդու կենտրոնական նյարդային համակարգի գործունեությունն ու նրա գոտիները՝ կապված լեզվագործածության նորմայի և դրա խաթարման հետ: Այդ գիտաճյուղի զարգացման մակարդակից ելնելով՝ պահանջ է դրվում ուսումնասիրելու լեզվի տարբեր բաղադրիչների համապատասխանությունը մարդու կենտրոնական նյարդային համակարգի գործունեությանն ու նրա գոտիների կատարած աշխատանքին:

Լեզվափիլիսոփայությունն առաջացել է փիլիսոփայության և լեզվաբանության հատման կետում: Լեզվի և մտածողության հարցերը, որոնք լեզվաբանության և փիլիսոփայության ընդհանուր ուսումնասիրության առարկան են, ուսումնասիրվում են ժամանակակից տրամաբանության և լեզվի փիլիսոփայության դիրքերից: Լեզվաբանությունը սերտորեն առնչվում է տրամաբանության հետ: Լեզուն կապված է մտածողության հետ, և մարդ արարածը իր մտքերը ձևավորում է ոչ միայն լեզվի միջոցով, այլև օգտվում է տրամաբանության կարգերից, նա գործածում է իմաստակիր միավորներ, բառեր, բառակապակցություններ և նախադասություններ, որոնք, որոշակի վերապահումով, կարող են համընկնել տրամաբանության կարգերին՝ հասկացությանը և դատողությանը: Լեզվափիլիսոփայության խնդիրն է լեզվական և տրամաբանական կարգերի փոխկապակցված ուսումնասիրությունը, դրանք միավորող և տարբերակող առանձնահատկությունների բացահայտումը և այլն:

Մաթեմատիկական կամ կիբեռնետիկական լեզվաբանությունն առաջացել է մաթեմատիկայի և լեզվաբանության հատման կետում: Այն ներառում է լեզվի ձևային մաթեմատիկական նկարագրությունը, ինչպես նաև լեզվի վիճակագրական տեսությունը (որն օգտվում է մաթեմատիկական վիճակագրական մեթոդներից, հավանականությունների տեսությունից և ինֆորմացիայի տեսությունից),

մշակում է լեզուն ԷՀՄ համակարգ ներառելու և լեզվական կառուցվածքը ձևայնացնելու սկզբունքներն ու եղանակները: Նրա նպատակն է լեզվի միջոցով ստեղծել ԷՀՄ-ին սպասարկելու համակարգ, ապահովել մարդու և ԷՀՄ-ի ուղղակի հաղորդակցումը, ինֆորմացիայի մտապահումը, ավտոմատ վերամշակումը և այլն: Լեզվաբանության ավանդական շատ բնագավառներ էապես փոխում են իրենց հետազոտական մեթոդիկան ԷՀՄ-ի հնարավորություններն օգտագործելու հետևանքով:

Մանկավարժական լեզվաբանությունն առաջացել է մանկավարժության և լեզվաբանության հատման կետում և ուսումնասիրում է լեզվական կառուցվածքի ուսուցման մանկավարժալեզվաբանական ասպեկտները: Դիդակտիկայի մասնավոր մի բաժինը՝ լեզվի դասավանդման մեթոդիկան, համարվում է կիրառական լեզվաբանության մի ենթաբաժին: Լեզվի դասավանդման մեթոդիկան ունի իր լեզվաբանական, հոգեբանական և մանկավարժական հիմքերը: Ժամանակակից մեթոդիկան ներառում է ոչ միայն մայրենի լեզվի, այլև օտար լեզուների դասավանդման մեթոդիկաները:

Լեզվանշանագիտությունն առաջացել է նշանագիտության և լեզվաբանության հատման կետում և ուսումնասիրում է լեզվական նշանի իմաստաբանական, շարակցական և գործառական ասպեկտները: Բնական լեզուն նշանային համակարգ է: Նշանագիտությունը զբաղվում է ընդհանրապես նշանների իմաստաբանության (նշանակիչի և նշանակելիի փոխհարաբերության), նշանների բնութագրման ու դասակարգման և այլ հարցերով: Լեզվաբանությունը համարվում է նշանագիտության կարևորագույն բնագավառներից մեկը, քանի որ լեզվի կառուցվածքային միավորները (հնչույթ, ձևույթ, բառ, բառաձև, նախադասություն) ունեն նշանային հատկություններ: Դրանք համապատասխանաբար կատարում են ազդանշանի (հնչյուն), կիսանշանի (ձևույթ), մասնակի նշանի (բառ) և լիանշանի (նախադասություն) դեր: Լեզվի կառուցվածքային այս միավորները՝ իբրև նշաններ, ուսումնասիրվում են նշանագիտության դիրքերից:

Անշուշտ, լեզվաբանության և հասարակական ու բնական գիտությունների կապն այսքանով չի սահմանափակվում, միաժամանակ կարելի է ցույց տալ լեզվաբանության առնչությունն այլ գիտությունների հետ, որոնց շփման եզրերում առաջացել են նոր գիտաճյուղեր, սակայն ելնելով առարկայի խնդիրներից ու նպատակներից՝ բավարարվենք այսքանով:

ե) Հեղադարձ կապ

- Առաջադրանքներ
- Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ի՞նչ են ուսումնասիրում բնական գիտությունները:

- բ) Ո՞րն է հոգելեզվաբանության առարկան:
- գ) Ո՞րն է հանրալեզվաբանության առարկան:
- դ) Ո՞րն է նյարդալեզվաբանության առարկան:
- ե) Ո՞րն է կիրառական լեզվաբանության առարկան:
- զ) Ի՞նչ է ուսումնասիրում լեզվափիլիսոփայությունը:
- է) Ի՞նչ է ուսումնասիրում լեզվանշանագիտությունը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 145):
2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 11–14):
3. Ֆերդինանդ դը Սոսյուր, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Ե., 2008 (էջ 17–19):
4. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 11–12).
Բ.
5. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 6–8).
6. Березин Ф. М., Головин В. Н., Общее языкознание, М., 1979 (էջ 30–49).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 3 և անվանում

ԼԵԶՎԻ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ: ԼԵԶՎԻ ԲՆՈՐՈՇՈՒՄԸ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Լեզուն իբրև հասարակական երևույթ, լեզուն իբրև հաղորդակցման միջոց, լեզվական կառուցվածք, լեզուն իբրև համակարգ:

գ) Դասավանդման և ուսումնասրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեսքեր (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Հնագույն ժամանակներից ի վեր մարդկությանը հետաքրքրել է այն հարցը, թե ինչ է լեզուն, ինչպես է այն ծագել, ինչպիսի կառուցվածք ու ինչ հատկանիշներ ունի: Լեզվաբանությունն այս հարցերին տալիս է գիտական բացատրություն՝ լեզուն դիտելով տարբեր դրսևորումների և գործառույթների, համակարգային–կառուցվածքային նկարագրի և պատմական զարգացման տեսանկյուններից:

Լեզվի բնորոշման վերաբերյալ լեզվաբանության մեջ կան տարբեր տեսակետներ: 19–րդ դարի սկզբներին, երբ ձևավորվեց պատմահամեմատական լեզվաբանությունը, գիտության մեջ տարածում գտավ այն տեսակետը, թե լեզուն բնական երևույթ է, որ նման է բնական օրգանիզմի, որն ունի ծնունդ, զարգացում, քայքայում և մահ: Այս տեսակետը կոչվեց բնագիտական (Ավգուստ Շլայխեր): Այնուհետև լեզուն դիտվեց կենդանի օրգանիզմի անհրաժեշտ ֆունկցիա. սա էլ կոչվեց բիոլոգիական կամ կենսաբանական տեսակետ (Մաքս Մյուլլեր): Փաստորեն, լեզուն դիտվեց այնպիսի երևույթ, որ հատուկ է կենդանի օրգանիզմներին, այդ թվում նաև մարդուն: Կենդանի օրգանիզմներին բնորոշ հատկանիշներն են տեսնելը, լսելը, շարժվելը, սնվելը, շնչելը և այլն. այդ կարգի մեկ այլ հատկանիշ էր դիտվում նաև լեզուն: Այս տեսությունը աստիճանաբար հերքվեց, որովհետև եթե լեզուն կենսաբանական երևույթ լիներ, ապա երեխան իր օրգանական կառուցվածքի, արյան բաղադրության և կենսաբանական մյուս հատկանիշների հետ պետք է ժառանգեր նաև լեզու: Երեխան ծնողներից կենսաբանական ձևով չի ժառանգում լեզուն, այլ այն ձեռք է բերում համապատասխան միջավայրում գտնվելու, իր տեսակի հետ շփվելու և խոսողական գործունեության մեջ գտնվելու

ընթացքում, որոնք լեզու ձեռք բերելու կարևորագույն նախադրյալներ են: Լեզուն ձեռք է բերվում որոշակի տարիքում, միևնույն լեզվով խոսող մարդկանց շրջապատում: Եթե երեխան փոքր տարիքում շրջապատից մեկուսանա, ապա նա կարող է մեծանալ իբրև ոչ խոսող մարդ (հիշենք Մաուզլիի և Տարզանի օրինակը): Հետևաբար լեզուն կենսաբանորեն ժառանգվող երևույթ չէ:

Պատմահամեմատական լեզվաբանության ձևավորման շրջանում մասնագետներն այն կարծիքը հայտնեցին, որ լեզուն հոգեբանական երևույթ է (Հայման Շտայնթալ): Այդ տեսությունը կոչվեց հոգեբանական, ըստ որի լեզուն այնպիսի երևույթ է, որ կապ չունի մարդկանց սեռի, ռասայի, ազգային պատկանելության հետ: Ճիշտ է, լեզուն կապված է մարդու հոգեկան աշխարհի հետ, բայց ինքը զուտ հոգեկան երևույթ չէ, այլ հոգեվիճակների արտահայտման, հոգեկան հույզերի դրսևորման միջոցներից մեկն է: Այս տեսակետը նույնպես մերժվեց:

Գիտականորեն ապացուցված է, որ լեզուն հատուկ է մարդկային հասարակությանը, հետևաբար այն հասարակական երևույթ է: Որպես այդպիսին, այն սպասարկում է հասարակությանը և հատուկ է կենդանական աշխարհի մարդ տեսակին՝ մարդուն: Կենդանական աշխարհում հաղորդակցման այլ միջոցներ կան, ինչպես թռչունների, կապիկների, դելֆինների միջև փոխանակվող ճիչերը, որոնք, թերևս, միայն նրանց են հասկանալի, սակայն դա դեռ լեզու համարել չենք կարող: Լեզուն կապ ունի մտածողության և բանականության հետ, որոնցով օժտված է մարդը, կենդանական աշխարհի մնացած տեսակները խոսող չեն, իսկ մարդը խոսող արարած է. վերջինիս հատուկ է մտածողությունը, բանականությունը, խոսելը, գիտակցված աշխատանք կատարելը և այլն:

Լեզուն՝ իբրև հասարակական երևույթ, ծառայում է այդ հասարակությանը նրա զարգացման բոլոր փուլերում՝ իբրև հաղորդակցության կարևորագույն միջոց: Իբրև հասարակական երևույթ, լեզուն ընդհանուր երևույթ է. դա նշանակում է, որ լեզուն հատուկ է միևնույն հասարակության բոլոր անդամներին: Եթե նա ընդհանուր չլիներ, այսինքն՝ հասարակության յուրաքանչյուր անդամ ունենար առանձին լեզու, ապա հաղորդակցում և փոխըմբռնում տեղի չէին ունենա: Քանի որ լեզուն ընդհանուր է, և հասարակության բոլոր անդամները տիրապետում են հաղորդակցման միևնույն միջոցին, հետևաբար հասարակության բոլոր անդամների միջև կարող է տեղի ունենալ հաղորդակցման գործընթաց:

Լեզուն գոյություն ունի հասարակության մեջ և ծառայում է իրենով խոսող հասարակությանն ամբողջությամբ վերցրած. լեզուն ընդհանուր է և միասնական իրենով խոսող հանրության համար՝ անկախ (տարածքային և հասարակական) տարբերակներից, հասարակության դասակարգային շերտավորումից, տարիքային և սեռային կազմից, մարդկանց կրթական

մակարդակից և այլն: Լեզվի ընդհանրությունը ազգի բնութագրական հատկանիշներից մեկն է (հոգեկան կերտվածքի և տարածքային ամբողջականության բնութագրերի հետ միասին):

Լեզուն, սպասարկելով հասարակության անդամներին, կիրառվում է և կիրառության ընթացքում ենթարկվում փոփոխությունների: Երբ այդ փոփոխությունները հանգեցնում են քանակական կուտակումների, լեզվի կառուցվածքի մեջ տեղի են ունենում որակական փոփոխություններ. ըստ այդմ լեզուն զարգանում է՝ մի որակից անցնելով մեկ այլ որակի (հմնտ. մեր լեզվի գրաբար–միջին հայերեն–ժամանակակից հայերեն գոյավիճակները): Ընդհանուր, համամարդկային լեզու գոյություն չունի. դա վերացական հասկացություն է: Մարդկային լեզուն դրսևորվում է առանձին լեզուների միջոցով, որոնք սպասարկում են որոշակի հանրությունների, ինչպես՝ հայերենը սպասարկում է հայ ժողովրդին, ռուսերենը՝ ռուսներին, անգլերենը՝ անգլիախոս ժողովուրդներին, պարսկերենը՝ պարսիկներին, արաբերենը՝ արաբական աշխարհին և այլն:

Իբրև հաղորդակցման միջոց՝ լեզուն այդ գործառույթը կատարում է իր իմաստակիր նյութական միավորների և նրանց միջև եղած ներքին կապերի ու հարաբերությունների միջոցով, որոնք հանդես են գալիս իբրև ամբողջական կառուցվածքի բաղադրիչներ: Հետևաբար, լեզուն կառուցվածք է: Ընդ որում այդ կառուցվածքը բաղկացած է որոշակի մակարդակներից, որոնք միմյանց նկատմամբ ցուցաբերում են ստորակարգային հարաբերություններ: Լեզվի կառուցվածքի (լեզվի մակարդակների) բաղադրիչներն ունեն կառուցողական ֆունկցիա. դա նշանակում է, որ այդ բաղադրիչները ծառայում են հաջորդ մակարդակների բաղադրիչների ձևավորմանը:

Այսպես՝ հնչյունները, որպես իմաստագուրկ նվազագույն բաղադրիչներ, կառուցողական առաջին միավորներն են և ձևավորում են երկրորդական ձևույթներ՝ ածանցներ և վերջավորություններ, ինչպես՝ –ական, –ային, –եղեն, –յա, –ի, –ից, –ով, –ոջ, –վա, –ց և այլն: Կառուցողական գործառույթը հատուկ է հիմնականում իմաստակիր միավորներին, հատկապես արմատներին, որոնք բարդության միջոցով կազմում են նոր բառեր, հմնտ. դաշտավայր, լեռնագնաց և այլն: Այդպիսին են բառակազմական ձևույթները՝ ածանցները՝ դպրոց–ական, լեռն–ային, ան–գործ: Բառաձևերի մեջ երկրորդական ձևույթներն ունեն կառուցողական արժեք, ինչպես՝ գրեցի (ի), գրեցիր (իր), գրեց (գրո): Բառակապակցությունների մեջ (ազատ կամ կայուն) բաղադրիչ բառերն ունեն կառուցողական դեր, հմնտ. *սարի ծաղիկ, խարխուլ մակույկ, չափազանց արագ, ինչքից պարուհաս, դանսայան փակառ, գլխին նստել, աչք մտնել* և այլն: Կառուցողական դեր ունեն բառակապակցությունները նախադասություններ կազմելու գործում և այլն:

Լեզվական միավորների կառուցողական դերն այն է, որ բացի անվանողական միավորներ ձևավորելուց, կազմում են նաև հաղորդակցական միավորներ: Անվանողական միավորներ են բառերը, բառաձևերը, բառակապակցությունները, իսկ հաղորդակցական միավոր է նախադասությունը: Անվանողական միավորն անվանում է առարկան, իսկ հաղորդակցական միավորը ծառայում է հաղորդակցմանը:

Նշեցինք, որ լեզուն հասարակական երևույթ է, սակայն ինչպիսին է լեզվի և հասարակության կապը: Բնական է այդ կապը, թե՛ պատմական կամ պայմանական:

Լեզվաբանությունը, ելնելով պատմական և հասարակական որոշակի տվյալներից, ընդունում է, որ այդ կապը ոչ թե բնական, այլ պատմական է: Պատմության ընթացքում բազմաթիվ ցեղեր կորցրել են իրենց լեզուն և ընդունել նվաճող ժողովրդի լեզուն. օրինակ՝ Եվրոպայի արևմտյան մասում (այժմյան Ֆրանսիայում, Իսպանիայում, Պորտուգալիայում) մ.թ.ա. առաջին հազարամյակում ապրում էին բազմաթիվ բնիկ ժողովուրդներ (գալեր, լուզիտանական ցեղեր, իբերներ), որոնք, մ.թ.ա. առաջին դարում ընկնելով Հռոմեական կայսրության իշխանության տակ, կորցրին իրենց լեզուները և ընդունեցին լատիներենը՝ որպես հաղորդակցման միջոց: Լատիներենի հիման վրա հետագայում առաջացան ֆրանսերենը, իսպաներենը, պորտուգալերենը և այլն: Նմանապես՝ հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքում Հայաստանում ապրող բազմաթիվ ցեղեր, որոնք ունեին իրենց լեզուները, ձուլվեցին հայերի մեջ, յուրացրին հայերենը, հայացան և կորցրին իրենց լեզուները:

Ըստ այդմ, լեզվի և ցեղի, լեզվի ու նրանով խոսող հանրության կապը պատմական կապ է, ստեղծվել է պատմականորեն և կարող է խզվել դարձյալ պատմականորեն, պատմահասարակական պայմանների թելադրանքով:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչո՞ւ է լեզուն համարվում հասարակական երևույթ:

բ) Ինչպիսի՞ն հաղորդակցման միջոց է լեզուն:

գ) Ի՞նչ հատկանիշներ ունի լեզվական կառուցվածքը:

դ) Ինչո՞ւ է լեզուն համարվում կառուցվածքային համակարգ:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 18–35):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 36–39):

3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (т. 40–46).
4. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (т. 9–24).
Р.
5. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1977 (т. 10–15).
6. Березин Ф. М., Головин В. Н., Общее языкознание, М., 1979 (т. 142–172).
7. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (т. 607–608).
8. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (т. 554).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 4 և անվանում

ԼԵԶՈՒ ԵՎ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Լեզու և մտածողություն, լեզու և գիտակցություն, լեզվի, գիտակցության և մտածողության կապը, ինֆորմացիայի վերամշակում, մտածողություն և լեզվական միավորներ, մտածողություն և քերականական նշանակություն:

գ) Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Մարդկային լեզուն, գիտակցությունը և մտածողությունը սերտորեն կապված են միմյանց հետ: Գիտակցությունն արտաքին աշխարհի առարկաների ու նրանց հատկանիշների արտացոլման բարձրագույն ձևն է, մտածողությունը գիտակցության գործունեությունն է: Ընդունված է գիտակցությունը համարել մարդու նյարդատուեղային համակարգի՝ իրականության արտացոլման ամբողջ գործընթացը, իսկ մտածողությունը՝ իրականության արտացոլման ձևերը՝ հասկացության, դատողության և մտահանգման միջոցով:

Լեզուն և մտածողությունը գտնվում են փոխադարձ կապի մեջ:

Ինչպիսիք է լեզվի դերը մտածողության նկատմամբ:

1. Լեզուն ձևավորում է մտքերը: Մտածողությունը՝ որպես գիտակցության մեջ իրականության ընդհանրական արտացոլման գործունեություն, մշտապես հենվում է բառերի և նախադասության բազայի վրա: Առանց լեզվի նյութական այդ միավորների թե՛ դատողությունը, թե՛ մտահանգումը, թե՛ հասկացությունը գոյություն ունենալ չեն կարող: Հասկացությունն առանց բառերի չի կարող ձևավորվել և գոյություն ունենալ, ինչպես դատողությունը չի կարող ձևավորվել առանց նախադասության:

2. Մտքեր ձևավորելով՝ լեզուն հաղորդում է ինֆորմացիա, այսինքն՝ հնարավոր է դարձնում «մտքերի փոխանակումը»: Լեզվական հաղորդակցման գործընթացում հետևապես կարևորագույն նշանակություն ունի մտքերի բովանդակության վերաբերյալ ինֆորմացիայի արտահայտումը:

3. Ինֆորմացիա տալով հաղորդվող մտքերի մասին՝ լեզուն լսողի կամ ընթերցողի համար հարուցում է մտքեր, որոնք շատ թե քիչ համարժեք են հեղինակի մտքերին: Լեզուն, մտքեր ձևավորելով, դրանք առաջացնելով ու արտահայտելով, մարդուն հնարավորություն է տալիս ամբողջապես և խորը ճանաչելու աշխարհը, ավելի ամբողջական և ճշգրիտ վերամշակելու նրա մասին տեղեկությունը: Իր այդ դերով լեզուն դառնում է նաև նյութական և հոգևոր աշխարհի իմացության (և ճանաչողության) բանալի:

4. Լեզուն մտածողության արդյունքների պահպանման ու փոխանցման միջոցն է: Մտածողությունն այնպիսի գործունեություն է, որ բաժանվում է մի քանի հատվածների, բաղադրիչների, ինչպես՝ հասկացություն, դատողություն և մտահանգում: Ըստ մտածողության և նրա բաղադրիչների համապատասխանության, ծավալվում է լեզվական արտահայտությունը: Լեզվական արտահայտության բառական և քերականական միավորները՝ նրանց միջև եղած բազմազան կապերով, կանոնավորում են ծավալվող մտքերը և դառնում են նրանց դրսևորման յուրահատուկ կաղապարները: Հենց այդ գործառնությամբ էլ լեզուն հանդես է գալիս որպես մտածողության արդյունքների պահպանման ու փոխանցման միջոց:

Լեզվի և մտածողության կապը փոխադարձ է. մտածողությունն իր հերթին լեզվի նկատմամբ ունի որոշակի գործառնություն:

1. Մտածողությունն ապահովում է լեզվական միավորների գործածությունը որպես նշաններ: Լեզվական նշանը ձայնային պատկերի և բովանդակության միասնություն է: Լեզվական նշանի բովանդակությունը կա, գոյություն ունի, զարգանում է այն բանի հետևանքով, որ կա, գոյություն ունի և զարգանում է մարդկային միտքը, որն իր հերթին ամրակայվում է նշանի բովանդակության մեջ: Որպեսզի բառը կարողանա ինչ-որ բանի մասին տեղեկություն արտահայտել, անհրաժեշտ է մտքի մասնակցությունը: Հետևաբար միտքը դառնում է լեզվական նշանի գործառնման պայման ու նախադրյալ՝ նրա լեզվական էությունն արտահայտելու առումով:

2. Մտածողությունը բառաքերականական նշանակությունների համակարգի զարգացման գլխավոր միջոցն է: Ցանկացած բազմիմաստ բառի իմաստաբանական տարժամանակյա քնությունն ի հայտ է բերում բովանդակային-իմաստային այնպիսի տեղաշարժեր, իմաստային ճյուղավորումներ, իմաստային ծավալումներ և փոփոխություններ, որոնք առաջին հերթին դիտվում են իբրև մտածողական գործունեության հետևանք:

Մտածողության ազդեցությունը իմաստաբանության զարգացման վրա առանձնապես արտահայտվում է եզրութաբանության բնագավառում: Եզրույթը իմաստաբանական հասկացություն է: Հասկացությունների համակարգի զարգացումը անուղղակիորեն իր հետևից բերում է տեր-

մինահամակարգերի նշանակությունների փոփոխություններ: Մտածողությունը՝ իբրև իմաստաբանության զարգացման միջոց, հանդես է գալիս բացահայտ կերպով, մինչդեռ այլ կերպ են փոփոխում քերականական իմաստները: Մտածողության այդ «աշխատանքը» ընթանում է ծածուկ կերպով, դանդաղորեն. այն չի վերահսկվում և չի կարող վերահսկվել մարդու գիտակցական միջամտությամբ: Բանաստեղծներն ու գիտնականները, գործածելով բառերը, իրենց հաշիվ են տալիս, թե ինչպես են վարվում նրանց իմաստների ու կապակցման հետ: Բայց մինևույն ժամանակ բանաստեղծները, գիտնականները, անգամ լեզվաբանները չգիտեն, չեն տեսնում, թե ինչպես են վարվում խոսքի մասերի, նախադասության անդամների քերականական իմաստների կամ նախադասությունների տարբեր կադապարների հետ: Այլ կերպ ասած՝ քերականական իմաստների և ձևերի մտածված ընտրություն չեն կատարում: Հետևաբար քերականական իմաստներն առանձին անհատների վերահսկողությանը չեն ենթարկվում: Քերականական իմաստները մտքի վերացարկված աշխատանքի արդյունք են, ընդ որում այդ աշխատանքը իրականացվում է հանրության մտային գործունեությամբ, ովքեր գործածում են այս կամ այն լեզուն: Այդ իմաստներն առարկաների (իրերի), հատկանիշների, նրանց հատկությունների տարբերակման ու ընդհանրացման արդյունք են և դրանց միջոցով էլ դառնում են արտաքին աշխարհի և մարդկանց հոգևոր աշխարհի առարկաների ու երևույթների, նրանց վերացարկված իմաստների, հատկանիշների, հատկությունների արտահայտման միջոցներ: Քերականական իմաստների և նրանց ձևավորման մեջ մտածողության մասնակցության խնդիրը պատկանում է ժամանակակից գիտության ամենաբարդ հարցերի թվին:

3. Մտածողությունը ծառայում է իբրև լեզվական միավորների ընտրության միջոց՝ խոսքի կառուցման համար: Լեզվական միավորների ընտրությունը որոշակիորեն պայմանավորված է ասույթի բովանդակության (թեմայի) տարբերով, որը ներառված է խոսքային շղթայի մեջ: Ընդ որում այդ կանխորոշվածությունը ոչ թե անփոփոխական է, այլ հավանական փոփոխելի: Այն, որպես կանոն, հնարավորություն է տալիս մի քանի նախադասություններից ընտրել միայն մեկը՝ ամենահարմարը, և այդ ընտրությունը կատարում է խոսքի հեղինակը՝ ենթարկվելով ամենից առաջ իր մտքերի հրահանգներին:

4. Մտածողությունը կանոնավորում է խոսքի կառուցման գործընթացը: Որքան գործուն է նրա մասնակցությունն այս հարցում, այնքան լավ է կառուցվում խոսքը, այնքան այն տրամաբանական է, ճշգրիտ, արտահայտիչ: Մտածողությունը հանրագումարի է բերում խոսքի հատկությունները, որ հիմք է տալիս խոսելու նրա մշակվածության (խոսքի մշակույթի) մասին:

Ասվածից հետևում է, որ լեզվի և մտածողության կապը խորքային բնույթ է կրում, նրանք փոխադարձաբար պայմանավորված են միմյանցով և լրացնում են միմյանց:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչպիսին է լեզվի և մտածողության կապը:

բ) Ինչ դեր ունի մտածողությունը խոսք կառուցելու գործում:

գ) Ինչպիսին է լեզվի և գիտակցության կապը:

դ) Ինչ է տեղեկույթի վերամշակումը:

ե) Ինչպե՞ս են ընտրվում լեզվական միավորները:

զ) Ինչպե՞ս են ընտրվում քերականական նշանակությունները:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 16–18):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 40–42):

3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 46–49).

Բ.

4. Березин Ф. М., Головин В. Н., Общее языкознание, М., 1979 (էջ 71–89).

5. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 606–607).

6. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1977 (էջ 15–18).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 5 և անվանում

ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՏԻՊԵՐՆ ԸՍՏ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Կենդանի և մեռած լեզուներ, հարաբերականորեն մեռած լեզու, բացարձակ մեռած լեզու, պաշտամունքային լեզուներ, ազգամիջյան լեզուներ, միջազգային լեզուներ, արհեստական լեզուներ:

գ) Դասավանդման և ուսումնասիրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՎ ՄԵՌԱԾ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Ինչպես հայտնի է, աշխարհում կա շուրջ 5000 լեզու (դրանց հստակ թիվը հնարավոր չէ որոշել, որովհետև առանձին լեզուների և նրանց բարբառների միջև եղած տարբերությունները պայմանական են): Այդ լեզուների մի մասը կենդանի է և հաղորդակցական դեր է կատարում, մի մասն էլ գործածությունից դուրս է եկել. վերջիններս դիտվում են մեռած լեզուներ:

Կենդանի են համարվում այն լեզուները, որոնք ծառայում են տվյալ հասարակության հաղորդակցմանը՝ գրավոր թե՛ բանավոր ձևով: Այդպիսիք են ներկայումս գործածվող բազմաթիվ լեզուներ, ինչպես՝ հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իսպաներեն, ճապոներեն, չինարեն, հունարեն, պորտուգալերեն, արաբերեն, բենգալերեն, ֆիններեն և այլն:

Մեռած են համարվում այն լեզուները, որոնք դադարել են այս կամ այն հանրության համար հաղորդակցման միջոց լինելուց: Դրանց մասին մենք պատկերացում ենք կազմում գրավոր տեքստերի միջոցով, այդպիսի մեռած լեզուներ են հին հունարենը, հին հայերենը (գրաբարը), էտրուսկերենը, հին սլավոներենը, աքքադերենը, բաբելերենը, շումերերենը, թրակերենը, սկյութերենը և այլն: Մեռած լեզուները բաժանվում են երկու խմբի՝ բուն մեռած լեզուներ և հարաբերականորեն մեռած լեզուներ:

Բուն մեռած են համարվում այն լեզուները, որոնց կրող հանրությունը պատմականորեն ասպարեզից դուրս է եկել. այժմ չկան թե՛ այդ

ժողովուրդները (բաբելացիներ, սկյութներ, շումերներ, արքադացիներ, էտրուսկներ և այլն), թե՛ նրանց լեզուները (բաբելերեն, սկյութերեն, շումերերեն, արքադերեն, էտրուսկերեն և այլն):

Հարաբերականորեն մեռած դիտվում են այն լեզուները, որոնց կրող հանրությունը կա, սակայն նրա լեզուն ժամանակի ընթացքում վերափոխվել է, ձեռք բերել նոր որակ, որ զգալիորեն տարբերվում է նախորդ վիճակից: Հարաբերական մեռած լեզու է գրաբարը, որը մեսրոպյան շրջանում ծառայում էր Մեծ և Փոքր Հայքի բնակչությանը՝ որպես հաղորդակցման միջոց: Գրաբարը 12-րդ դարից դուրս եկավ գործածությունից, նրան փոխարինեց միջին հայերենը: Գրաբարը, սակայն, մնաց իբրև գրավոր լեզու, իբրև եկեղեցու լեզու. հաղորդակցման առումով այն այլևս մեռած լեզու է: Հարաբերականորեն մեռած լեզու է, որովհետև այժմ այն հաղորդակցման միջոց չէ, թեպետ գրաբարը գործառվում է եկեղեցական արարողությունների ժամանակ:

Մեռած լեզուները՝ որպես պաշտամունքային լեզուներ, երբեմն պահպանվում են կենդանի գործածության ձևով հազարավոր տարիների ընթացքում, ինչպես՝ դպտիերենը՝ իբրև քրիստոնյա եգիպտացիների կրոնական արարողությունների լեզու, լատիներենը՝ կաթոլիկ եկեղեցու, տիբեթերենը՝ լամայական եկեղեցիներում և այլն: Մեռած լեզուները հազվադեպ միաժամանակ կատարում են երկակի գործառույթ՝ հանդես գալով մի կողմից՝ իբրև քրմական, կաստայական դասի պաշտամունքային լեզու, մյուս կողմից՝ իբրև գրական-գեղարվեստական լեզու, ինչպիսին եղել է Հնդկաստանում սանսկրիտը հին և միջին դարերում:

ԱԶԳԱՄԻՁՅԱՆ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՄԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Աշխարհի լեզուներից մոտ երեք հարյուրն ունի գրային համակարգ և ծառայում է իբրև մասսայական հաղորդակցման միջոց, շուրջ երկու հարյուրը սպասարկում է մեկ միլիոն և ավելի բնակչություն ունեցող երկրների: Պետք է ընդգծել, որ տվյալ լեզվով խոսող մարդկանց և տվյալ ազգության ներկայացուցիչների քանակը չի համապատասխանում. դա վերաբերում է մասնավորապես անգլերենին, իսպաներենին և արաբերենին:

Սովորաբար յուրաքանչյուր լեզու՝ իբրև հաղորդակցման կարևորագույն միջոց, սպասարկում է էթնիկական որևէ հանրության: Այդպիսի ֆունկցիա ունեն՝ հայերենը՝ հայերի համար, ռուսերենը՝ ռուսների համար, անգլերենը՝ անգլիացիների համար և այլն: Սակայն տվյալ հանրությանը սպասարկող լեզուն իր բուն գործառույթից բացի կարող է ձեռք բերել նաև լրացու-

ցիչ, ոչ պակաս կարևոր գործառույթ: Դա այն է, որ որոշակի հանրության լեզու կարող է սպասարկել էթնիկապես տարբեր այլ հանրության: Լեզվի հասարակական-ընդհանրական դերն աճում է այն դեպքում, երբ այն ձեռք է բերում գրավոր-գրական լեզվի կարգավիճակ: Նրա տարածումն սկսում է իրականանալ ոչ միայն անմիջական հաղորդակցական կարիքների պահանջով (հիմնականում՝ առևտրական, տնտեսական, քաղաքական շփումների ճանապարհով), այլև մշակութային կապերի ընդլայնման միջոցով (գրականություն, ռադիո, հեռուստատեսություն և այլն): Լեզվի տարածվածության շրջանակների ընդլայնումը հանգեցնում է այն բանին, որ այն սկսում է կատարել լրացուցիչ գործառույթ՝ դուրս գալով էթնիկական մեկ հանրություն սպասարկելու շրջանակներից: Այդպես առաջ են գալիս ազգամիջյան հաղորդակցության և միջազգային (համաշխարհային) լեզուներ, որոնք կատարում են միջնորդ լեզվի դեր:

Ազգամիջյան է համարվում այն լեզուն, որը աշխարհագրական որոշակի տարածքում ծառայում է իբրև հաղորդակցման միջոց տարբեր ազգերի, ազգությունների և էթնիկական խմբերի համար: Աշխարհագրական միևնույն տարածք ասելով՝ նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ որոշ ժողովուրդներ կարող են ապրել մի տարածքում և լինել հարևաններ: Ազգամիջյան լեզուների կարիքն առաջ է գալիս ժողովուրդների մշտական շփումների հետևանքով, հատկապես երբ ձևավորվում են բազմազգ պետություններ: Ազգամիջյան լեզվի կարգավիճակ ունի ռուսերենը, որով հաղորդակցվում են նախկին Խորհրդային Միության տարածքում ապրող 100-ից ավելի ազգեր: Հայերենը ազգամիջյան լեզվի դեր է կատարում Հայաստանում ապրող հայերի, հույների, հրեաների, եզդիների, ասորիների և այլոց համար, վրացերենը՝ Վրաստանում՝ վրացիների, հայերի, օսերի, արխազների, հույների և ուրիշների համար, ուզբեկերենը՝ Ուզբեկստանում՝ ուզբեկների, ույդուրների, թաթարների, կարակալպակների, կիրգիզների, թուրքմենների, թաջիկների և ուրիշ ժողովուրդների համար: Ազգամիջյան լեզուն կարող է աշխարհագրական ավելի մեծ տարածքներ ընդգրկել՝ դուրս գալով մեկ երկրի սահմաններից. այդպիսի լեզու է անգլերենը, որը ծառայում է ոչ միայն Մեծ Բրիտանիայում, այլև Կանադայում, ԱՄՆ-ում ապրող հանրություններին: Իսպաներենն սպասարկում է Լատինական Ամերիկայի երկրների գերակշիռ մասի հանրություններին: Մուսուլմանական աշխարհում ազգամիջյան լեզվի դեր կատարում է արաբերենը և այլն:

Ազգամիջյան լեզուներից պետք է տարբերել *միջազգային լեզուները*: Հին աշխարհում և միջին դարերում միջազգային լեզուներն ունեցել են տարածաշրջանային բնույթ (սրանց գործածությունը սահմանափակվել է որևէ տարածքով, և գործածել են հասարակական որոշակի խմբեր), ունեցել են գործառական նեղ ոլորտ (հաճախ կիրառվել են գրավոր

հաղորդակցման համար) և այլն: Հին Հնդկաստանում և բուդդայական երկրներում միջազգային լեզվի դեր է կատարել սանսկրիտը, Հին Արևելքի ժողովուրդների համար՝ չինարենը, Առաջավոր Ասիայի երկրներում տարբեր դարաշրջաններում գործածվել են շումերերենը և աքքադերենը: Հելլենական աշխարհում ընդհանուր լեզու էր հունարենը, Հռոմեական կայսրության տարալեզու երկրներում ընդհանուր լեզու էր լատիներենը: Միջնադարյան Եվրոպայում հին հունարենն ու լատիներենը կատարում էին միջազգային լեզուների դեր: Միջին դարերում Մերձավոր Արևելքում միջազգային լեզուների դեր են կատարել արաբերենը և պարսկերենը, սլավոնական երկրներում՝ հին սլավոներենը: Միջազգային լեզվի հավակնող լեզուն որոշվում է արտալեզվական (քաղաքական, տնտեսական, մշակութային) և լեզվական գործոններով (լեզվի գործառական ենթահամակարգերի զարգացածություն, ճյուղային տերմինաբանության առկայություն և այլն): 18-րդ դարից սկսած՝ միջազգային լեզուների գործառույթ են ձեռք բերում ֆրանսերենը, անգլերենը և գերմաներենը, 20-րդ դարում՝ ռուսերենը: Համաշխարհային լեզուների համար բնութագրական է նրանց դերի իրավական ամրակայումը, որպես «պաշտոնական» կամ «աշխատանքային լեզուներ» ընդունվելը միջազգային կազմակերպությունների կողմից (ՄԱԿ, ՅՈՒՆԵՍԿՕ): Այսպես, խոշորագույն միջազգային կառույցում՝ ՄԱԿ-ում, պաշտոնական կամ աշխատանքային լեզուներ են համարվում վեցը՝ անգլերեն, իսպաներեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն (հնդեվրոպական լեզվաընտանիք), արաբերեն (սեմական լեզվաընտանիք), չինարեն (չին-տիբեթական լեզվաընտանիք): Այդ լեզուներն ընդգրկված են աշխարհի գրեթե բոլոր երկրների հանրակրթական դպրոցների և համալսարանների ուսումնական ծրագրերում և ուսուցանվում են որպես օտար լեզուներ:

ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Լեզուները լինում են բնական և արհեստական: Բնական լեզուները պատմականորեն ձևավորված լեզուներ են, որոնք ստեղծվել են տվյալ տարածքում ապրող ժողովուրդների կողմից և սպասարկում են նրանց: Արհեստական լեզուները նշանային համակարգեր են, որոնք ստեղծվում են այնպիսի բնագավառներում գործածվելու համար, որտեղ բնական լեզուների գործածումն անհնարին է կամ քիչ արդյունավետ: Արհեստական լեզուները տարբերակվում են ըստ մասնագիտացման, ըստ նպատակի և ըստ բնական լեզուների հետ ունեցած նմանության աստիճանների:

Ոչ մասնագիտական արհեստական լեզուներն ունեն ընդհանրական գործառույթ, բնական լեզուների նկատմամբ բնորոշվում են ամենասերտ

մոտիկությամբ, հատուկ ստեղծվում են միջազգային հաղորդակցման նպատակով:

Միջազգային արհեստական լեզուները պայմանական լեզվական համակարգեր են. դրանք ստեղծվում են առանձին անհատների կողմից: Արհեստական լեզուների հարցը մարդկանց մտահոգել է շատ վաղուց: Դեռևս անտիկ շրջանում (մ.թ.ա. 3–2–րդ դդ.) հին հունարենի բազայի վրա արհեստական լեզու է մշակել Ալեքսանդրիայի դպրոցի նշանավոր քերական Արիստարքոսը (Դիոնիսիոս Թրակացու ուսուցիչը): Խաչակրաց արշավանքների ժամանակ աբբայուհի Հիլդարգիսը փորձել է ստեղծել արհեստական լեզու, որով պետք է հաղորդակցվեին եվրոպական պետությունների բանակները, որոնք գնում էին Երուսաղեմ՝ տիրոջ աճյունը փրկելու: Հիլդարգիսի ձեռնարկումը անհաջողության մատնվեց: Արհեստական լեզվի յուրացումը կապված է որոշակի լեզվափոփոխության մակարդակի հետ, և գինվորների շրջանում այն հաջողություն չէր կարող ունենալ:

Արհեստական լեզուների մշակման հարցը առավել հրատապ դարձավ 17–րդ դարում, երբ աստիճանաբար սահմանափակվեցին լատիներենի գործառության շրջանակները. 1629 թ. Ռ. Դեկարտը մշակեց արհեստական լեզուների նախագծման տեսության հիմունքները: 17–20–րդ դարերում ստեղծվեցին ադալիսի լեզուների հարյուրավոր նախագծեր, սակայն նրանցից քչերը իրական կյանք ունեցան:

19–րդ դարում առաջին արհեստական լեզուն, որը դարձավ բանավոր և գրավոր հաղորդակցման համեմատաբար տարածված միջոց, վոլապյուն էր (ստեղծել է Ի. Մ. Շլայերը, 1879 թ., Գերմանիա): Այն պատկանում է արհեստական լեզուների խառը տեսակին. բնական լեզուների բառերը (անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, լատիներեն և այլն) ձևափոխվում են և առաջին հայացքից դառնում անճանաչելի, օրինակ, անգլ. world > vol – աշխարհ, speak > pük – խոսել, լեզու (այստեղից էլ՝ volapük –վոլապյուն *համաշխարհային լեզու* անվանումը):

Արհեստական լեզուների հաղորդակցական դերի ընդլայնման շրջանն սկսվում է *էսպերանտո լեզվով*: Այն 1887 թ. ստեղծել է լեհական հրեա Զամենհոֆը: Էսպերանտո նշանակում է հույս ունենալ (այսինքն՝ հույսի լեզու): Այդ լեզուն լայն տարածում ունեցավ Բուլղարիայում, Վիետնամում, Ճապոնիայում, Լեհաստանում, Սկանդինավյան երկրներում, Անգլիայում, Ռումինիայում, Չեխոսլովակիայում, Ֆրանսիայում, Ռուսաստանում և Հայաստանում:

Արմատները վերցված են հնդեվրոպական լեզուներից. aktiva – ակտիվ, armi – զինել, bufedo – բուֆետ, citi – ցիտել, epoka – դարաշրջան, fero – երկաթ, floro – ծաղիկ, homo – մարդ, teatro – թատրոն, pano – հաց, rivero – գետ, tablo – սեղան և այլն: Խոսքի մասերը ճանաչվում են

ձևակազմական ցուցիչներով. եթե բառը վերջանում է օ ձայնավորով, այն գոյական է (patro – հայր, felico – երջանկություն), a ձայնավորով՝ ածական է (patra – հայրական, felica – երջանիկ), e ձայնավորով՝ մակբայ է (patre – հայրաբար, felice – երջանկորեն) և այլն:

Քերականական սեռի կարգ չկա, թեք հոլովի մեկ պարզ ձև գոյություն ունի՝ հայցական հոլով, որի ցուցիչն է –n, մնացած հոլովների իմասաստները դրսևորվում են նախդիրներով. de՝ սեռական հոլովի ցուցիչ, per՝ գործիականի, և այլն: Օրինակ, Mi skribas leteron al mian fraton – Ես նամակ եմ գրում իմ եղբայրներին:

Բառերի ձևափոխությունն ու բառակազմությունը իրականանում են կցականության սկզբունքով՝ ածանցների կամ մասնիկների միջոցով (–ar–. arbo – ծառ > arbaro անտառ, vagono – վագոն > vagonaro – գնացք, –in–. filo – տղա > filino – աղջիկ, patro – հայր > patrino – մայր, mal–. (հականիշ ածանց). bone – լավ > malbone – վատ):

Բացառություն են կազմում թվականներն ու անձնական դերանունները. unu–1, du–2, tri– 3, kvar– 4, kvin– 5, ses– 6, sep– 7, ok– 8, nay – 9, dek– 10, cent– 100, mil– 1000 և այլն, mi –ես, ci– դու, li– նա, si – նա, (իզ. սեռ), ge –նա (չեզոք սեռ), ni – մենք, vi– դուք, ili– նրանք:

Բայական անդեմ և հարացուցային ձևերը նույնպես դրսևորվում են ցուցիչներով. –i (labori – աշխատել, legi – կարդալ), –u՝ հրամայական եղանակ (legu՝ – կարդա՛, li skribu՝ leteron – թող նա նամակ գրի), –us՝ ստորադասական եղանակ (Mi legus, se mi havus tempon – Ես կկարդայի, եթե ժամանակ ունենայի), բայի ժամանակային ձևերը կազմվում են –as, –is, –os մասնիկներով (laboras – աշխատում եմ, laboris – աշխատել եմ, laboros – աշխատելու եմ): Բայի դեմքը և թիվը կազմվում են վերլուծական ձևով. խոնարհված ձևերին ավելանում են անձնական դերանուններ. mi legas – կարդում եմ, ci legas – կարդում եմ, li (si, ge) legas – կարդում է²:

1960 թ. Փարիզում միջազգային գիտաժողովն ընդունեց *ալգոլ* արհեստական լեզուն: *Ալգոլ* անվանումը հապավումն է Algorithmic language բառակապակցության. ալգորիթմ նշանակում է «առաջադրանքի լուծման քայլերի հաջորդականություն»: Ալգոլը կազմված է լատինական տառերից, արաբական թվային համակարգից, ճշգրիտ նշաններից (սինվոլներ, գործողության նշաններ, անջատման և միացման նշաններ, փակագծեր և այլն), աղյուսակներից, որոշակի քանակով սպասարկու բառերից (անգլերեն):

Արհեստական լեզուները, թեև կառուցված են տրամաբանական սկզբունքով, այնուամենայնիվ երկար կյանք չունեն. նրանք չեն կարող կատարել մարդկային բնական լեզվին հատուկ բազմազործառույթ դերը. նրանց դերը միայն հաղորդակցման օժանդակ լեզվամիջոց լինելն է:

2 В. И. Кодухов, Введение в языкознание, М., 1979, էջ 98–100:

ե) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչպիսի՞ լեզվատիպեր կան ըստ գործածության:

բ) Ո՞ր լեզուներն են համարվում կենդանի լեզուներ:

գ) Ո՞ր լեզուներն են համարվում բուն մեռած լեզուներ:

դ) Ո՞ր լեզուներն են համարվում հարաբերականորեն մեռած լեզուներ:

ե) Ի՞նչ դեր ունեն ազգամիջյան լեզուները:

զ) Ի՞նչ դեր ունեն միջազգային լեզուները:

է) Ինչպիսի՞ արհեստական լեզուներ կան:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 90–98):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 63–71):

3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 94–100).

Բ.

4. Степанов Ю. С., Основы общего языкознания, М., 1975 (էջ 207–210).

5. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 293–294).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 6 և անվանում

ԼԵԶՎԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Լեզվական տարբերակ, տեղական կամ տարածքային տարբերակներ (բարբառներ), հասարակական կամ սոցիալական տարբերակներ, ծածկալեզու, արգո, ժարգոն:

գ) Դասավանդման և ուսումնասրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեսքեր (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Լեզուն միասնական է և ընդհանուր հասարակության բոլոր անդամների համար, սակայն այդ ընդհանրությունը չպետք է հասկանալ բացարձակ ձևով, որովհետև միևնույն ժողովրդի լեզվագործածությունը այդ ժողովրդի տարբեր տարածքներում տարբեր է, ինչպես նաև միևնույն տարածքում ապրող մարդիկ խոսում են տարբեր կերպ և տարբեր չափով են օգտվում մայրենի լեզվից. անգամ նույն հասարակության մեջ հասարակական տարբեր խմբեր տարբեր կերպ են գործածում լեզուն, որի հետևանքով ստեղծվում են լեզվական տարբերակներ: Այդ տարբերակները միմյանցից տարբերվում են հնչյունական համակարգով, բառային կազմով և քերականական կառուցվածքով: Այս հանգամանքը նկատի առնելով՝ առանձնացվում են լեզվի հետևյալ տարբերակները՝ տեղական, հասարակական (կամ սոցիալական), գործառական (կամ ֆունկցիոնալ):

1. ՏԵՂԱԿԱՆ ԿԱՄ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Լեզվի տարածքային կամ տերիտորիալ տարբերակը կոչվում է բարբառ: Բարբառը համաժողովրդական լեզվի ճյուղավորումն է, այն սպասարկում է հասարակության որոշակի հատվածի, որ ապրում է աշխարհագրական որոշակի տարածքում: Յուրաքանչյուր բարբառ համընդհանուր (գրական) լեզվի տարածքային այլ տարբերակների հետ ունենում է ընդգծված ընդհանրություններ, մասավանդ բառային կազմի, մասամբ էլ քերականական կառուցվածքի, մինչդեռ բարբառները

միաժամանակ ունեն ակնհայտ տարբերություններ, որոնք դրսևորվում են նրանց գրեթե բոլոր մակարդակներում:

Իրենց կազմավորման շրջանում բարբառների ճակատագիրը տարբեր է լինում: Մի կողմից, նրանք ձևափոխվելով պահպանվում են իբրև միևնույն լեզվի տարածքային տարբերակներ, մյուս կողմից հանդես է գալիս միջբարբառային հաղորդակցական մի ընդհանուր լեզու, որը համաժողովրդական կամ գրական լեզվի դեր է կատարում: Այս դեպքում այս կամ այն բարբառը կարող է գրական լեզվի հիմք դառնալ: Օրինակ, լատիներենը, որ դարձավ Հռոմի, հետագայում Հռոմեական կայսրության լեզու, ձևավորվել է Իտալիայի մի նահանգի (Լացիումի) բարբառի հիման վրա, իտալերենի հիմքում ընկած է ֆլորենտական բարբառը, հունարենի հիմքում՝ կոյնե ընդհանուր լեզուն, վրացերենի հիմքում՝ քարթվելական բարբառը, թաթարերենի հիմքում՝ Կազանի բարբառը և այլն: Արարատյան բարբառը դարձել է արևելահայ գրական լեզվի հիմքը, Պոլսի բարբառը՝ արևմտահայ գրական լեզվի հիմքը և այլն:

Հայերենն ունի բազմաթիվ բարբառներ, դրանցից են՝ Արարատյան, Ագուլիսի, Ամասիայի, Անտիոքի, Արաբկիրի, Արեշի, Բեյլանի, Բուրդուրի, Գորիսի, Եդեսիայի, Երզնկայի, Զեյթունի, Զմյուռնիայի, Թբիլիսիի, Խարբերդի, Խոտորջուրի, Կարնո, Կարճևանի, Կեսարիայի, Կիլիկիայի, Համշենի, Ղարաբաղի, Մոկսի, Մանազկերտի, Մարաղայի, Մեղրու, Մարաշի, Նոր Զուղայի, Նոր Նախիջևանի, Շապին-Գարահիսարի, Պոլսի, Սասունի, Սեբաստիայի, Սվեդիայի, Վանի, Տարոնի, Տիգրանակերտի, Տրապիզոնի և այլն: Այս բարբառների մի մասը մահացել է:

Նշվեց, որ բարբառներն ունեն բառային կազմի ընդհանրություն: Գրեթե բոլոր բարբառները ժառանգել են համընդհանուր (գրական) լեզվի բառապաշարը, սակայն տարբեր է այդ բառերի արտասանության հնչյունական ձևավորումը: Հմնտ. ականջ բառի հնչյունական տարբերակները. անգաճ (Մոկս, Վան), ակոճ (Խարբերդ, Ուրմիա), անգուն (Ակն), անգոճ (Ղարաբաղ), անգանջ (Նոր Զուղա, Շամախի), հանգաճ (Մուշ), օնգոճ (Նոր Բայազետ, Ալաշկերտ), ակոնջ, անջակ (Կիլիկիա, Զեյթուն) և այլն:

Բոլոր բարբառներին հատուկ են լեզվի քերականական կարգերը, սակայն տարբեր են այդ կարգերի արտահայտման քերականական միջոցները: Այսպես, ներկա ժամանակը որոշ բարբառներում կազմվում է *-ում* մասնիկով (գրում են, խաղում են. Ագուլիս, Թբիլիսի, Զուղա և այլն), որոշ բարբառներում *կը* մասնիկով (կը գրեն, կը խաղան. Կ. Պոլիս, Կարին, Մուշ, Վան, Կիլիկիա) և այլն:

Մեկ այլ տեսանկյունով, բարբառների առանձնացման ընթացքում անհրաժեշտ է դառնում հաշվի առնել ոչ միայն լեզվական տեղանքը,

այլև հոգևոր-նյութական մշակույթի տարրերը, պատմամշակութային ավանդույթները, ազգային ինքնագիտակցությունը և այլն: Տարածքային բարբառները բնորոշվում են կամ որպես միևնույն տարածքի վրա պատմականորեն ապրող և ազգագրական ինքնատիպությամբ բնութագրվող մարդկանց հաղորդակցման միջոցներ, կամ որպես լեզվական և ազգագրական առումով առանձնացված միավորներ, որոնք քարտեզի վրա տեղայնացվում են լեզվական և ազգագրական նույն սահմաններում:

2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՄ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Լեզուն ունի իր սոցիալական տարբերակները, որոնք այս կամ այն խավին, սոցիալական խմբին բնորոշ յուրահատուկ արտահայտություններ են: Դրանք կապված են հասարակական տարբեր խմբերի լեզվագործածության, հատկապես բառագործածության հետ: Տարածքային և հասարակական տարբերակներն ունեն մի շարք տարբերություններ:

1. Լեզվի տարածքային տարբերակները ավելի շատ են, քան սոցիալականը:

2. Սոցիալական տարբերակները չունեն բնորոշ հնչյունական յուրահատկություններ, ամբողջական բառային կազմ և քերականական կառուցվածք: Դրանք այժի են ընկնում մի խումբ բառերի իմաստային յուրահատուկ գործածությամբ:

3. Եթե տարածքային տարբերակները հատուկ են տվյալ տարածքում ապրող բոլոր մարդկանց, ապա հասարակական տարբերակները ծառայում են որոշակի խավերի, հասարակական նեղ խմբերի:

4. Բարբառներն առաջացել և զարգացել են պատմականորեն՝ իբրև լեզվական իրողություններ՝ իրենց յուրահատուկ հնչյունական համակարգով, բառային կազմով, քերականական կառուցվածքով, իսկ սոցիալական տարբերակները ընդհանրական չեն, դրանք ստեղծվել են հատուկ նպատակներով և արհեստական են:

5. Տարածքային տարբերակները ժամանակի ընթացքում կարող են առանձնանալ մայր լեզվից և վերածվել ինքնուրույն լեզվի, կարող են հիմք դառնալ տվյալ լեզվի գրական տարբերակի համար (ինչպիսի դեր կատարել են Արարատյան և Պոլսի բարբառները), մինչդեռ սոցիալական տարբերակներն այդպիսի դեր չունեն:

Լեզվի հասարակական տարբերակները առաջանում են հասարակության տարբեր խավերի կամ խմբերի ներսում. որոշ չափով այդ խավերի լեզուն տարբերակում ընդհանուր լեզվից: Այդ մեծ մասամբ

տարբերությունները վերաբերում են բառապաշարին, դարձվածքներին, առանձնահատուկ արտահայտություններին:

Հասարակական տարբերակներ են մասնագիտական լեզուները, ինչպես՝ բժիշկների, ուսուցիչների, զինվորականների, իրավաբանների, արհեստավորների, վարորդների լեզուն: Սոցիալական տարբերակներից են ժարգոնները, ծածկալեզուները (արգո), պաշտամունքային լեզուները:

Ժարգոնները հատուկ են հասարակության որոշակի խմբերի՝ զինվորներին, նավաստիներին, վարորդներին, առևտրականներին, ուսանողներին և այլն:

Ժարգոնների մեջ մտնում է նաև արգո լեզուն. դա հասարակության կողմից մերժված խմբերի (գողերի) լեզուն է, որը կոչվում է «գողական ժարգոն»: Այն ստեղծվել է ռուսաց լեզվի հիման վրա (քանի որ «գողական աշխարհը» ձևավորվել է Ռուսաստանում, և «օրենքով գողերը» հաղորդակցվում էին միայն ռուսերենով): Այդ ժարգոնի բառերն աչքի են ընկնում անսովոր՝ միայն գործածողներին հասկանալի իմաստներով, ինչպես՝ аквариум – կալանախուց, бабки – փող, беда – դանակ, бей в верхний потолок – խուզարկիր պիջակի վերևի գրպանները, блатной шарик – արև, бомбить – թալանել, божья трава – թմրանյութ, заштамповать – աղջկա հետ զագսում գրանցվել, наколка – օրյեկտ, որտեղից կարելի է գողություն կատարել, теплица – սավան, трудило – թարգմանիչ, прокол – մարդ և այլն:

Պաշտամունքային լեզուները հատուկ են հասարակությունից մեկուսացած կրոնա-քրմական դասին. այն արտահայտվում է հասարակությանն անհասկանալի բառապաշարի առկայությամբ:

Լեզվի հասարակական տարբերակման հարցերն ուսումնասիրում է հանրալեզվաբանությունը:

և) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ի՞նչ է լեզվական տարբերակը:

բ) Ի՞նչն է հատկանշվում տեղական կամ տարածքային տարբերակները:

գ) Ի՞նչ հատկանիշներ ունի բարբառը:

դ) Ո՞ւմ են ծառայում հասարակական կամ սոցիալական տարբերակները:

ե) Ովքեր են գործածում ծածկալեզուն:

զ) Ո՞ւմ է ծառայում արգոն:

է) Որտեղ են գործածվում ժարգոնները:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն
Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 90–98):
2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (56–60):
3. Степанов Ю. С., Основы общего языкознания, М., 1975 (էջ 191–201).
Բ.
4. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 43, 132–133, 151).
5. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 64–65, 165–166, 187–189).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 7 և անվանում*

**ԼԵԶՎԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ: ԽՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ
ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ: ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՈՃԵՐ**

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Խոսակցական և գրական տարբերակներ: Լեզվական ոճեր.

գիտական ոճ, վարչա-գործարարական ոճ, առօրյա-խոսակցական ոճ, հրապարակախոսական ոճ, գեղարվեստական ոճ:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (ընթացակարգի և էլեկտրոնային նյութեր)*

Լեզվի գործառական տարբերակները պայմանավորված են լեզվի գործածության ոլորտներով, այսինքն՝ այն բանով, թե լեզուն հասարակական կյանքի որ բնագավառում և ինչ նպատակներով է գործածվում: Այդ տեսակետից առաջին հերթին իրարից որոշակիորեն տարբերվում են խոսակցական և գրական տարբերակները:

Խոսակցական լեզուն հանրության առօրյա հաղորդակցման պահանջին ծառայող լեզուն է: Խոսակցական լեզուն լայն առումով հանրության համար հասկանալի, հաղորդակցման լեզուն է, ինչպես հին հայերենը՝ 5-րդ դարի հայերի համար, արդի հայերենը, ռուսերենը, անգլերենը, ֆրանսերենը, չինարենը՝ համապատասխանաբար հայերի, ռուսների, անգլիացիների, ֆրանսիացիների, չինացիների համար և այլն: Խոսակցական լեզուն նեղ առումով առօրյա լեզուն է, որի մեջ օգտագործվում են ինչպես գրական լեզվի, այնպես էլ բարբառների ամենաբազմազան իրողություններ: Գրի առնվելով՝ խոսակցական լեզուն դառնում է գրային կամ գրավոր լեզու: Գրի ստեղծումով հիմք է դրվում նաև գրականության, իսկ գրականությունը քերականական կանոնների ճշգրիտ գործադրության, լեզվի մշակման ու կատարելագործման պահանջ է ստեղծում: Ժամանակի ընթացքում գրային լեզուն զգալիորեն տարբերվում է խոսակցական լեզվից իր կանոնավորությամբ, մշակվածությամբ ու ոճական առանձնահատկություններով:

Ժամանակի ընթացքում տվյալ հասարակության մեջ ստեղծվում է այնպիսի վիճակ, երբ նույն ժողովուրդն ունենում է ըստ էության խոսակցական լեզվի երկու տարբերակ՝ ժողովրդախոսակցական

և գրական: Հասարակության զարգացման որոշակի էտապում աստիճանաբար ծագում և գործառում է գրական լեզուն:

Գրական լեզու է կոչվում տվյալ հանրության կողմից ընդունված գրային համակարգով բոլոր կարգի գրավոր վավերագրերում գործառող լեզուն:

Գրական լեզուն համաժողովրդական լեզվի հիման վրա մշակված, նորմավորված գրավոր (գրի առնված) լեզուն է: Այդ լեզուն հանդես է գալիս այն պահից, երբ բանավոր (խոսակցական) լեզուն գրական մշակման է ենթարկվում: Գրական լեզվի գրային արտահայտությունը նրա էական հատկանիշն է: Սակայն չի կարելի նույնացնել *գրավոր լեզու* և *գրական լեզու* հասկացությունները. առաջին՝ ոչ բոլոր գրավոր լեզուներն են գրական լեզու, երկրորդ՝ գրական լեզուն հանդես է գալիս ոչ միայն գրավոր, այլև բանավոր (խոսակցական) ձևով: Հետևաբար գոյություն ունի գրական լեզվի երկու տարբերակ: Գրական լեզուն գործառում է մի դեպքում՝ գրավոր ձևով (գեղարվեստական գրականություն, գիտական հետազոտություններ, թերթեր և ամսագրեր), մյուս դեպքում՝ բանավոր ձևով (պետական և հասարակական կազմակերպություններ, դպրոց, թատրոն, ուղիղ, հեռուստատեսություն և այլն): Գրական լեզուն գործածում են նաև ընտանեկան-կենցաղային հաղորդակցման ընթացքում և այլն:

Գրական լեզուն, փաստորեն, գրական մշակման ենթարկված ու գրականության մեջ դրսևորվող լեզվի գոյածն է և, որպես լեզվի բարձրագույն ձև, բնութագրվում է բառային կազմի հարստությամբ, քերականական կառուցվածքի կանոնավորությամբ (այդ թվում՝ ուղղագրական և կետադրական կանոններով), զարգացած ոճական համակարգով: Գրական լեզուն բնութագրվում է հետևյալ հատկանիշներով.

ա) բազմագործառություն. այսինքն՝ այն գործածվում է խոսքային բոլոր ոլորտներում և ներունակ է արտահայտելու մարդկության կուտակած ամբողջ իմացությունը, որ վերաբերում է նրա գործունեության բոլոր բնագավառներին,

բ) նորմայի պարտադրականություն, որպես օրինակելի ձև բոլորի համար, ովքեր այն տիրապետում և գործածում են՝ անկախ հասարակական, մասնագիտական և տարածքային պատկանելությունից,

գ) ոճական հարստություն, որ հիմնված է միևնույն նշանակության արտահայտման տարբերակների առկայության վրա և պայմանավորված է հատուկ նշանակությունների արտահայտման միջոցներով, որոնք տեղայնացված են միայն որոշակի խոսքային իրադրության շրջանակներում:

Աշխարհի լեզուների զգալի մասը գրական է, ըստ այդմ էլ կոչվում են՝ գրական հայերեն (արևելահայ գրական լեզու, արևմտահայ գրական

լեզու), գրական ռուսերեն, գրական գերմաներեն, գրական արաբերեն, գրական պարսկերեն և այլն:

Ինչպես նշվեց, գրական լեզվի կարևոր հատկանիշներից են լեզվական ոճերը:

Լեզվական ոճերը այն տարբերացումներն են, որոնք կապված են հասարակական կյանքի այս կամ այն բնագավառի և գործառական այլ ոլորտների հետ: Ըստ այդմ էլ զանազանում են՝ *տնօրյա-խոսակցական, վարչա-գործարարական, գիտական, հրապարակախոսական, գեղարվեստական ոճեր* հասկացությունները:

Սրանցից յուրաքանչյուրին բնորոշ են որոշակի հատկություններ:

ա) *Տնօրյա-խոսակցական ոճը* բնորոշ է տնօրյա բանավոր հաղորդակցմանը, որ սովորաբար տեղի է ունենում ընտանիքի անդամների, բարեկամների, աշխատանքային ընկերների միջև և դրսևորվում է հիմնականում երկխոսության ձևով: Այս ոճին հատուկ են հուզականությունն ու պատկերավորությունը, արտահայտչականությունն ու անմիջականությունը, հաճախակի գործածվում են հարցուպատասխանական կաղապարներ ու բացականչական նախադասություններ, ձայնարկություններ ու վերաբերականներ և այլն:

բ) *Վարչա-գործարարական ոճը* բնորոշ է պետական-վարչական մարմինների հաղորդակցման ոլորտին, դրսևորվում է պաշտոնական գրագրությունների տեքստերում, զուրկ է հուզականությունից և պատկերավորությունից, բառերը գործածվում են ուղղակի իմաստով, խոսքը հակիրճ է, ձևակերպումները՝ ճիշտ, բացակայում են բացականչական նախադասությունները և ձայնարկությունները, պարտադիր է քերականական կանոնավորությունը: Այս ոճատեսակի մասնավոր դրսևորումներից են գործարարական ոճը, գրասենյակային ոճը, պաշտոնական ոճը:

գ) *Գիտական ոճը* բնորոշ է գիտական գրականությանը, դասախոսություններին, գիտական զեկուցումներին ու բանավեճերին, քննադատական գրականությանը: Հարուստ է գիտատեխնիկական, մասնագիտական տերմինաբանությամբ, դատողական բնույթի բառերով, շաղկապներով: Գրեթե բացառվում են հուզարտահայտչական տարրերն ու միջոցները: Սահմանումները, բնութագրումները և ձևակերպումները միտում են ճշգրտության: Այս ոճատեսակի դրսևորումներից են գիտահանրամատչելի ոճը, պրոֆեսիոնալ (մասնագիտական) ոճը:

դ) *Հրապարակախոսական ոճը* համատեղում է գիտական ու գեղարվեստական ոճերի առանձնահատկությունները. նպատակն է ներագդել, ներգործել ընթերցողի, ունկնդրի ոչ միայն մտքի, դատողության, այլև կամքի, զգացմունքների, երևակայության վրա՝ մղելով նրան ցանկալի գործողության: Հարուստ է հուզարտահայտչա-

կան և պատկերավորման միջոցներով: Հարակից դրսևորումներից է ճարտասանական ոճը:

ե) *Գեղարվեստական ոճը* բնորոշ է գեղարվեստական գրականությանը (արձակին, չափածոյին), բանահյուսական պատումներին: Նրան հատուկ են պատկերավորությունը (մակդիր, փոխաբերություն, համեմատություն, շրջասություն, չափազանցություն...), արտահայտչականությունը (գրադացիա, առձայնույթ, բաղաձայնույթ), ըստ անհրաժեշտության կարող է ընդգրկել նախորդ բոլոր ոճերի տարրերը: Նրա մասնավոր դրսևորումներից է բանաստեղծական ոճը:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչո՞վ են բնութագրվում խոսակցական և գրական տարբերակները:

բ) Ինչպիսի՞ լեզվական ոճեր կան:

գ) Ինչպիսի՞ բառապաշար ունի գիտական ոճը:

դ) Որտե՞ղ է գործածվում վարչա-գործարարական ոճը:

ե) Ի՞նչ հատկանիշներ ունի առօրյա-խոսակցական ոճը:

զ) Ո՞ր ոճին է մոտ հրապարակախոսական ոճը:

է) Որո՞նք են գեղարվեստական ոճի յուրահատկությունները:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (98-112):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 60-63):

3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (86-89).

Բ.

4. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов-на-Дону, 2008 (էջ 624-625).

5. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969 (էջ 455-456).

6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 494-495).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 8 և անվանում*

ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐԸ:

ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ: ԶԱՅՆԱՎՈՐ ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Լեզվական մակարդակներ, հնչյունախոսություն, հնչյունի հատկանիշները, հնչյուն և հնչույթ, հնչյունների դասակարգման սկզբունքները, ձայնավոր հնչյուններ:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (քովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Լեզվաբանությունը բացահայտում է լեզվի կառուցվածքային մակարդակները, առաջին հերթին որպես հնչյունների ամբողջություն և համակարգ, երկրորդ՝ ձևայինների ամբողջություն և համակարգ, երրորդ՝ բառերի ամբողջություն և համակարգ, չորրորդ՝ բառակապակցության և նախադասության տեսակների ամբողջություն ու համակարգ:

Լեզվի ուսումնասիրության բաժիններից առաջինը *հնչյունաբանությունն* է:

Հնչյունաբանությունը այլ անվանումով կոչվում է *ֆոնետիկա* (հունարեն *ֆոնե* նշանակում է ձայն, հնչյուն): Հնչաբանությունն ուսումնասիրում է լեզվի հնչյունական համակարգը՝ լեզվի արտաքին հնչյունական կողմը, հնչյունները, բառի և խոսքի շղթայի մեջ նրանց կապակցման կանոնները, հնչյունական օրենքները, հնչյունների փոփոխությունը: Բացի լեզվի հնչյուններից այն ուսումնասիրում է նաև վանկը, շեշտը, հնչերանգը և գրաբանության հարցերը (գիր, գրադարձություն, տառադարձություն, ուղղագրություն և այլն):

ԼԵԶՎԻ ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Լեզվաբանությունը, նկատի առնելով հնչյունների և հնչյունական այլ միավորների որոշ կարևոր կողմեր, առանձնացնում է հնչյունաբանության երեք կարևոր բնագավառներ, որոնք դառնում են առանձնահատուկ ուսումնասիրության առարկաներ: Այդ բնագավառներն են՝

հնչյունների ակուստիկա (ձայնագիտություն), հնչյունների ֆիզիոլոգիա (բնախոսություն կամ հնչյունախոսություն) և հնչյութաբանություն (ֆոնոլոգիա. ուսումնասիրում է լեզվի հնչյունների գործառույթները լեզվի համակարգում):

Հնչյունների ակուստիկան ուսումնասիրում է հնչյունների ձայնատատանողական շարժումների տեսակն ու բարձրությունը, ուժը, տեմբրը, տևականությունը, հնչեղությունը, լարվածությունը և այլն:

Տատանողական շարժումների բնույթով պայմանավորված՝ հնչյունները բաժանվում են երաժշտական (տոնային) և ոչ երաժշտական (աղմկային) տեսակների: Տոնայնությունն առաջանում է ձայնալարերի պարբերական տատանումներից, աղմուկն առաջանում է արտասանական օրգանների (օրինակ՝ շրթոնքների) ոչ պարբերական տատանումներից: Ըստ այդմ, ձայնավորները կազմված են ձայնից, բաղաձայնները՝ միայն աղմուկից:

Հնչյունի բարձրությունը որոշվում է տատանումների (հնչյունային հոսքի հատույթների) քանակով: Չայնի բարձրությունը պայմանավորված է ձայնալարերի երկարությամբ և պրկվածությամբ:

Հնչյունի ուժը որոշվում է տատանումների ամպլիտուդայով:

Հնչյունի տևականությունը (երկարություն կամ ամանակ) նրա հնչման տևողությունն է՝ նրան հատուկ տատանումների քանակով. տարբերությունը ժամանակային միավորների քանակի մեջ է, որ պահանջվում է հնչյունի արտաբերման համար:

Հնչյունի հնչեղությունն առաջանում է այն դեպքում, երբ բերանի խոռոչ ներխուժած ձայնային ալիքներն արգելքների չեն հանդիպում, չեն խաթարվում և հնչում են որպես երաժշտական ձայն՝ ձայնավոր հնչյուն:

Հնչյունների լարվածությունը նրանց կազմավորման ու արտասանության համար ստեղծվող պատնեշի ամրության աստիճանն է, որ հաղթահարվում է արտասանության ընթացքում:

Հնչյուն և հնչույթ

Լեզվաբանության մեջ հնչյուն և հնչույթ հասկացությունները տարբերակվում են մասնագիտական տեսանկյունից: Հնչույթը պատկանում է լեզվին՝ որպես հնչյունական համակարգի միավոր, իսկ հնչյունը՝ խոսքին՝ որպես արտասանական միավոր: Մենք ավելի շուտ ճանաչում ենք լեզվի հնչյունները:

Լեզվի նվազագույն միավորները, որոնք հասարակայնորեն գիտակցված են, պատմականորեն արժեքավորված, ընդհանուր են տվյալ լեզվով խոսող հանրության համար և գուրկ են նյութական բովանդակությունից, կոչվում են հնչույթ, իսկ նրա արտաբերման զանազան դրսևորումները՝ հնչյուն: Այսպես, արևելահայերենի հնչյունական համակարգին հատուկ

է ք հնչույթը, որը բառի տարբեր դիրքերում ունի տարբեր հնչումներ, օրինակ՝ բարդի (բ), նրբորեն (փ), դ հնչույթը՝ դարձ, (դ), արդար (թ) և այլն:

Այսպիսով, հնչույթի տարբեր հնչումները (հնչական տարբերակները) կոչվում են հնչուններ:

Հնչույթը լեզվի հնչունական համակարգի հիմնական միավորն է, նվազագույն միավորը, որ նպաստում է բառի և ձևույթի իմաստների տարբերակմանը:

Լեզվի բոլոր ձայնային միավորները հնչույթներ չեն. այդպիսին են միայն նրանք, որոնք բնութագրական են տվյալ լեզվին և ընդունակ են տարբերակելու բառի և ձևույթի իմաստները:

Լեզվի հնչուններն ունեն ընկալման և նշանակողական գործառույթներ: Լեզվի հնչունները, ընկալվելով լսողական գործարաններով, դառնում են գիտակցված իրողություններ. խոսողների լեզվական գիտակցության մեջ ամրակայվում են այդ հնչունների պատկերները կամ նրանց ընդհանուր պատկերացումները: Լեզվում բազմաթիվ ձայնային միավորներ կան, որոնք ընկալվում են միայն հատուկ սարքավորումների միջոցով, դրանցից, սակայն, հնչուններ են համարվում միայն նրանք, որոնք հասնում են ընկալվելու աստիճանի և մարդու գիտակցության մեջ համապատասխանում են իրենց հնչունային պատկերացումներին:

Հնչույթները միմյանցից տարբերվում են ոչ միայն հնչարտաբերական հատկանիշներով, այլև այն բանով, որ ընդունակ են տարբերակելու ձևույթներն ու բառերը՝ մասնակցելով նրանց կազմավորմանը, այսինքն՝ ունեն նշանակողական գործառույթ: Նման դերով հնչույթները դառնում են բառի կամ ձևույթի կառուցվածքային նշաններ. հմտ. *quan* և *puan* բառերը, որոնք տարբերակվում են առաջին բաղաձայնով, իսկ *qեր* և *qիր* բառերը տարբերակվում են ձայնավորով: Բառերը տարբերակվում են միմյանցից ոչ թե տարբեր հնչուններից կազմված լինելու շնորհիվ, այլ նրանով, որ արտահայտում են տարբեր նշանակություններ (այդ պատճառով էլ *նուր*, *նուս*, *նուգ* հնչունախմբերը չեն համարվում հայոց լեզվի բառեր, թեև նրանք կազմված են հայերենի հնչուններով): Բառիմաստի և նրա հնչունական թաղանթի սկզբունքային անհամապատասխանությունը հստակ երևում է բազմիմաստ, հոմանիշ և համանուն բառերի դեպքում:

Հնչույթները իմաստագուրկ միավորներ են, իմաստ չունեն (սկատի չունենք մեկ հնչույթից կազմված բառերը՝ է), նրանք ծառայում են իմաստների տարբերակմանը: Այդ դերը կոչվում է հնչույթների իմաստագատիչ կամ իմաստատարբերակիչ գործառույթ: Իմաստների տարբերակումն իրականացվում է հակադրությունների միջոցով:

Հնչույթային հակադրությունը լեզվական տարբեր միավորների միջև այնպիսի հակադրություն է, որի ժամանակ հնչունները, տարբերվելով

իրենց որակներով, միաժամանակ ձևավորում են տարբեր բառային իմաստներ: Հակադրվող հնչյունները միմյանցից տարբերվում են առնվազն մեկ հատկանիշով: Այսպես՝ *բար* և *կար* բառերի *բ* և *կ* հնչյունները միմյանցից տարբերվում են միայն մեկ հատկանիշով. առաջինը շնչեղ բաղաձայն է, երկրորդը՝ խուլ (ոչ շնչեղ): Այս բառերը միմյանց հակադրելու դեպքում կունենանք միակ հատկանիշի՝ *շնչեղության – ոչ շնչեղության հակադրություն*: Եվ որովհետև այդ հատկանիշով տարբերակվում են այդ բառերը, ապա շնչեղություն – ոչ շնչեղություն հատկանիշը տարբերակիչ հատկանիշ է:

Սովորաբար հնչյոթային հակադրությունը լինում է երկու կարգի. միմյանց հակադրվում են եղած հնչյունները, մեկ այլ դեպքում՝ եղած և չեղած հնչյունները: Հմմտ. հայերեն. գուր–սուր, փող–փոխ, վարգ(ել)–վարկ–վարք, դաս–տաս–թաս և այլն, ռուս. обить–убить, тема–рема, плавать–плакать, рубль–дубль, անգլ. letter–better (նամակ–ավելի լավ), surch–church (փնտրել–եկեղեցի), cry–try (բղավել–փորձել), toy–boy (խաղալիք–տղա) և այլն:

Երկրորդ դեպքում բառի որևէ հնչյուն հակադրվում է մեկ այլ բառի կազմում չեղած հնչյունին, և ըստ այդմ տարբերակվում են այդ բառերի իմաստները: Օրինակ՝ անուշ – նուշ (ա – թ), նուշ – ուշ (ն – թ), քայլ – այլ (ք – թ), հայր – այր (հ – թ), ռուս. эталон – талон, обить – бить, бокс – бок, անգլ. fair–air (հիանալի – օդ), box – ox (տուփ–ցուլ) և այլն:

Հնչյունների դասակարգումը

Աշխարհի բոլոր լեզուներում հանդիպող բազմազան հնչյունների տեսակները բազմաթիվ են: Առանձին լեզուներում, սակայն, հնչյունները շատ չեն. սովորաբար նրանց թիվը հասնում է մինչև 50 միավորի: Լեզվի հնչյունների տիպային ոչ մեծաքանակ խմբերը, որոնք պայմանավորված են բոլոր մարդկանց համար ընդհանուր խոսողական գործարաններով, հնարավորություն են տալիս մշակելու դասակարգման որոշակի սկզբունքներ, որոնք տարածվում են լեզուների մեծ մասի վրա:

Հնչյունները դասակարգվում են երկու խմբի՝ ձայնավորների և բաղաձայնների:

Ձայնավորների համակարգը կազմում է վոկալիզմ, բաղաձայնների համակարգը՝ կոնսոնանտիզմ:

Ձայնավոր հնչյունները կազմված են միայն ձայնից. նրանց կազմավորմանն ու արտաբերմանը մասնակցում է արտասանական ապարատն ամբողջությամբ, այսինքն՝ նրանց կազմավորումը տեղայնացած չէ:

Բաղաձայն են այն հնչյունները, որոնց մեջ զգալիորեն առկա է աղմուկը (ձայնի գոյությանը զուգընթաց կամ ձայնից զուրկ), և որոնց կազմավորումը տեղայնացած է:

Ձայնավորներն արտաբերվում են երաժշտական ձայնով, նրանց կազմավորման ժամանակ բերանի խոռոչում արգելքներ չեն առաջանում: Այդ հնչյունների արտաբերումն ուղեկցվում է ֆիզիկական որոշակի հատկանիշներով. բարձրություն, սրություն, տեմբր, երաժշտականություն, տևողություն: Բաղաձայններն արտաբերվում են աղմուկով, նրանք արտասանվում են՝ որոշակի արգելքներ հաղթահարելով: Նրանց կազմավորումը տեղայնացած է (ի տարբերություն ձայնավորների), դրանք միաժամանակ ցուցաբերում են այլ հատկանիշներ և խմբի ներսում դասակարգվում են ենթատեսակների՝ ըստ կազմավորման տեղի, ձայնի և աղմուկի հարաբերության, արտաբերման եղանակի, կազմության և այլն:

Ձայնավորներն ունեն մեկ կարևոր դեր. դա նրանց վանկարար դերն է: Ձայնավորը կազմում է վանկի գագաթը, իսկ բաղաձայնն ուղեկցում է ձայնավորին:

Ունենալով տարբերակիչ նշված հատկանիշները՝ այս երկու խմբերն ունեն նաև ընդհանուր բնութագրող երևույթներ: Դրանց արտաբերմանը այս կամ այն չափով մասնակցում են թոքերը, կոկորդը, բերանի խոռոչը, քիմքը, ատամները, շրթունքները և հիմնականում լեզուն:

Ձայնավոր հնչյուններ

Ձայնավոր են այն հնչյունները, որոնք կազմված են միայն ձայնից և արտասանվում են առանց արգելքների: Նրանց կազմավորումը տեղայնացած չէ, և ունեն վանկարար դեր: Բոլոր ձայնավորներն էլ ունեն այս հատկանիշները, սակայն որոշ հիմունքներով դրանք էլ իրենց հերթին դասակարգվում են ենթատեսակների:

Ձայնավորների դասակարգման ժամանակ հաշվի են առնում լեզվի դիրքը և բարձրացումը, ինչպես նաև շրթունքների աշխատանքը և այլ հատկանիշներ:

1. Լեզվի դիրքը ասելով՝ նկատի է առնվում լեզվի այն մասը, որ բարձրանում է վեր տվյալ ձայնավորի ձևավորման համար. տարբերակվում է լեզվի երեք դիրք, համապատասխանաբար ձայնավորների երեք տեսակ՝ առաջնային, միջին և հետին: Ըստ այդմ, տարբերակվում են առաջնային շարքի, միջին շարքի և հետին շարքի ձայնավորներ: Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ ավելի ընդունված է *առաջնային, միջին, հետին շարքեր* անվանումը *հետնալեզվային, միջնալեզվային և առաջնալեզվային* անվանումների փոխարեն:

Լեզվի բարձրացում ասելով՝ նկատի է առնվում տվյալ ձայնավորի ձևավորման դեպքում լեզվի բարձրացման աստիճանը: Մովորաբար տարբերակում են բարձրացման երեք աստիճան՝ վերին, միջին, ստորին:

Վերին բարձրացման ձայնավորները կոչվում են փակ (նեղ), միջին բարձրացմանը՝ միջին, ստորին բարձրացմանը՝ բաց (լայն):

Եթե լեզուն ձայնավորների արտասանությանը մասնակցում է իր մակերեսի կծկված վիճակով, ապա ձայնավորները լինում են փակ (նեղ), եթե նրանց արտասանության ժամանակ լեզվի մակերեսը փռված է, ձայնավորները լինում են բաց (լայն): Ըստ լեզվի դիրքի ձայնավորները լինում են՝ առաջնային շարքի՝ ի, Է (ե), միջին շարքի՝ ը, հետին շարքի՝ ու, օ (ո), ա:

Ըստ լեզվի բարձրացման աստիճանի՝ ձայնավորները լինում են. ստորին բարձրացման՝ ա, միջին բարձրացման՝ է (ե), ը, օ (ո), վերին բարձրացման՝ ի, ու:

2. Շրթունքները ձայնավորների արտաբերմանը մասնակցում են երկու դիրքով՝ բաց (չեզոք) և կլորացած: Որոշ ձայնավորների արտաբերման ժամանակ վերին և ստորին շրթունքները բացված դիրքում են լինում, իսկ որոշ հնչյունների արտաբերման ժամանակ մասնակիորեն ձգվում են առաջ և կլորացած դիրք ընդունում: Ըստ այդմ էլ տարբերակվում են շրթնայնացած և ոչ շրթնայնացած ձայնավորներ: Շրթնայնացած են օ, ու, ոչ շրթնայնացած՝ ա, է (ե), ի, ը ձայնավորները:

Ա. Հետին շարքի ձայնավորներ. հետին շարքի ձայնավորները լինում են շրթնայնացած և ոչ շրթնայնացած: Ոչ շրթնայնացած ձայնավորներն ա հնչյունի տարատեսակներն են. դրանք հնչումով շատ մոտ են միմյանց. լինում են բաց և փակ, ինչպես նաև ըստ լեզվի բարձրացման աստիճանի՝ ստորին (a^1), միջին (a^2) և վերին (a^3) բարձրացման: Հետին շարքի շրթնայնացած ձայնավորներն են. ստորին բարձրացմանը՝ a^0 (փակը՝ a^{01} , բացը՝ a^{02} կամ a^{03}), միջին բարձրացմանը՝ օ (փակը՝ o^1 , բացը՝ o^2), վերին բարձրացմանը՝ u (փակը՝ u^1 , բացը՝ u^2):

Բ. Միջին շարքի ձայնավորներ. միջին շարքի ոչ շրթնայնացած ձայնավորներն են. ստորին բարձրացմանը՝ ə^a կամ a^2 , որոնք հնչում են անզլ. thirst (բաց) «ծարավ» և law (փակ) «օրենք» բառերում. միջին բարձրացմանը՝ e , որ հնչում է հայ. ընտանի, մարդը և այլ բառերում, վերին բարձրացմանը՝ ɛ , որ ունենք ոռու. сѣи բառում:

Միջին շարքի շրթնայնացած ձայնավորներն ը-ի հնչման տարատեսակներն են. ստորին բարձրացմանը՝ a^{00} կամ ə^{0a} , միջին բարձրացմանը՝ ə^o , վերին բարձրացմանը՝ ɛ^o :

Գ. Առաջնային շարքի ձայնավորներ. առաջնային շարքի ձայնավորները լինում են ոչ շրթնայնացած և շրթնայնացած: Ոչ շրթնայնացած ձայնավորներն ըստ լեզվի բարձրացման աստիճանի

լինում են ստորին, միջին և վերին բարձրացման: Ստորին բարձրացման են a^e և e^a ձայնավորները, որոնք լինում են փակ և բաց: Փակ ձայնավոր է արտասանվում անզլերեն *bed* «մահճակալ», իսկ բացը անզլ. *man* «մարդ» բառերում: Միջին բարձրացման է e (փակ և բաց) ձայնավորը, ռուս. *сели* «նստեցին», գերմ. *See* «ծով», անզլ. *play* «խաղ» (փակ ձայնավոր): Վերին բարձրացման է i (փակ և բաց) ձայնավորը:

Առաջնային շարքի շրթնայնացած ձայնավորները դարձյալ լինում են ստորին, միջին և վերին բարձրացման: Ստորին բարձրացման ձայնավորներն են \tilde{a} և \tilde{o} : Միջին բարձրացման է \tilde{o} ձայնավորը, հմնտ. գերմ. *schön* «գեղեցիկ», *Mörser* «հրահանգ», վերին բարձրացման է \tilde{u} – ն. հմնտ. գերմ. *Übung* «վարժություն», *Mühle* «ջրաղաց» և այլն:

3. Չայնավորների արտասանության ժամանակ արտամղվող օդի հոսանքը, քիմքային վարագույրի իջեցումով, միաժամանակ և հավասար չափով կարող է դուրս գալ ոչ միայն բերանի, այլև քթի խոռոչով, և այդպիսով արտասանվող ձայնավորը կդառնա ոնգային: Մի շարք լեզուներում ոնգային ձայնավորները դիտվում են ինքնուրույն հնչյուններ և ունեն առանձին գրային նշաններ: Ռնգային ձայնավորներ ունեն արդի լեհերենը և ֆրանսերենը (տեն ֆրանս. *front* «ճակատ» և *vin* «գինի» բառերում):

4. Որոշ լեզուներում տարբերակում են երկար և կարճ ձայնավորներ: Երկար ձայնավորների արտասանական-ձայնային տևողությունն ավելի մեծ է, քան կարճ ձայնավորներինը: Ռուսերենում երկար ու կարճ ձայնավորները հանդիպում են տարբեր հնչյունային դիրքերում. *сибиряки* բառի հոգնակի թվում առաջին երկու վանկերի ու ձայնավորը երեք անգամ կարճ է վերջին վանկի ու ձայնավորից:

ե) Հեքսադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Որո՞նք են լեզվի ուսումնասիրության բաժինները:

բ) Ի՞նչ է ուսումնասիրում հնչյունախոսությունը:

գ) Ի՞նչ հատկանիշներ ունեն հնչյունները:

դ) Հնչյունների դասակարգման ինչպիսի՞ սկզբունքներ կան:

ե) Ի՞նչ հատկանիշներ ունեն ձայնավորները:

զ) Ի՞նչպե՞ս են դասակարգվում ձայնավորները:

է) Ինչպիսի՞ ձայնավորներ կան լեզուներում:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 200–210):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 72–82):
3. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 39–49).
Բ.
4. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969 (էջ 107–108).
5. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 36–40, 47–50).
6. Широков О. С., Введение в языкознание, М., 1985 (էջ 61–66).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 9 և անվանում

ԲԱՂԱՁԱՅՆ ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Բաղաձայն հնչյուններ, արտաբերման եղանակ, հպական հնչյուններ, շփական հնչյուններ, հպաշփական հնչյուններ, ձայնորդներ, արտաբերում ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերության, բաղաձայնների արտաբերման տեղ:

գ) Դասավանդման և ուսումնասիրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (քովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Բաղաձայն հնչյուններն արտաբերվում են աղմուկով, նրանց արտաբերման ժամանակ բերանի խոռոչում արգելքներ են առաջանում, նրանց կազմավորումը, ինչպես նշվել է, տեղայնացած է, և գործառապես չունեն վանկարար դեր: Բաղաձայների դասակարգման համար հիմնական հատկանիշներ են համարվում ձայնի և աղմուկի հարաբերությունը, արտաբերության եղանակը և արտաբերման տեղը:

Ա. Բաղաձայնների արտաբերումն ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերության

Բաղաձայնների արտաբերման ժամանակ ձայնալարերը թրթռում են, ձայն է առաջանում, որը, բերանի խոռոչում արգելքների հանդիպելով, հաղթահարում է դրանք՝ առաջացնելով աղմուկ:

Ըստ այդմ, բաղաձայնները դասակարգվում են քառաշարք, եռաշարք և երկշարք սկզբունքով:

Քառաշարք բաղաձայններն են.

Շնչեղ ձայնեղ	Ձայնեղ	Խուլ	Շնչեղ խուլ
բ ^h	բ	պ	փ
գ ^h	գ	կ	ք
դ ^h	դ	տ	թ
ձ ^h	ձ	ծ	ց
ջ ^h	ջ	ճ	չ

Գրաբարում և արդի գրական հայերենում շնչեղ ձայնեղներ գոյություն չունեն. դրանք պահպանվել են հայերենի մի շարք բարբառներում, հմմտ. րհերան, գհարի, դհուռ (Արարատ, Կարին, Ջուղա և այլն):

Եռաշարք բաղաձայններն են.

Չայնեղ	Խույլ	Շնչեղ խույլ
բ	պ	փ
գ	կ	ք
դ	տ	թ
ձ	ծ	ց
ջ	ճ	չ

Եռաշարք բաղաձայններ ունի ժամանակակից հայերենը:
Երկշարք բաղաձայնները չունեն շնչեղ ձայնեղ և շնչեղ խույլ շարքերը:

Չայնեղ	Խույլ
գ	u
ժ	շ
դ	խ
վ	ֆ
(h)	h

Բ. Բաղաձայնների դասակարգումն ըստ արտաբերման եղանակի

Արտաբերման եղանակով առանձնացվում են բաղաձայնների արտաբերման երկու տեսակ՝ փակվածքային և նեղվածքային: Փակվածքային եղանակով արտաբերվում են հպական որակի բաղաձայններ, նեղվածքային եղանակով՝ շփական որակի:

1. Հպական հնչյուններ: Արտասանության ժամանակ բերանի խոռոչի տարբեր մասերում արտասանական գործարանները հպվում են միմյանց, որի հետևանքով առաջանում են փակվածքներ: Օդի հոսանքի ճնշմամբ այդ փակվածքները բացվում են, և առաջանում են փակվածքային հնչյուններ: Երբ փակվածքը բացվում է, առաջանում է նաև պայթյուն: Այդ հնչյունները կոչվում են նաև պայթականներ՝ բ^h, ք, պ, փ, գ^h, գ, կ, ք, դ^h, դ, տ, թ:

2. Շփական հնչյուններ: Սրանք բերանի խոռոչում առաջանում են նեղվածքների հաղթահարման ճանապարհով: Արտասանական օրգանները մոտենում են միմյանց, չեն հպվում իրար, առաջանում է նեղվածք, և օդի հոսանքը ձայնի հետ կամ առանց ձայնի այդ նեղվածքով դուրս է գալիս, շփվում է արտասանական օրգանների պատերին,

ուժեղացնում է աղմուկը, և առաջանում են շփական հնչյունները՝ դ, խ, ժ, շ, գ, ս, վ, ֆ: Ընդ որում շփական հնչյունների մեջ տարբերակում են նաև սուլական (գ, ս) և շչական տեսակները (ժ, շ):

Ձայնորդ հնչյունների մեջ հավասարապես իշխում են թե՛ ձայնը, թե՛ աղմուկը: Ձայնորդներն են՝ լ, մ, ն, ր, ռ, յ, լ: Ըստ հնչարտաբերական հատկանիշների՝ դրանք լինում են՝ ռնգային (մ, ն), կողքային (լ), թրթռացող (ր, ռ. ընդ որում ր-ն համարվում է միաթրթիռ, ռ-ն՝ բազմաթրթիռ) և կիսաձայն (յ):

Հլիսաշփականները ձևավորվում են արտաբերական հպական և շփական որակներով. դրանց արտաբերությունն սկսվում է փակվածքով, որին հաջորդում է ոչ թե պայթյունը, ինչպես *բ* կամ *պ* հնչյունների ձևավորման դեպքում, այլ հպվածքի շփական հաղթահարումով. այդ հնչյունների մուտքը պայթական է, դարձքը՝ շփական:

Դրանք են՝

Ձհ = դ հ + գ	Ջհ = դ հ + ժ
Ձ = դ + գ	Ջ = դ + ժ
Ծ = տ + ս	Ճ = տ + շ
Ց = թ + ս	Չ = թ + շ

Գ. Բաղաձայնների դասակարգումն ըստ արտաբերման տեղի

Բաղաձայնների մանրամասն դասակարգումը կատարվում է խոսողության գործարանների և արտաբերության տեղի հիման վրա՝ նկատի առնելով այն տեղը, որին մոտենում է խոսողության ակտիվ գործարանը՝ ստեղծելով փակվածք կամ նեղվածք, որն էլ հաղթահարվում է օդի հոսանքի միջոցով՝ առաջացնելով աղմուկ: Այդպիսի գործարաններ են շրթունքները, լեզուն և կոկորդը. հետևաբար բաղաձայնները բաժանվում են շրթնային, լեզվային և կոկորդային տեսակների, որոնք իրենց հերթին ունեն ենթատեսակներ:

1. Շրթնային. նրա ստորաբաժանումներն են՝

ա) երկշրթնային, երբ բաղաձայնն արտասանվում է երկու շրթունքների հպումով՝ բհ, բ, պ, փ, մ, լ (w. անգլ.),

բ) շրթնատամնային, երբ բաղաձայնն արտասանվում է ստորին շրթունքի և վերին ատամնաշարի շփումով՝ վ, ֆ:

2. Լեզվային. ունի իր ենթատեսակները՝ առաջնալեզվային, միջնալեզվային, հետնալեզվային:

Ա. Առաջնալեզվային բաղաձայններն ունեն իրենց ենթատեսակները.

ա) լեզվատամնային, երբ լեզվի առջևի ծայրը դիպչում է միաժամանակ ատամնաշարին և վերին լնդերքին՝ դ^հ, դ, տ, թ, ձ^հ, ձ, ծ, ց,

բ) լեզվաքմային կամ լնդերքային, երբ լեզվի առջևի ծայրը դիպչում է վերին լնդերքին՝ ն, ո, ռ, լ, դ,

գ) երկկենտրոն (առաջնահետնալեզվային). դրանք բարդ բաղաձայններն են, որոնց տարրերն արտասանվում են լեզվի երկու կենտրոնով (առջևի և հետին մասերով). ջհ, ջ, ճ, չ,

դ) ատամնային, երբ բաղաձայնն արտասանվում է երկու ատամնաշարի շփմամբ՝ գ, ս, ժ, շ,

դ) միջատամնալեզվային, երբ բաղաձայնի արտասանության ժամանակ լեզուն գտնվում է երկու ատամնաշարերի միջև. այդպիսի բաղաձայն ունի անգլերենը՝ th [θ]:

Բ. Միջնալեզվային. երբ բաղաձայնի արտասանության ժամանակ հաղթահարվում է լեզվի միջին մասի և քիմքի միջև ստեղծված նեղվածքը կամ փակվածքը, դրանք են՝ գ', գ'հ, կ', ք', յ, ն' (սանսկրիտ):

Գ. Հետնալեզվային. բաղաձայնի արտասանության ժամանակ լեզվի հետին մասը բարձրանում, մոտենում կամ հպվում է վերջնաքիմքին. գհ, գ, կ, ք, դ, խ, դ (գրաբ.), ղ (անգլ.):

3. Կոկորդային. այդպիսին է հ շփական հնչյունը. տարբերակում են խուլ շփական՝ հ, և ձայնեղ շփական՝ հ': Արաբերենում առկա է ինքնուրույն կոկորդային բաղաձայն, որ կոչվում է համզա: Այդ խուլ հպականն արտաբերվում է խիտ (փակ, հոծ) ձայնալարերի միջոցով. օդի հոսանքը դուրս է գալիս մեկ կտրուկ հրումով՝ առաջացնելով թույլ աղմուկ. այդպիսին է «ա'ն» հնչյունի արտաբերումը:

Ըստ արտաբերման տեղի վրացերենում առանձնացնում են նաև կատկային *կղ* բաղաձայնը:

Այսպիսով, բաղաձայնների հնչարտաբերական հիմնական հատկանիշներն են արտաբերության եղանակը, հնչարտաբերության տեղը և ձայնի ու աղմուկի հարաբերությունը, որոնց հիման վրա դասակարգվում են այդ հնչյունները: Հնչարտաբերական հիմնական հատկանիշներին զուգահեռ յուրաքանչյուր լեզվում կան լրացուցիչ հատկանիշներ, որոնք հնարավորություն են ընձեռում բաղաձայնների ենթատեսակային այլ դասակարգումների համար:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Որո՞նք են կոչվում բաղաձայն հնչյուններ:

բ) Ըստ արտաբերման տեղի ինչպիսի՞ բաղաձայններ կան:

գ) Ըստ լեզվի դիրքի ինչպիսի՞ բաղաձայններ կան:

դ) Բաղաձայնների ինչպիսի՞ խմբեր են առանձնացվում ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերության:

- ե) Ո՞ր լեզուներին են հատուկ քառաշարք, դ՛ր լեզուներին՝ եռաշարք և որո՞նց՝ երկշարք բաղաձայնները:
- զ) Ի՞նչպիսի՞ բաղաձայններ են առանձնացվում ըստ արտաբերման եղանակի:
- է) Ի՞նչ հատկանիշներ ունեն հպական և նեղվածքային բաղաձայնները:
- ը) Ի՞նչպիսի՞ բաղաձայններ են առանձնացնում ըստ արտաբերման տեղի:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 211–219):
2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 83–90):
3. Широков О. С., Введение в языкознание, М., 1985 (էջ 30–50).
Բ.
4. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969 (էջ 437–438).
5. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 50–56).
6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 165).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 10 և անվանում

Բ. ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Հնչյունափոխություն, դիրքային և փոխազդեցական հնչյունափոխություն, ընդհանուր-պատմական հնչյունափոխություն, առնմանում, տարնմանում, ներդաշնակում, ամփոփում, համաբանություն:

գ) Դասախոսումն և ուսումնասության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Լեզուն մեկընդմիշտ տրված անփոփոխ երևույթ չէ, այն փոփոխվում, զարգանում և կատարելագործվում է հասարակական կյանքի զարգացմանը զուգընթաց: Փոփոխությունները լեզվի մեջ տեղի են ունենում նրա տարբեր մակարդակներում՝ հնչյունական, բառային և քերականական: Հնչյունները, գործածվելով վանկի, բառի և բառաձևերի կազմում, կարող են փոխազդել միմյանց վրա, փոխել միմյանց որակը՝ առաջացնելով հնչյունների տարբերակներ և հնչյունական փոփոխություններ:

Լեզվաբանությունն այդ փոփոխությունները բաժանում է երկու կարգի.

1. Դիրքային և փոխազդեցական,
2. Ընդհանուր – պատմական:

Ա. ԴԻԲԲԱՅԻՆ ԵՎ ՓՈԽԱԶԴԵՑԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Դիրքային է այն հնչյունափոխությունը, որ կատարվում է բառի և նրա քերականական ձևի մեջ հնչյունի գրաված դիրքի պատճառով:

Դիրքային հնչյունափոխությունը կախված է շեշտի դիրքից, դրա համար էլ անվանվում է շեշտափոխական հնչյունափոխություն, այսինքն՝ հնչյունափոխություն կախված շեշտի փոփոխության հետ: Սա շատ բնորոշ է հայերենին, գործում է հնուց ի վեր. օրինակ՝ հանդէս – հանդիսաւոր, առնո՛ւ – առվի՛, էջք – իջանէ՛լ, բոյր – բուրավետ և այլն:

Փոխազդեցական հնչյունափոխությունն ունի իր տեսակները:

Առնմանություն (ասիմիլյացիա): Այն երևույթն է, երբ բառի կամ նրա քերականական ձևի մեջ հնչյուններից մեկի ազդեցությամբ մեկ ուրիշ հնչյուն փոխվում է՝ լրիվ կամ մասնակիորեն նմանվելով ազդող հնչյունին: Այստեղից էլ՝ հնչյունափոխության *լիակատար և ոչ լիակատար առնմանություն* դրսևորումները:

Լիակատար առնմանության դեպքում ազդող և ազդվող հնչյունները նույնանում են. օրինակ՝ $q + nj\theta + կալ > զուժկալ > ժուժկալ$ ($q < \theta = \theta - \theta$), լատ. *amicus* (ընկեր). *in -amicus > inimicus* (ոչ ընկեր, թշնամի), ($i > a = ii$), *facile* (հեշտ), *dis + facile > difficile* (ոչ հեշտ, դժվար). ($s < f = ff$), *ad + simulo > assimulo* (նմանեցնում եմ) – *assimulatio* (ասիմիլյացիա) և այլն:

Ոչ լիակատար առնմանության դեպքում նմանությունը լինում է մասնակի. ազդվող հնչյունը ձեռք է բերում ազդող հնչյունի որևէ հատկանիշ՝ նրան նմանվելով կամ արտաբերման տեղով, կամ արտաբերման եղանակով, կամ այլ հատկանիշով:

Օրինակ, *ծանաչ* բառից ունենք ճանաչել. $չ$ -ի ազդեցությամբ $\delta > \delta$ (δ , $չ$. լեզվաքմային, շփական), արեան + $p >$ արեամբ, քաջութեան + $p >$ քաջութեամբ (ն<բ. ըստ արտաբերման տեղի. մ–բ՝ երկշրթնային), *փողովակ* (փող, փողք, փող–ոց) $>$ *խողովակ* (փ<ղ. ըստ արտաբերման եղանակի. դ–խ՝ շփական):

Տարնմանություն (դիսիմիլյացիա): Սա առնմանության հակառակ երևույթն է: Սա այն հնչյունափոխությունն է, երբ բառի մեջ նույնական հնչյուններն ազդում են միմյանց վրա, և դրանցից մեկը փոխվում է իր որակական հատկանիշներով և տարբերվում մյուսից: Այդ երևույթը գործում է ոչ նմանաձայնական կրկնավոր բառերի հնչյունական կառուցվածքում: Օրինակ, բառ + բառ արմատների կրկնությամբ պետք է լիներ բառբառ, բայց n -ն հնչյունափոխվել է՝ վերածվելով r -ի. այդպես նաև *գրգիռ*, *սարսուռ*, *մրմուռ*, *կարկառ*, *թրթիռ* և այլ բառերում: Հմմտ. նաև՝ վրաց. $r + r = r > l$. Գրիգոր $>$ Գրիգորի, ռուս. *вельблюд > верблюд* ($\pi + \pi = \pi > p$) և այլն:

Ներդաշնակում: Առնմանության մի տեսակն է ձայնավորների ներդաշնակումը, որը հատուկ է ալթայան (թյուրքական և ուզբաֆինական) լեզուներին. բառերն սկսվում են արմատներով, իսկ մասնիկները (ածանցներ, վերջավորություններ) հաջորդում են միմյանց. քերականական մասնիկի ձայնավորը այդ դեպքում հարմարեցվում է հիմքի կամ բառարմատի ձայնավորին, ներդաշնակում նրա հետ: Թուրքերենում *baş* (գլուխ) – *baş-lar* (գլուխներ), *adam* (մարդ) – *adam-lar* (մարդիկ), *oda* (սենյակ) – *oda-lar* (սենյակներ) – *odalar-dan* (սենյակներից), *ev* (տուն) – *evler* (տներ), թաթարերեն՝ *škaf* (պահարան) – *škaf-lar* (պահարաններ) – *škaf-lar-ga* (պահարաններին):

Որոշ բարբառներում սեռական հոլովի ցուցիչը կամ որոշյալ ու անորոշ հոդերը համապատասխանում են բառի վերջնավանկի ձայնավորին: Հմնտ. Մարադայի բարբառում. Անդուն–Անդունու, Հարթին–Հարթինի, Նարգյիզ–Նարգյիզի, Միսակ–Միսակա և այլն (սեռական հոլով), Կիլիկիայի բարբառի Մարաշի ենթաբարբառում. ախշինի (աղջիկը), մուգու (մուկը), խիդի (խոտը), ախշին մի (աղջիկ մը), մուգ մու (մուկ մը) և այլն:

Ներդաշնակության հետքեր կարելի է ցույց տալ նաև գրաբարում պայմանավորված *ու* և *ի* ձայնավորների ազդեցությամբ, ինչպես՝ թումբ–թմբունք, շուրթն – շրթունք, խուփն–խփունք, եղունգն–եղնգունք, քիրտն–քրտինք, կիզուլ – կիզ–ու–ցում, բազմիմ–բազմ–ի–ցիմ, խօսիմ – խօս–ի–ցիմ և այլն:

Անփոփում. այն հնչյունափոխությունն է, երբ բառի մեջ իրար հաջորդող նման հնչյուններից մեկը կամ հնչյունախումբը հետագայում ընկնում է, բայց բառի քերականական իմաստը պահպանվում է. օրինակ. աշխարհա + հայացք > աշխարհայացք, պատանեկական > պատանեկան, հասարակարգ > հասարակարգ, կեղծ + ծամ = կեղծամ, տավար + արած – տավարած, մեքենա + ա + բար – մեքենարար, ոռու. минерало + логия – минералогия (հանքաբանություն), знамено + носец – знаменосец (դրոշակակիր) և այլն: Արդի հայերենի պատճառական բայաձևերը կազմվում են ցոյական հիմքից –ցն ածանցի միջոցով. բայակազմության ժամանակ իրար հանդիպում են հիմքի և ածանցի *ց* + *ց* հնչյունները, որոնցից մեկը ամփոփման օրենքի համաձայն ընկնում է. հմնտ. բազմեց + ցնել – բազմեցնել, խաղաց + ցնել – խաղացնել և այլն:

Համարանություն: Համարանության ժամանակ նկատի են առնվում հնչյունական այն փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունենում տվյալ բառի կամ քերականական ձևի հետ ավելի հաճախ գործածվող մեկ ուրիշ բառի ազդեցությամբ. այն կատարվում է գործածությամբ հարաբերակցվող որևէ բառի հնչյունական կազմի, կաղապարի, հնչյունափոխական այս կամ այն երևույթի, միտումի, օրինաչափության հետևողությամբ: Օրինակ՝ *հոկտեմբեր* բառի մ–ն ներմուծված է (հմնտ. october, октябрь) *սեպտեմբեր*, *նոյեմբեր*, *դեկտեմբեր* բառերի նմանակությամբ. *դեկտեմբեր* բառում կատարվել է տ–ի հավելում *սեպտեմբեր*, *հոկտեմբեր* բառերի հետևողությամբ (հմնտ. december, декабрь), *փետրվար* բառի ազդեցությամբ *հունվար* բառը դառնում է *հունրվար* (հնչյունի հավելում), հոկտեմբեր–ի ազդեցությամբ՝ *սեպտեմբեր* > *սեկտեմբեր* (ա>կ), բարձր–ի ազդեցությամբ՝ *ցած* > *ցածր* (հնչյունի հավելում), հմնտ. նաև՝ կանաց > կանանց (արանց–ի նմանակությամբ, հնչյունի հավելում) և այլն:

Դրափոխություն. այն հնչյունափոխությունն է, երբ բառի հնչյունակազմում որոշ հնչյուններ իրենց դիրքերը փոխում են: Այն ավելի

շատ բնորոշ է խոսակցական լեզվին, բանավոր խոսքին: Հմմտ. *անալի* (ոչ աղի) ձևից ստացվել է *ալանի* ձևը, այդ ձևից էլ՝ *ալնի* (ոչ աղի):

Դրափոխությունը լայն տարածում ունի հատկապես բարբառներում, ինչպես՝ սովորել > սորվիլ (Շամախի), ականջ > անգոճ, անգուն (Կարճևան), անգաջ (Պոլիս), թոնիր > թորոս, փետուր > թեփուր, լուալ > վրլալ (Մալաթիա), դատարկ > տէռտակ (Կարճևան), թարդակ (Մալաթիա), կամուրջ > կարմունջ, լվացք > վրլացք, աշխատել > ախշատել (Արարատյան), արմուկն > արմունգ (Ղարաբաղ) և այլն:

Դրափոխության հետևանքով առաջացած բառերը կարող են մտնել լեզվի մեջ իբրև ինքնուրույն միավորներ, ինչպես՝ ձգել > գցել, խստոր > սխտոր, կրուկն > կրունկ, կապերտ > կարպետ և այլն:

Բ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ – ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմական հնչյունափոխության յուրահատկությունն այն է, որ նրա դրդապատճառները միշտ բացատրելի չեն. այս հնչյունափոխությունը օրինաչափորեն ընդգրկում է բառերի ամբողջական շարքեր, և դա էլ սրա յուրահատկություններից մեկն է: Այդ կարգի փոփոխությունն անվանում են ընդհանուր պատմական հնչյունափոխություն:

Հայերենում պատմական հնչյունափոխության ենթարկվել են ձայնավորները, բաղաձայնները, երկբարբառներն ու եռաբարբառները:

ա) Ձայնավորների ընդհանուր պատմական հնչյունափոխությունը գործել է հայերենի այն բոլոր բառերում, որոնք սկսվում էին *o* (*n*) ձայնավորով: Օ ձայնավորից առաջ աստիճանաբար մեր լեզվում ավելացել է վ բաղաձայնը, օրինակ՝ *օսկի – ոսկի, օսկոր – ոսկոր*: Որոշ բառերում պահպանվել է *o* արտասանությունը, գրաբարում՝ *n* գիրը. հմմտ. *ով, ովասարս, ովկիանոս, ովսաննայ*: Հայերենի *ե* ձայնավորը, որ արտասանվել է *է*, նմանապես ժամանակի ընթացքում (բառակզբում) աստիճանաբար փոխվել է *յե* երկհնչյունի. այլ կերպ ասած՝ է – ով սկսվող բառերի սկզբում աստիճանաբար առաջանում է *յ* կիսաձայնը, ինչպես՝ *երեխա (էրեխա) > յերեխա, երես (էրես) > յերես, երեկ (էրեկ) > յերեկ, ես (էս) > յես* և այլն:

բ) Ընդհանուր պատմական հնչյունափոխության են ենթարկվել հայերենի ձայնեղ բաղաձայնները՝ որոշակի դիրքերում, բառերի կամ արմատների վերջում (ը ձայնորդից հետո) դրանք խուլ բաղաձայնի են վերածվել՝ *երբ (երի), երգ (երթ), միրգ (միրթ), զարդ (զարթ), արջ (արջ), վերջ (վերջ), բարձ (բարց), վարձ (վարց)*: Ձայնեղների խլացում է տեղի ունեցել ձայնավորից հետո՝ *աջ (աչ), մեջ (մեչ), իջնել (իչնել), օձ (օց), օգնել (օքնել)*:

գ) Ժամանակի ընթացքում բառերի վերջում կարող են փոփոխություններ լինել, օրինակ, հնչյուններ ընկնել, ինչպես՝ *ձուկն, մուկն, հարսն, մարսն, լեռոն, անձն, մասն*, սրանք հին հայերենում սովորական ձևեր են: Ն ձայնորդը թույլ դիրքում գտնվելու պատճառով ժամանակի ընթացքում ընկել է, և այդ բառերը մենք ժառանգել ենք *ձուկ, մուկ, հարս ...* ձևերով: Այդպես նաև *հիւսիսի, տեղի, պարասիանի, արծուի, արքայ, տղայ, երեկոյ, կոածոյ...* բառերի վերջին Ի ձայնավորը և Յ ձայնորդը ժամանակի ընթացքում ընկել են:

Պատմական հնչյունափոխություն կարող է լինել *բառի սկզբում* ձայնավորից առաջ որոշ հնչյուններ են ավելացել, օրինակ՝ *ոգի – հոգի, աճառ – հաճառ, ազանել – հազանել* և այլն, ձայնավորից առաջ կատարվել է յ > հ հնչյունափոխություն՝ *յանձին–հանձին, յօգուտ–հօգուտ, յանուն–հանուն, յոյն–հույն, յոյժ–հույժ* և այլն: Բառավերջում որոշ հնչյուններ, պայմանավորված է հնչյունի թույլ դիրքով կամ շեշտից զրկվելու հանգամանքով, ժամանակի ընթացքում ընկել են: Այսպես, *ձուկն, մուկն, հարսն, մարսն, լեռոն, անձն, մասն* բառերը հին հայերենում սովորական ձևեր են: Ն ձայնորդը ժամանակի ընթացքում ընկել է, և այդ բառերը մենք ժառանգել ենք *ձուկ, մուկ, հարս ...* ձևերով: Իսկ *հիւսիսի, տեղի, պարասիանի, արծուի, կարասի* բառերի վերջին *ի* ձայնավորը ընկել է արտասանական թույլ շեշտի պատճառով, նմանապես, *արքայ, տղայ, երեկոյ, կոածոյ* և այլ բառերի վերջին *յ* ձայնորդը ընկել է, քանի որ *այ, ոյ* հնչյունակապակցությունները բառավերջում չունեն երկբարբառային հնչում, և ձայնավորներն արտաբերվում են ուժեղ շեշտով:

դ) Ընդհանուր պատմական հնչյունափոխություն է եղել գրաբարի երկբարբառներում և եռաբարբառներում:

Շեշտից անկախ, պատմականորեն հնչյունափոխվում են գրաբարյան *այ, աւ, եւ, եա* երկբարբառները: *Աւ* երկբարբառը դարձել է *օ*, ինչպես՝ *կարասւր – կարօւր, ծնասւղ – ծնօղ, իւ/եւ > յու՝ քիւր/քեր – քյուր, աղքիւր/աղքեր – աղքյուր, ոյ > ույ՝ ողջոյն – ողջույն, գոյն – գույն, եա > յա՝ սենեակ – սենյակ, մարեան – մարյան* և այլն:

Եաւ եռաբարբառը արտասանվում է *յո*, ինչպես՝ *ընտանեաւր – ընտանյոք, այգեաւր – այգյոք, եայ եռաբարբառը՝ յայ՝ պաշտոնեայք – պաշտոնյայք, տյ > վոյ՝ այգոյն – այգվոյն, որդւոյն – որդվոյն* և այլն:

Հնչյունափոխական այս դրսևորումները՝ փոխազդեցական կամ դիրքային և պատմական, իրարից անկախ գործընթացներ չեն: Դիրքային հնչյունափոխության որոշ դրսևորումներ գործում են պատմականորեն, հետևաբար դիրքային հնչյունափոխությունը ինչ-որ առումով նաև պատմական երևույթ է: Միաժամանակ պատմական հնչյունափոխության որոշ դրսևորումներ իրենց հերթին պայմանավորված են բառի մեջ հնչյունի կամ վանկի գրաված դիրքով. հետևաբար պատմական

հնչյունափոխությունն էլ իր հերթին որոշ առումներով դիրքային հնչյունափոխություն է:

Այսպես, դիրքային կամ փոխազդեցական հնչյունափոխության որոշ տեսակներ, ինչպես առնմանությունը, տարնմանությունը, ներդաշնակումը, համաբանությունը և այլն, համաժամանակյա իրողություններ չեն, հնչյունական այդ փոփոխությունները տեղի են ունեցել պատմականորեն, հետևաբար դրանք պատմական իրողություններ են: Այդ է պատճառը, որ որոշ մասնագետներ հնչյունափոխության այդ տեսակները վերաբաշխում են պատմական հնչյունափոխության տեսակի մեջ: Իսկ, ասենք, պատմական հնչյունափոխության այնպիսի դրսևորումներ, ինչպիսին են բառավերջում հնչյունների անկումը, բառասկզբում՝ հավելումը, երկբարբառների պարզեցումը և այլն, գործնականում պայմանավորված են բառի մեջ հնչյունների կամ երկբարբառների գրաված դիրքով. հետևաբար պատմական համարվող հնչյունափոխության այդ դրսևորումները միաժամանակ դիրքային կամ փոխազդեցական իրողություններ են:

Ըստ այդմ, լեզվական համակարգի կառուցվածքային միավորների փոփոխությունները միմյանցից անկախ գործընթացներ չեն. դրանք համարվում են մեկ միասնական գործընթացի տարբեր օղակներ, որոնք փոխադարձաբար պայմանավորված են միմյանցով:

ե) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ի՞նչ դրսևորումներ ունի հնչյունափոխությունը:

բ) Ո՞րն է կոչվում դիրքային և փոխազդեցական հնչյունափոխություն:

գ) Ինչպիսի՞ երևույթ է առնմանումը:

դ) Ինչպիսի՞ երևույթ է տարնմանումը:

ե) Ո՞ր լեզուներին է հատուկ ներդաշնակումը:

զ) Ինչպիսի՞ երևույթ է ամփոփումը:

է) Ինչպիսի՞ երևույթ է համաբանությունը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 264–277):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 101–112):

3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 138–144).

4. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 61–68).

Բ.

5. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969 (էջ 168–169).
6. Հ. Զ. Պետրոսյան և ուրիշներ, Լեզվաբանական բառարան, Ե., 1975 (էջ 188):

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 11 և անվանում*

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ: ԲԱՌԸ ՈՐՊԵՍ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Բառ, բառիմաստ, կապակցունակություն, անընդմիջարկելիություն, բառային շեշտ, ինքնուրույն կիրառություն, բառի ներքին ձև:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Լեզվի բառային կազմը, նրա կրած փոփոխությունները և խոսքաշարում բառերի դրսևորած իմաստներն ուսումնասիրող գիտությունը կոչվում է բառագիտություն: Բառագիտության հիմնական միավորը բառն է: Բառը գիտականորեն բնութագրելու համար պետք է հաշվի առնել նրա կարևորագույն հատկանիշները և սահմանել բառը: Փորձենք առանձնացնել բառի էական հատկանիշները, որոնց հիման վրա հնարավոր կլինի տալ բառի ամբողջական սահմանումը:

Ըստ այդմ, լեզվի բոլոր բառերն ունեն հետևյալ հատկանիշները. նրանք՝

1) լեզվի ձևաիմաստային միավորներ են՝ ի տարբերություն հնչույթների և վանկերի,

2) օժտված են կապակցունակությամբ. մասնակցում են նախադասությունների կառուցմանը,

3) անընդմիջարկելի են,

4) ունեն ինքնուրույն կիրառություն,

5) ունեն բառային շեշտ:

Բառը *ձևաիմաստային միավոր* է, ունի իր որոշակի ձևը և իմաստը կամ իմաստները: Բառի ձև ասելով՝ հասկանում ենք նրա հնչունակազմը, արտաքին նյութական ձևավորումը, որը բանավոր խոսքում բնորոշվում է հնչունական կապակցությամբ, իսկ գրավոր խոսքում՝ տառանիշների որոշակի դասավորությամբ, օրինակ՝ *սեղան* բառի արտաքին նյութական կողմը հնչուններին համապատասխանող գրանշանների դասավորությունն է: Բառի ձևը որոշակի է: Բավական է փոխել բառի հնչունների դասավորությունը, և բառը կդադարի այդպիսին լինելուց (հմտ. *սեղան* և *ղեսան*) կամ էլ որոշակի դեպքերում կդառնա բառական

այլ միավոր և կունենա բառական այլ արժեք (հմմտ. մասուր–սուրմա, շուն–սուշ): Բառը կարող է հնչյունական փոփոխության ենթարկվել, ընդ որում՝ տարբեր պատճառներով: Քանի դեռ հնչյունական փոփոխված ձևով նույն բառի բառական իմաստներն ընկալվում են, գործ ունենք նույն բառի հետ՝ *տուն, տան, տնից, տներ*:

Բառերը կարող են հանդես գալ *ձևային տարբերակներով*, այսինքն՝ փոփոխվում է բառի ձևը, բայց ոչ իմաստը՝ մայրաքաղաք – քաղաքամայր, գլուխը բաց – գլխաբաց, քիթը բարձր – բարձրաքիթ, չար լեզու – չարալեզու: Բառի ձևի և իմաստի կապը պայմանական է: Պարզ բառի իմաստի և ձևի միջև պատճառաբանվածություն չկա, բաղադրյալ բառերի դեպքում բառային իմաստները պատճառաբանված են: Այդ կարգի բառերի ձևի ու իմաստի միջև որոշակի պատճառակցական կապ գոյություն ունի: Առանձին վերցրած՝ *խորան* և *արդ* բառերն իմաստաբանորեն իրենց ձևի հետ կապ չունեն. *խորան*՝ նախնական իմաստով՝ «վրան, այնուհետև «եկեղեցական փոքրիկ սենյակ բեմի երկու կողմերում», *արդ*՝ «ձև» (եվրոպական art–ist. հմմտ. գ–արդ, գ–արդ–արանք, արդ–ու–գ–արդ, արդ–ուկ և այլն), մինչդեռ այդ արմատներից բաղադրված *խորանարդ* բառը իմաստաբանորեն պատճառաբանվում է, որ բխում է նրա բաղադրիչների իմաստներից՝ «խորանի՝ սենյակի ձև ունեցող. վեցանիստ մարմին» (սենյակը վեց նիստ ունի):

Բառի կարևոր հատկանիշներից է *կապակցունակությունը*. դա այն հատկանիշն է, որով բառը, իր նմանների հետ միանալով, կապակցություն կամ խոսք է կազմում: Բառերի կապակցությունը հայերենում իրականացվում է համաձայնության, խնդրատության և առդրության միջոցով:

Կապակցական դերով բառերը հանդես են գալիս շարահյուսական մակարդակում՝ ինքնուրույն գործածությամբ: Բառերով մենք նախադասություններ ենք ձևավորում, և նախադասությունների մեջ յուրաքանչյուր բառ ինքնակա գոյություն ունի, դրանք գրվում են միմյանցից անջատ, արտաբերվում են առանձին և ընկալվում են իբրև առանձին միավոր (խոսքի շղթայում՝ ոչ միշտ): Լեզվի կառուցվածքի մեջ բառը ինքնակա միավոր է իբրև բառային մակարդակի միավոր:

Բառի կարևոր հատկանիշներից մեկն էլ այն է, որ այն *անընդմիջարկելի է*: Բառերը քերականական տարբեր իմաստներ արտահայտելու համար ենթարկվում են փոփոխությունների, ստանում են զանազան մասնիկներ, վերջավորություններ, զանազան ածանցներ, սակայն նրանց բառական կառուցվածքը չի փոխվում, նրանց հիմնական իմաստակիր միավորը՝ արմատը, մնում է անխաթար, նրանք չեն միջարկվում այլ ձևույթներով:

Բառերն ունեն *ինքնուրույն կիրառություն*: Կապակցական դերով նրանք շարահյուսական մակարդակում հանդես են գալիս ինքնուրույն

գործածությամբ: Բառերով նախադասություններ են ձևավորվում, և նախադասությունների մեջ յուրաքանչյուր բառ կարող է դառնալ նախադասության անդամ, այլ կերպ ասած՝ նախադասության շրջանակներում բառերին հատուկ է որոշակի պաշտոն: Նրանք գրվում են միմյանցից անջատ, արտաբերվում են առանձին և ընկալվում են իբրև առանձին միավոր:

Բառի էական հատկանիշներից մեկն է *բառային շեշտը*: Բառային շեշտը բառի անբաժան հատկանիշներից է. այն ակուստիկական-ձայնային իրողություն է, որ առանձնացնում է բառի վանկերից մեկը և նրան է ենթարկում մնացած անշեշտ վանկերը: Ըստ այդմ, բառի շեշտված վանկը անշեշտ վանկերից տարբերվում է ուժով, տևողությամբ, վանկարար ձայնավորի որակով և այլն:

Հետևաբար, բառը՝ իբրև լեզվական միավոր, բնութագրելու համար պետք է նկատի առնել վերոնշյալ հատկանիշները: Ըստ այդ հատկանիշների էլ լեզվաբանական գիտությունը տալիս է բառի համեմատաբար ամբողջական սահմանումը. «Բառը լեզվի նվազագույն իմաստակիր միավորն է, որն ազատորեն վերարտադրվում է խոսքի մեջ հաղորդակցական միավորներ կառուցելու համար»:

ԲԱՌԻՄԱՍ ԵՎ ԲԱՌԻ ՆԵՐՔԻՆ ՁԵՎ

Բառի ներքին ձևը բացահայտում է առարկայի ինչ-որ հատկանիշ, որի հիման վրա տեղի է ունեցել բառանվանումը: Առարկայի պատկերացումը, սակայն, նրա անվանման մեջ արտացոլվում է միակողմանիորեն, քանի որ առարկան անվանման մեջ ներկայացվում է միայն մեկ հատկանիշով: Այնքանով որ բառի ներքին ձևը մատնանշում է առարկայի կամ հասկացության միայն մեկ հատկանիշը, հետևաբար մինևույն առարկան, մինևույն հասկացությունը կարող են ունենալ մեկից ավելի անվանումներ. այդպես առաջանում են հոմանիշ բառերը:

Բառերի նախնական իմաստը կոչվում է բնիմաստ (էտիմոն): Բնիմաստը հայտնաբերվում է ստուգաբանության միջոցով: Ստուգաբանությունը պատմահամեմատական մեթոդի եղանակներից է, որ զբաղվում է լեզվական միավորների ծագման, նախնական իմաստի և նրանց ձևափոխությունների լուսաբանությամբ:

Օրինակ՝ ստուգաբանորեն ապացուցվել է, որ առիծ բառը ծագում է հ.-ե. *reug՝- «մոնչալ» արմատից, որ հայերեն տվել է ռեւծ. իսկ ա նախահավելվածով՝ առեւծ: *Բազում* բառը ծագում է հ.-ե. *bhngʻhu՝- ձևից՝ ‘շատ, խոշոր, շատ ամուր’ նշանակությամբ: Բոլոր բառը ծագում է հնխ. *bhel-, *bhol- արմատից՝ -որ մասնիկով (հիմնական նշանակությունն

է «ուռչել», որից առաջացել են «բարձրանալ» և «գնդաձև կերպարանք առնել», ապա «մեծ, խոշոր, հաստ» նշանակությունները): Դարբին բառը ծագում է հ.-ե. *dhabhro- նախաձևից՝ *-ին մասնիկով. պարզ արմատն է dhabh-* «հորինել, գեղեցիկ կերպով հարմարել» և այլն:

Սովորաբար բառի ներքին ձևը և նրա բառական նշանակությունը չեն համընկնում. բնիմաստի պատմական զարգացման ընթացքում միննույն բնիմաստից կարող են առաջանալ տարբեր բառեր: Մարդ բառի ներքին ձևը հանգում է հ.-ե. *mer արմատին. այն ա//ե ձայնդարձով ծագել է mar տարբերակից՝ դ աճականով. նշանակում է «մահկանացու»: Mar տարբերակի բնիմաստից զարգացել են մեռ և մահ արմատների բառական նշանակությունները (հմմտ. мер-т-в-ьѣ «մեռած, մեռյալ», մեռ-ան-ել, մահ-ան-ալ): Հայերենի *անհոգ, սպահով, հեւալ, հիւանդ* բառերի բնիմաստը հանգում է *հոգ(ս)* ներքին ձևին, հմմտ. *անհոգ* (հոգս չունեցող), *սպահով* (գ//վ հերթագայությամբ՝ հոգսերից ազատված), *հեւալ* (ո//ե ձայնդարձով՝ հոգս ունենալ), *հիւանդ* (ո//ի ձայնդարձով՝ որևէ տեղում հոգս ունեցող): Կամ ռուսերենի крѣпко և крѣпша գոյականները պատճառաբանվում են крѣтъ բառի ընդհանուր բայիմաստով:

Բառի ներքին ձևը տվյալ բառի իմաստային կառուցվածքում պահպանվում է նրա կազմավորման ժամանակ: Բառիմաստի պատմական փոփոխությունների ընթացքում տեղի է ունենում իմաստային կառուցվածքի պարզեցում, որի հետևանքով անհետանում է բառերի ներքին ձևը, և այդ կարգի բառերը դառնում են իմաստով չպատճառաբանված: Բառի ներքին ձևի կորուստը կապված է բառի ձևաբանական կառուցվածքի, նրա հնչյունակազմի և իմաստի փոփոխությունների հետ: Օրինակ, *հյու, հմուր, հզոր* բառերը կորցրել են իրենց ներքին ձևը, քանի որ լեզվից անհետացել է *հու* արմատը՝ «լավ» նշանակությամբ. հմմտ. *հույու* «լավ լսող», *հումուր* «լավ մտնող», *հուզոր* «լավ գորեղ՝ ուժեղ» և այլն: *Նշույլ, նսրել* բառերի ներքին ձևի կորուստը պայմանավորված է այն բանով, որ գործածությունից դուրս է եկել *նի-* ածանցը. հմմտ. *նի-սր-ել* (*սր* արմատի համար հմմտ. լատ. sed-, sid- անգլ. sit, գերմ. set, ռուս. сид-еть), *նի-շոյլ* (լ//դ հերթագայությամբ՝ *շոյլ*) և այլն:

Բառերի ներքին ձևերի կորստյան պատճառ են դառնում ինչպես նրանց ստուգաբանական և քերականական իմաստների մթագնումը, այնպես էլ փոխառումը:

Ստուգաբանական իմաստի մթագնում է կոչվում բառերի նշանակության և բառակազմական կառուցվածքի այն փոփոխությունը, որ խզում է առաջ բերում բառերի նախնական նշանակության և նրանցով կազմված նոր բառերի իմաստների միջև:

Այսպես, հայերենում *կրունկ* և *կունն* բառերը ստուգաբանորեն ծագել են ընդհանուր *կուր* արմատից, որ ունեցել է «շեղ, թեք, կեռ» իմաստները:

Արմատի ստուգաբանական նշանակությունը մթագնել է, և նրանից առաջացած *կրունկ* և *կունն* բառերի ներքին ձևերն անհետացել են դրանց իմաստային կառուցվածքից:

Այդպիսի խզում կարող է առաջ բերել նաև բառերի քերականական իմաստի մթագնումը: Այսպես, հայերենի մի շարք կազմություններում *կալ* բաղադրիչի քերականական իմաստը մթագնել է, և այդ բառերի ներքին ձևն ու իմաստային պատճառաբանվածությունը հնարավոր է վերականգնել միայն տարժամանակյա հետազոտության եղանակով: Հմնտ. կալանել, կալանավոր, կալանատուն և աշխարհակալ, կուսակալ, կողմնակալ բառերը: *Կալ* բաղադրիչը գրաբարի *ունիմ* «բռնել, պատել, ունենալ, համարել» անկանոն բայի երկրորդ հիմքն է (հմնտ. Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ. Երկունքը ծովում բռնել էր (պատել էր) նաև կարմիր եղեգնիկին: Որսորդն կալաւ կաքաւ մի և կամէր զենուլ. Որսորդը բռնեց մի կաքավ և կամենում էր մորթել): Իմաստային այս բացահայտումով է միայն հնարավոր վերականգնել վերոբերյալ բառերի ներքին ձևն ու իմաստային պատճառաբանվածությունը, ինչպես կալանավոր – բռնավոր, աշխարհակալ – աշխարհի չորս կողմերը բռնող՝ աշխարհին տիրող և այլն:

Բառերի ներքին ձևը կարելի է բացահայտել փոխառյալ հատուկ անուններում: Հմնտ. հայերենին անցած հետևյալ փոխառյալ անվանումները. Զենդերեն՝ Վահե (լավագույն), Սուրեն (զորավար), Վազգեն (զորտ), Արշակ (արջ), Գուրգեն (գայլի ձագ), հունարեն՝ Հովհաննես (լուսավորյալ), Գրիգոր (արթուն, զգոն), Ալեքսանդր (առնական), Վասիլ (թագավոր), Նիկիտա (հաղթող), Պետրոս (քար), Թեոդոր (աստծո պարզև), Հեղինե (ջահ), լատիներեն՝ Ռեգինա (թագուհի), Ֆելիքս (երջանիկ), Վալենտին (ամենակարող), Վիկտոր (հաղթող), Օգոստոս (սրբազան), Մարինե (ծովային), սլավոնական՝ Վլադիմիր (աշխարհակալ), Վերա (հավատ), Նադեժդա (հույս), Լյուբով (սեր) և այլն:

Այսպիսով, բառի բնիմաստը բառի այն իմաստային հիմքն է կամ նախնական իմաստը, որ այժմ մեծ մասամբ հայտնի չէ, մթագնել, կորել է և հայտնաբերվում է միայն ստուգաբանության միջոցով, մինչդեռ (բաղադրյալ) բառի ներքին ձևն ինքնին բացահայտվում է բառի բաղադրիչների իմաստներով:

ե) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ո՞ր միավորն է կոչվում բառ:

բ) Ի՞նչ է բառիմաստը:

գ) Ի՞նչ հատկանիշներ ունի բառը:

- դ) Ինչ է արտահայտում բառի ներքին ձևը:
- ե) Ինչ է արտահայտում բառի ստուգաբանական իմաստը:
- զ) Ինչպե՞ս է մթագնում բառի քերականական իմաստը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն
Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 304–312):
2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 128–137):
3. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 94–111).
4. Степанов Ю. С., Основы общего языкознания, М., 1975 (էջ 10–14).
Բ.
5. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 69–80).
6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 464–467).
7. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 576).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 12 և անվանում*

ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Բառական և քերականական իմաստներ, ուղղակի և փոխաբերական իմաստներ, իմաստափոխություն, բառիմաստի ընդլայնում, բառիմաստի նեղացում, բառիմաստի անցում կամ շրջում, իմաստների փոխհաջորդում:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասրության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (քովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Բառերի իմաստները տիպաբանորեն նույնը չեն. դրանք տարբերակվում են ըստ այն բանի, թե լեզվի ո՞ր մակարդակների կազմությանն են մասնակցում: Դրանով էլ պայմանավորված՝ լեզվաբանությունը տարբերակում է բառերի բառային, բառակազմական, քերականական (ձևաբանական և շարահյուսական) և ոճական իմաստներ:

Բառագիտությունն ուսումնասիրում է լեզվի բառային իմաստները: Բառային իմաստները, ըստ բառի նկատմամբ ունեցած հարաբերության, որոշակի են և անհատական. յուրաքանչյուր իմաստ պատկանում է որոշակի բառի, այդպիսով բառերը տարբերակվում են միմյանցից իրենց բառական իմաստներով, հմմտ. *խոսել, խաղալ, անձրև, քամի, քաղաք, գյուղ, ճանապարհ, մարդ, անտառ* և այլն: Սակայն բառական իմաստները, ըստ առարկայի նկատմամբ ունեցած հարաբերության, համընդհանուր են: Օրինակ, *ծառ, հեռախոս, գիրք* բառերը վերաբերում են ոչ թե որոշակի ծառի, հեռախոսի կամ գրքի, այլ դրանցից յուրաքանչյուրը վերաբերում է ցանկացած ծառի, ցանկացած հեռախոսի, ցանկացած գրքի:

Բառական իմաստների զանազան դասակարգումներ կան, որոնք հենվում են տարբեր սկզբունքների վրա: Կարևորվում է բառերի իմաստների դասակարգումն ըստ այն հարաբերությունների, որոնք գոյություն ունեն մի կողմից՝ բառերի ներսում (սրանց իմաստային կառուցվածքում), մյուս կողմից՝ բառերի միջև:

Ա. Բառերի ներսում դիտարկվող իմաստային հարաբերությունները ներբառային իրողություններ են. միևնույն բառի իմաստային

կառուցվածքում կարող են լինել մեկ կամ մի քանի բառական իմաստներ, ըստ այդմ բառերը լինում են մենիմաստ և բազմիմաստ:

Մենիմաստ են հիմնականում հասկացությունները, մասնագիտական տերմինները (եզրույթները), դերանունները, թվականները, օրինակ՝ *շոգենավ, գոյական, ածական, թվական, հոլով, եռացարկ, երիկամ, կրցար, ես, դու, նա, քսան, հիսուն* և այլն:

Բազմիմաստ բառերն արտահայտում են մեկից ավելի իմաստներ: Բազմիմաստությունը զարգանում է այն բանի հետևանքով, որ բառն արտահայտում է ոչ թե մեկ առարկա, մեկ հատկանիշ կամ մեկ գործողություն, այլ մի քանի առարկա, մի քանի հատկանիշ կամ մի քանի գործողություն: Բառը բազմիմաստություն է ձեռք բերում այն ժամանակ, երբ նրա տարբեր նշանակությունները համընդհանուր են դառնում բոլոր խոսողների համար և գրանցվում են բացատրական բառարաններում: Այսպես, *քիթ* բառն ունի անվանողական ուղղակի նշանակություն. «մարդու և կենդանիների հոտառության ու շնչառության գործարանի արտաքին մասը, որ գտնվում է մարդկանց դեմքի՝ կենդանիների դնչի վրա՝ բերանից վերև»: Այդ բառի իմաստային կառուցվածքը բարդ է, որն էլ պայմանավորում է նրա գործածությունը տարբեր իմաստներով, որոնց հետևանքով էլ այն դառնում է բազմիմաստ: Իր հիմնական նշանակության հիմքի վրա *քիթ* բառը ձեռք է բերել նաև «թռչունների կտուց» և «զանազան գործիքների սուր ծայրը» իմաստներ, վերջինս էլ մասնավորվում է բառի՝ *նավի քիթ, ինքնաթիռի քիթ, ավտոբուսի քիթ, տանկի քիթ, կոշիկի քիթ, ցամաքի սրավուն՝ երկար ու նեղ շերտ* նոր նշանակությունները, որոնք էլ մտնում են տվյալ բառի իմաստային կառուցվածքի մեջ՝ իբրև բազմիմաստ նշանակություններ:

Ներբառությային իրողություններ են ուղղակի և փոխաբերական իմաստները:

Բառերի ուղղակի իմաստը նրանց առաջնային նշանակությունն է, որն առարկան կամ երևույթն արտացոլում է ուղղակի կերպով՝ շրջանցելով նրա երկրորդական նշանակությունները. հմմտ. *գիրք, սեղան, դրյակ, պարանի, զորք, ծով, գետ* և այլն:

Բառերի փոխաբերական իմաստ է կոչվում այն բառական նշանակությունը, որը տվյալ բառն ստանում է փոխաբերական գործածությամբ:

Փոխաբերության տեսակներից են փոխանունությունը և համընթանումը:

Փոխանունությունն այն իրողությունն է, որի դեպքում հատկանշային իմաստ ունեցող բառերը հանդես են գալիս նաև առարկայական իմաստով: Այդ ներառումը կատարվում է հողերի միջոցով: Դա բառակապակցության

կրճատման երևույթն է: Օր. ծարավ մարդ > ծարավը, սոված մարդ > սովածը: Հմնտ. Սովածը հաց կտեսնի երագում, ծարավը՝ ջուր (առած):

Փոխանունությունը լեզվում ունի մի շարք դրսևորումներ.

1. Պարունակողը պարունակյալի փոխարեն:

Դահլիճը ծափահարում է: *Գյուղ* կանգնի, գերան կկտորի:

2. Հեղինակն ստեղծագործության փոխարեն:

Ես *Նարեկացի* և *Շեքսպիր* հաճույքով եմ կարդում:

3. Նյութը նրանից պատրաստված առարկայի փոխարեն:

Ցուցահանդեսում գեղեցիկ *կտավներ* կային:

Համըմբոնումն այն երևույթն է, որի դեպքում բառը փոխարինում է մեկ այլ բառի՝ արտահայտելով միայն նրա իմաստը. դա մեկ բառի գործածությունն է այլ բառի փոխարեն:

Համըմբոնումն ըստ քանակական հարաբերության ունի իր դրսևորումները:

1. Մասը ամբողջի փոխարեն:

Ագարակն ունի հարյուր թև թռչուն կամ հարյուր գլուխ եղջերավոր:

2. Ամբողջը մասի փոխարեն:

Ազնվական տոհմ ես դու:

3. Եզակին հոգնակիի կամ հավաքականի փոխարեն:

Ռուսը մեր բարեկամն է:

ԻՄԱՍՏԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ. ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Ըստ իմաստային զարգացման արդյունքի՝ տարբերակում են բառիմաստի և բառի բովանդակության հետևյալ փոփոխությունները.

1. Բառիմաստի ընդլայնում,

2. Բառիմաստի նեղացում,

3. Բառիմաստի անցում կամ շրջում,

4. Իմաստների փոխհաջորդում:

* * *

1. *Բառիմաստի ընդլայնում*. Մա այն երևույթն է, երբ ժամանակի ընթացքում բառի իմաստային կառուցվածքն ընդարձակվում է՝ ներառելով այլ իմաստ կամ իմաստներ. այդ դեպքում որոշ մենիմաստ բառեր կարող են դառնալ բազմիմաստ, որոշ բազմիմաստ բառեր էլ կարող են ընդարձակել իրենց իմաստային ծավալի շրջանակները: Օրինակ՝ *բյուրո* ֆրանսերենում նախապես նշանակել է «ուղտի կաշի», այնուհետև՝ «այն սեղանը, որի վրա գցել են այդ կաշին», այնուհետև՝ «այն մարդկանց խումբը, որը նստում էր այդ սեղանի շուրջը ժողովի»: *Տուն* նախապես

նշանակել է «շինություն», այնուհետև՝ «առհասարակ շենք», որից էլ՝ «բնակելի տուն», դրանից էլ՝ «որևէ նպատակի ծառայող հաստատություն» (օրինակ՝ գրողների տուն, հանգստյան տուն), նշանակում է նաև «որևէ տեղ ընդհանրապես (մի բան պատրաստելու, վաճառելու և այլնի համար)», օրինակ՝ դեղատուն, գինետուն, ծննդատուն և այլն:

Բառիմաստի ընդլայնման հետևանքով գրաբարի մենիմաստ շատ բառեր արդի հայերենում դարձել են բազմիմաստ: Հմնտ. գրաբար. *դիւահար* – «սատանա ունեցող», արդի հայերեն՝ *դիվահար*՝ 1. դևից զարկված, ընկնավոր, 2. այսահար, կատաղած, խելագար, 3. հախտուն, անխորհուրդ, խենթոխելառ գործող ու խոսող, 4. սարսափահար:

Բառիմաստի ընդլայնման երևույթ է *հայրուկ անունների հասարակացումը*, օրինակ՝ *Շամկայն* տեղանունից է առաջացել խմիչքի *շամկայն* տեսակը: *Մեկենասը* Հին Հռոմում մեծահարուստ մարդ էր, որ հովանավորում էր արվեստի ու գիտության գործիչներին, ժամանակի ընթացքում այդ անունը ձեռք է բերել «հովանավոր» իմաստը և անցել հասարակ անունների շարքը: Այդպես նաև պատմական նշանավոր անձնավորության անունը կարող է վերածվել հասարակ անվան. *Կեսար* հատուկ անունից առաջացել է *կայսր* հասարակ անունը, *Յեզար* տարբերակից՝ ռուս. *չարս* բառը, *Կարլոս Մեծի* անունից՝ ռուս. *կոռոլ* բառը: Գյուտարարի անունը կարող է անցնել իր հայտնագործությանը՝ դառնալով այդ բնագավառի տերմին, ինչպես *Կուրն* – *կուրն*, *Հերց* – *հերց*, *Ամպեր* – *ամպեր*, *Նյուտոն* – *նյուտոն*, *Օհմ* – *օհմ*, *Ռենտգեն* – *րենտգեն*, *Մաուզեր* – *մաուզեր*, *Դիզել* – *դիզել*, *Կալաշնիկով* – *կալաշնիկով* և այլն:

2. *Բառիմաստի նեղացում*. Մա լեզվական այն երևույթն է, երբ ժամանակի ընթացքում բառի նշանակություններն աստիճանաբար դուրս են գալիս, և տվյալ բառը ձեռք է բերում ավելի նեղ իմաստ կամ իմաստներ, օրինակ՝ *քաջ* բառը գրաբարում նշանակել է 1. լավ, 2. ընտիր, գեղեցիկ, 4. կտրիճ, անվեհեր, համարձակ: Ժամանակակից հայերենում պահպանվել են նրա «կտրիճ, անվեհեր» իմաստները (նախնական «լավ» իմաստը պահպանվել է «քաջ գիտի» և «քաջ տեղյակ է» կապակցություններում): *Տարագ* գրաբարում նշանակել է 1. ձև, կերպ, եղանակ, 2. ճարտար՝ վարպետ հորինվածք՝ բանվածք, 3. պետք, պիտույք: Արդի հայերենում բառի իմաստը մասնավորվել է, և այն նշանակում է «հագուստ»: *Հավ* գրաբարում նշանակել է «ընդհանրապես թոչուն», այժմ նշանակում է միայն ընտանի մի տեսակի թոչուն՝ «հավ»:

Բառիմաստի նեղացումը կարող է հանգեցնել *բառիմաստի մասնագիրացման*, օրինակ՝ *հոյովել* նախապես նշանակել է «թավալվել, թեքվել». ժամանակի ընթացքում այն վերածվել է եզրույթի՝ արտահայտելով «գոյական անունները ձևափոխության ենթարկել» իմաստը: *Հոգնակի* նշանակել է «բազմակի, շատ», այժմ ունի միայն «հոգնակի

թիվ» իմաստը: *Բայ* գրաբարում *ասել*, *խոսել* բայի ներկա ժամանակի 3-րդ դեմքն է՝ *ասում է*: Գրանից առաջացել է *բայ* քերականական եզրույթ:

Բառիմաստի նեղացման դրսևորում է իմաստափոխության այն տեսակը, երբ *հասարակ անունները վերածվում են հայրուկ անվան*, օրինակ՝ *վանք* «կրոնական միաբանություն, հաստատություն», որից էլ առաջացել է *Վանք* տեղանունը, նմանապես՝ բերդ – *Բերդ*, նորք (նորատունկ այգի) – *Նորք*, աշտարակ – *Աշտարակ*, լիճք (լճեր) – *Լիճք* և այլն: Այս ճանապարհով առաջացել են մի շարք համանուններ, ինչպես՝ նարգիզ – *Նարգիզ*, գոհար – *Գոհար*, նունուֆար – *Նունուֆար* և այլն:

3. *Բառիմաստի անցում կամ շրջում*. Սա իմաստափոխության այն դրսևորումն է, երբ առաջանում են բառի նախնական իմաստին հակադիր իմաստներ: Բառի նախնական և նոր իմաստները դիտվում են իմաստային հակադիր բևեռներ, օրինակ՝ *դեղ* նախապես նշանակել է «խոտ, բույս», ապա՝ «բուժական խոտ», նրանից էլ՝ «տարբերակված բուժական նյութ», դրանից էլ բարբառներում և ժողովրդական խոսվածքում առաջացել է «դեղ՝ թույն» իմաստը: *Ահագին* գրաբարում նշանակել է «սարսափազդու, ահարկու», այժմ՝ «մեծ», *պարսպել*՝ գրաբարում՝ «անգործ մնալ», այժմ՝ «զբաղվել», *բացասել*՝ գրաբարում՝ «բացահայտ ասել», այժմ՝ «ժխտել», *սահայրակ*՝ գրաբարում՝ «հերոս», այժմ՝ «զոհ» և այլն:

4. *Իմաստների փոխհաջորդում*. Սա բառի հին իմաստի կորուստն է և նոր իմաստի ձեռքբերումը. բառի նախկին իմաստը փոխարինվում է նոր՝ ուղղակի իմաստով, օրինակ՝ *սեղան* բառի «զոհարան, բազին» նախնական նշանակությունն անհետացել է, այժմ նրա ուղղակի իմաստն է «կահույքի մի տեսակ», «երկրաչափական մարմին»: *Ծախել* բառն «սպառել, ոչնչացնել» նախնական իմաստից անցել է «վաճառել» իմաստին: *Խաղալ-ը* «շարժվել, ընթանալ» նախնական իմաստից անցել է «խաղ անել» իմաստի: *Խնդրել-ը* «որոնել, փնտրել» նախնական իմաստից անցել է «ուզել, հայցել» իմաստի (նախնական իմաստը պահպանվել է *արկածահանդիր, շահահանդիր, մանրահանդիր, քինահանդիր, բծահանդիր* և այլ բառերում):

Բառիմաստի փոփոխությունների այս տեսակները միմյանցից մեկուսացած չեն, շատ հաճախ միևնույն բառի իմաստային կառուցվածքում դրանք գուգորդում են միմյանց, հանդես են գալիս միասնաբար՝ իբրև մեկ ընդհանուր իմաստափոխական գործընթացի դրսևորումներ:

ե) Հերադարձ կապ

- Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

- Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Որո՞նք են բառի բառական և քերականական իմաստները:

- բ) Ինչպէս է ուղղակի իմաստը ստանում փոխաբերական նշանակություն:
- գ) Ինչ է նշանակում բառիմաստի ընդլայնում:
- դ) Ինչպէս է կատարվում բառիմաստի նեղացումը:
- ե) Ինչպէս են բառերը ենթարկվում բառիմաստի անցման կամ շրջման:
- զ) Ինչ է նշանակում իմաստների փոխհաջորդում:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 358–383):
 2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 138–149):
 3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 191–192, 195–198).
 4. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 94–111).
- Բ.**
5. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 284–285).
 6. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 80–85).
 7. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 261–263).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 13 և անվանում*

ԼԵԶՎԻ ԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ, ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՖՈՂԴ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Բառային կազմ, բառային հիմնական ֆոնդ, իմաստային-թեմատիկ խումբ, ընդհանուրհայերենյան բառաշերտ, գործուն և ոչ գործուն բառաշերտեր, համագործածական բառաշերտ, նեղլորտ բառաշերտ:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Յուրաքանչյուր լեզվի բառային կազմն ընդգրկում է տվյալ լեզվի մեջ գոյություն ունեցող բոլոր բառերը. սակայն այդ բոլոր բառերը նույն դերն ու նշանակությունը չունեն լեզվի համար: Կան բառեր, որոնք կենսականորեն անհրաժեշտ են տվյալ լեզվով խոսող հանրության բոլոր անդամների ամենօրյա հաղորդակցման համար, կան բառեր էլ, որոնք հասարակության ամենօրյա հաղորդակցության համար այդ կարգի անհրաժեշտություն չեն ներկայացնում:

Կենսական անհրաժեշտություն ունեն՝ *հաց, ջուր, ուրել, խմել, գնալ, գալ, քնել, տեսնել, սիրել, աշխատել, ապրել, հայր, մայր, տղա, աղջիկ, մեծ, փոքր, երկար, տուն, ընտանիք, քաղաք, երկիր, հող, դպրոց, ուսուցիչ* և այլն:

Կենսական անհրաժեշտություն չունեն՝ *վոլտ, ամպեր, ռենտգեն, էներգիա, եռանկյունի, ուղղանկյուն, մագնիսականություն, սրուգաքանություն, հոլովում, ածանց, արմատ, խոնարհում, բանաձև, ձուլածո, վսեմափայլ, պերճաշուք, հեզաճկուն, քնքշաշրշուն, հոգեպարար, գերազնիվ, սիզանեմ* և այլն:

Վերջիններս թեև մեծ կարևորություն ունեն գիտության, տեխնիկայի, գեղարվեստական գրականության համար, բայց դրանց չիմացությունը չի հանգեցնի հաղորդակցման խաթարմանը: Մինչդեռ առաջին շարքի բառերը խիստ անհրաժեշտ են հասարակության անդամների կենսագործունեությունն ապահովելու համար:

Փաստորեն լեզվի բառային կազմում գոյություն ունեն զգալի թվով բառեր, որոնք անհրաժեշտ են հասարակական հաղորդակցում

իրականացնելու համար. դրանք ընդհանուր են տվյալ լեզվով խոսող հանրության բոլոր անդամների համար՝ անկախ նրանց սոցիալական պատկանելությունից, մասնագիտությունից, զբաղմունքից ու կրթությունից: Բառային կազմի այդ հիմնական, կենսականորեն անհրաժեշտ պաշարը կոչվում է *հիմնական բառաֆոնդ*:

Լեզվի *հիմնական բառաֆոնդը* կայուն է, այն փոփոխությունների է ենթարկվում շատ ավելի դանդաղ, քան բառային կազմը:

Լեզվի հիմնական բառաֆոնդը բնութագրվում է հետևյալ գծերով.

1. Հիմնական բառաֆոնդը շատ ավելի փոքր քանակով բառեր է ընդգրկում, քան բառային կազմը. վերջինս լեզվի բոլոր բառերի ամբողջությունն է:

2. Հիմնական բառաֆոնդի մեջ մտնում են կենսականորեն անհրաժեշտ և ընդհանուր գործածություն ունեցող բառերը:

3. Հիմնական բառաֆոնդը փոխվում է դանդաղորեն, նրան հատուկ է դիմացկունությունը, քան բառակազմին ընդհանրապես:

4. Իր կենսունակությամբ և ընդհանրությամբ հիմնական բառաֆոնդը բառային կազմի հիմքն է: Հիմնական բառաֆոնդի մեջ մտնող բառերը շատ ավելի կենսունակ են և արտադրողական՝ նորանոր բառեր կազմելու տեսակետից:

Հիմնական բառաֆոնդի բառերը կարելի է ներկայացնել ըստ իմաստային-թեմատիկ խմբերի, որոնցում ընդգրկված բառերը հիմնականում գործածական են եղել նաև լեզվի նախորդ գոյավիճակներում:

Դրանք են՝

1. Ֆիզիկական աշխարհ. երկիր, գետին, լեռ, ջուր, անտառ, օդ, ամպրոպ, անձրև, սառն և այլն:

2. Մարդկություն՝ սեռ, տարիք, ընտանեկան հարաբերություն. մարդ, այր, կին, ուստր, դուստր, որդի, տղա, աղջիկ, սկեսրայր, սկեսուր, հարս, տալ, քենի և այլն:

3. Կենդանիներ և թռչուններ. կով, հորթ, երինջ, ձի, հավ, աքաղաղ, ձագ, շուն, գայլ, թիթեռ, արծիվ, անգղ, օձ, ոզնի և այլն:

4. Մարմնի մասեր. մարմին, գլուխ, ուս, քիթ, բերան, ձեռք, ոտք, մատ, ականջ, աչք, երես, սիրտ, ատամ և այլն:

5. Մարդուն բնորոշ ֆիզիկական գործողություններ. պառկել, քնել, գնալ, քայլել, ապրել, տեսնել, երգել, աշխատել, կառուցել, քանդել, նստել, բերել, տանել և այլն:

6. Ուտելիք, ըմպելիք. դրանց հետ կապված հասկացություններ. ուտել, խմել, եփել, հաց, միս, գինի, ցորեն, գարի, բրինձ և այլն:

7. Երկրագործություն, որսորդություն, ձկնորսություն. արոր, վարել, ցանել, հող, նետ, նիզակ, եղջերու, աղվես, արջ, ձուկ և այլն:

8. Հագուստ, զարդարանք. հագնել, զգեստ, վերարկու, գլխարկ, կոշիկ, գուլպա, ձեռնոց և այլն:

9. Քանակ, թիվ. ամբողջ, շատ, մեկից մինչև հարյուրը, առանձնապես մեկից մինչև տասը:

10. Ժամանակ. հին, ծեր, այժմ, միշտ, հաճախ, ստեպ, օր, գիշեր, ցերեկ, ամառ, աշուն, ձմեռ, գարուն և այլն:

11. Ռազմական գործ. մարտ, մարտնչել, մարտիկ, զենք, զինվել, պատերազմ, վահան, հարձակվել, նահանջել, ճակատամարտ և այլն:

12. Օրենք. իրավունք, իշխանություն. բողոք, մեղավոր, հանցանք, հանցավոր, արդար, դատարան, դատավոր, բանտ, բանտարկել, կալանք, թագավոր, թագուհի, պալատ, նախարար, մարզպետ և այլն:

13. Կրոն և հավատալիքներ. աստված, կրոն, հավատ, աղանդ, քրիստոնյա, հեթանոս, մահմեդական, մատուռ, եկեղեցի, զոհ, կտակարան, ավետարան, պատվիրան, կաթողիկոս, եպիսկոպոս և այլն:

14. Անձնական և ցուցական դերանուններ. ես, դու, նա, մենք, դուք, նրանք և այլն:

Բառային հիմնական ֆոնդի այս բառերը, որոնք մտնում են այս կամ այն իմաստային-թեմատիկ խմբի մեջ, հիմնականում հնագույն բառամթերքի միավորներ են, որ գործածվում են նաև նոր ժամանակաշրջանում:

ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՇԵՐՏԵՐԸ

Լեզվի բառային կազմը բնութագրվում է ոչ միայն նրա մեջ մտնող բառերի քանակով, այլև որակով, նրա բառախմբերի տարատեսակությամբ, բառաշարքերով կամ բառաշերտերով: Բառագիտությունը՝ որպես լեզվի բառային կազմի և նրա զարգացման մասին գիտություն, զբաղվում է նաև այդ խմբերի, շարքերի կամ շերտերի ուսումնասիրությամբ, որոնցից պատմականորեն ձևավորվել է տվյալ լեզվի բառային կազմը: Հետևաբար բառագիտությունը բառային կազմի դասակարգումը կարող է կատարել պատմական և համաժամանակյա հայեցակետերով:

Ա. *Պարմական մորեցմամբ* կատարվում է բառային կազմի ծագումնաբանական դասակարգում, քանի որ բառերի բոլոր խմբերը (շարքերը, շերտերը), որոնք հայտնի են լեզվաբանությանը, լեզվի մեջ հայտնվել են նրա զարգացման հետևանքով:

Բառաշերտը բառային կազմի այն մասն է, որը որոշակի հատկանիշով (բառամթերքով ու գործառությանմբ) առանձնանում և ինքնուրույն խումբ է կազմում: Օրինակ, ընդհանուր հայերենի բառապաշարը դաստիարակում է տարբեր շերտերի, ինչպես՝ հնդեվրոպական, գրաբարյան, միջինհայերենյան, արևմտահայերենյան,

արևելահայերենյան, բարբառային, փոխառյալ և այլն: Ընդ որում այդ բառաշերտերից յուրաքանչյուրը համապատասխան լեզվավիճակի համար համաժամանակյա կտրվածքով դիտվում է իբրև ընդհանուր բառապաշարի բաղադրիչ:

Լեզուների բառապաշարը պատմականորեն ձևավորվում է տարբեր ակունքներից. ըստ այդ մոտեցման՝ ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի մեջ զանազանում են վերը նշված բառաշերտերը:

Ընդհանուրհայերենյան բառաշերտի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք առկա են հայերենի բոլոր գոյավիճակներում, ինչպես՝ մարդ, հայր, մայր, քույր, եղբայր, հաց, ջուր, քար, փայտ, ծառ, գլուխ, աչք, տուն, օդ, ուտել, գալ, տանել, բերել, ես, դու, մեկ, երկու, աստղ, լուսին, մեծ, փոքր, լայն, կարճ, շուտ, արագ և այլն:

Գրաբարյան բառաշերտի մեջ մտնող բառերը տարբերակվում են՝ ա) գրաբարից եկող ընդհանուր գրական բառեր (ժառանգաբար անցած), ինչպես՝ ծաղկավառ, արյունարբու, շղակրատել, վարդապետ, գեղմ, բազում, գույժ, էակ, քերական, փիլիսոփա, ամբիոն, ճաճանչ, եթեր, հռետոր, տենչ, մոլեգին, մրցանակ և այլն, բ) գրաբարից փոխառյալ բառաշերտ (ոչ ժառանգաբար, այլ գրողների կամ միավորականների կողմից վերցվել են ուղղակի գրաբարից և գործածվել տարբեր հաճախականությամբ), ինչպես՝ կորուսիչ, հոգնաբեղուն, ծիծաղախիտ, քաղաքամայր, կորովամիտ, կույրզկուրայն, դաշխուրան, խոտաճարակ, գազանատեսակ և այլն, գ) գրաբարաբանություններ (ոչ միայն բառեր, այլև կապակցություններ, դարձվածքներ, քերականական ձևեր, ոճական արտահայտություններ և այլն), ինչպես՝ ի խորոց սրտի, ի միջի այլոց, ըստ այդմ, ընդ որում, համենայն դեպս, ի փառս, ի սրտե, երիցս նզովյալ, խնդրո առարկա, հականե–հանվանե, ակն ընդ ական՝ ատամն ընդ ատաման, ձայն բարբառո հանապատի, բերան ճշմարտության, չարության սերմ և այլն:

Միջինհայերենյան բառաշերտի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք փոխանցվել են լեզվի զարգացման միջինհայերենյան շրջանից: Դրանցից են՝ աղվեսագիրք, դատաստանագիրք, պարոն, մարաջախտ, կտրիճ, կանթ, կոթ, հենց, ճորտ, մասուր, մշուշ, պարոն, աղ ու հաց, ցույց տալ, անուն հանել, ահ ու դող, աջ ու ձախ, դեղ ու ճար, կերուխում, ուժ առնել, արաղ, դահեկան, չինար և այլն:

Բարբառային բառաշերտի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք արևելահայ գրական լեզու են թափանցել հայերենի տարբեր բարբառներից: Դրանցից են՝ չմուշկ, դահուկ, ելակ, տերություն, ջան, մարալ, մայթ, յուլա գնալ, քեֆ, դարդ անել, ալարել, աղցան, անկշտում, աչքածակ, ասուլիս, աքլոր, բարևագիր, գունդուկծիկ, դարուփոս,

գարգանդ, թթվաշ, իրիկուն, իծաշարուկ, լեղաճաք, ծնկաչոք, հերթ, ճաքել, շորոր, ուսաշոր, չքվել, պոունկ, սրտաբաց, տկլոր և այլն:

Արևմտահայերեն բառաշարի մեջ մտնում են արևմտահայ գրական լեզվից արևելահայերենին անցածները, ինչպես՝ քով, լրագրող, գրոսաշրջիկ, լոլիկ, փառատոն, դափնեկիր, տնօրեն, հարկավ, ազատական, աղջնակ, գոցել, դեղատոն, դարմանատոն, ետքը, երթալ, էրիկ, էրիկմարդ, համայնավար, համույթ, հոս, հող, հոն, մեծդի, քով և այլն:

Ճողովորդախոսակցական բառաշարի մեջ մտնում են այն բառերն ու արտահայտությունները, որոնք բնորոշ են հիմնականում խոսակցական տարբերակին. դրանք մերժելի չեն գրական լեզվով խոսողների համար: Դրանցից են՝ հանաք, սևացնել, աչքածակ, գոռով, իրասածի, ման գալ, գլխի ընկնել, սուս անել, սիրտ տալ, փուլ գալ, ահ տալ, միտք անել, շուտ գալ, գրույց անել, մարդու տալ, մտահան անել, կրակի գին, մեկի հետ աղ ու հաց ուտել, բաց աչքով լուսացնել և այլն:

Փոխառյալ բառաշարի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք փոխառված են այլ լեզուներից: Փոխառյալ բառերը հայերենում զգալի տոկոս են կազմում. հայերենը համեմատաբար հարուստ է իրանական, արաբական և հունական փոխառություններով: Հմնտ. *իրանական*՝ հրեշտակ, հրաման, հրապարակ, հրաժեշտ, պատասխան, պատնեշ, պատկեր, պարտեզ, պարս, պարզ, պարսիկ, բանակ, իշխան և այլն, *ասորական*՝ աբեղա, ծոմ, սատանա, քահանա, քարոզ, քուրմ, խանութ, մանանա և այլն, *հունական*՝ ադամանդ, ամբիոն, ափսե, բաղնիք, բեմ, բյուրեղ, դափնի, հռետոր, մեղեդի, նեկտար, սաղմոս, հերետիկոս, մարտիրոս, եկեղեցի, մյուռոն, եպիսկոպոս, կաթողիկոս, մաթեմատիկոս և այլն, *արաբական*՝ ատլաս, բալասան, թաս, խումար, խսիր, կավատ, կողպել, հաշիշ, սնդուկ, նոպա, գազար, քիմիա և այլն, *վրացական*՝ թոկ, խազ, խիզան, ծես, ծիտ, ճաղ, մաշիկ և այլն, *թուրքական*՝ բեղ, բեկ, զիլ, թոզ, տոպրակ, չոքել, քոչ, չոբան և այլն, *ռուսական* (նաև ռուսերենի միջոցով այլ լեզուներից անցած)՝ ազրետոր, ալբոմ, բազիս, բալոն, բանկ, բենզին, գրանիտ, դեկան, դիպլոմ, դիրեկտոր, դոցենտ, էսքիզ, էսես, մետր, միլիոն, սցենար, սուբյեկտ, տուֆ, ֆուտբոլ և այլն, *եվրոպական լեզուներից*՝ գունդստարլ, կարդինալ, մարաշախտ, մարկիզ, պատրոն, բարոկկո և այլն:

Բ. Համաժամանակյա մոպեցումով առանձնացնում են լեզվի գարգացման տվյալ փուլում բառերի ունեցած այս կամ այն հատկանիշը և ըստ այդմ կատարում դասակարգումներ: Ըստ այդ չափանիշների՝ արդի գրական լեզվի բառապաշարը դասակարգվում է ըստ գործածականության, ըստ գործառության ոլորտների, ըստ լեզվաոճական տարբերացումների և այլն:

Ըստ գործածականության զանազանում են գործուն և ոչ գործուն բառաշերտեր: Գործուն բառաշերտ են կազմում այն բառերը, որոնք գործածվում են սովորական խոսքային իրադրության մեջ (կոչվում է նաև ակտիվ բառապաշար), ինչպես՝ հաց, ջուր, գնալ, գալ, մայր, հայր, քույր, դաշտ, քաղաք, գյուղ: Ոչ գործուն բառաշերտին (ասվում է նաև պասիվ բառապաշար) պատկանում են սակավ, հազվադեպ գործածվող բառերը, հնարանություններն ու նորաբանությունները, նեղ մասնագիտական բառերը, որոնք միայն հատուկ իրադրության մեջ են գործածվում, ինչպես՝ փոշեծուծ, էսկալատոր, պենիցիլին, մանրէ, հնչույթ և այլն: Սրանց են պատկանում նաև անհատական բառակերտումը, դիպվածային բառերը և այլն:

Ըստ գործառական առանձնահատկությունների՝ զանազանում են երկու կարգի բառաշերտ:

1. *Համագործածական (կամ չեզոք) բառաշերտ*, որ հատուկ է ոճական բոլոր ոլորտներին (գեղարվեստական, գիտական, պաշտոնական, վարչական, հրապարակախոսական, առօրյա-խոսակցական), դրանք առավել գործածական են ու կենսունակ կիրառություններ ունեն, ինչպես՝ *հայր, մայր, կին, քույր, եղբայր, ընկեր, ամուսին ասել, գրել, կարդալ, դանդաղ, լավ, վար, մեկ, երկու* և այլն:

2. *Նեղոլորտ (կամ ոչ համագործածական) բառաշերտ*, որ հատուկ է լեզվաոճական այս կամ այն ոլորտին, առանձին գիտություններին, մասնագիտություններին, ինչպիսին են *տերմինները* (գիտատեխնիկական բառապաշար, զբաղմունքային բառապաշար, տերմինաբանական բառապաշար), *ընտանեկան-կենցաղային, գրասենյակային, բանասարեղծական բառերը, հասարակական և տարածքային տարբերակների բառերը, պաշտամունքային* (կրոնական ծիսակատարություններին, արարողություններին բնորոշ) *և այլ տարբերակումներով պայմանավորված բառերը*, այդ թվում՝ *ժարգոնային, ծածկալեզվային բառերը, հասարակաբանությունները, գոեհկարանությունները, արհամարհական բառերը, պրոֆեսիոնալ խմբերին, արհեստավորական խավերին բնորոշ բառագործածությունները՝ պրոֆեսիոնալիզմները* և այլն:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչպիսի միավորներ է ընդգրկում բառային կազմը:

բ) Ինչպիսի միավորներ է ընդգրկում բառային հիմնական ֆոնդը:

գ) Ո՞ր խմբերն են մտնում ընդհանուրհայերենյան բառաշերտի մեջ:

- դ) Ո՞ր միավորներն են մտնում գործուն և ոչ գործուն բառաշերտերի մեջ:
- ե) Համագործածական բառաշերտի ինչպիսի՞ միավորներ գիտեք:
- զ) Նեղուղորտ բառաշերտի ինչպիսի՞ միավորներ գիտեք:
- է) Ինչպե՞ս են ստեղծվում նորաբանությունները:
- ը) Ինչպե՞ս են բառերը դառնում հնաբանություններ:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987:
 2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008:
 3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979.
 4. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975.
- Բ.**
5. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969 (էջ 214–215).
 6. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 89–98).
 7. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 278).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 14 և անվանում*

ԲԱՌԱՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

- բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*
Բառարանագիտություն, գլխաբառ, բառացանկ, բառահոդված, անդրլեզու, հղում, համառոտագրություն, բառիմաստի բացատրություն, իմաստային սահմանում, հոմանշային սահմանում, բառակազմական սահմանում, քերականական բնութագիր, ոճական նշում:
- գ) *Դասախոսության և ուսումնասիրության մեթոդներ*
Դասախոսություն
- դ) *Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Բառարանագիտությունն զբաղվում է բառարաններ կազմելու տեսական ու գործնական խնդիրներով: Բառարանագիտության առարկան բառարաններ կազմելու տեսության մեթոդիկայի և սկզբունքների մշակումն է, իսկ բառարանագրական պրակտիկան բառարանի կազմումն է, բառարանագիրների աշխատանքի կազմակերպումը, քարտարանների համակարգումն ու պահպանումը, որոնց հիման վրա կազմվում են բառարանները և հետո տպագրվում:

Բառարանը գիրք է, որի հոդվածները դասավորված են այբբենական կարգով: Տարբեր տեսակի բառարանների կազմումն ունի համամշակութային նշանակություն. բառարանները ծառայում են իբրև հարմար տեղեկատուներ, պարունակում են լայնամասշտաբ տեղեկություններ՝ իրականացնելով իրենց կրթական, գաղափարական ու գործնական դերը:

Փամանակակից լեզվի բառարանագրությունն իր հերթին ներկայանում է տարատեսակ բառարաններով: Այդ բառարանների մեջ իր գործառական արժեքով ու դերով առանձնանում են բացատրական բառարանները: Դրան հաջորդում են թարգմանական, զուգադրական կամ համեմատական (երկլեզվյան և բազմալեզվյան) բառարանները, այնուհետև առավել մասնագիտական (տեղեկատու-գործնական) բառարանները, ինչպես՝ դարձվածաբանական, հոմանիշների բառարանները, համաբարբառները (գրողի լեզվի բառարան), հաճախականության, բառակազմական,

ուղղախոսական, համանունների, քերականական բառարանները, ինչպես նաև հանգաբառարանները և այլն:

Բառարանագիտության տեսության առանցքային հարցը բառարանների տեսակի (բովանդակության), բառացանկի (բացատրվող և թարգմանվող բառակազմի) և բառահոդվածի կառուցվածքի ուսմունքն է:

Բառարանագրության տեսության հարցերը դիտարկվում են *բացատրական բառարանների* կազմության ընթացքում. դրանցից կարևորվում են բառացանկը, բառահոդվածը և անդրլեզուն (метаязык):

1. Բառացանկ. Բառարանում ընդգրկված լեզվական միավորների ցանկն է, որի ծավալը որոշվում է բառարանի տեսակով (նպատակով): Եթե բառարանը հավակնում է ներկայացնել տվյալ լեզվի ամբողջական բառային կազմը (ըստ լեզվի զարգացման շրջանների, հասարակական և տարածքային տարբերակների, ըստ գործառական ոճերի և այլն), ապա նման բառարանի բառացանկն զգալիորեն մեծ պետք է լինի, իսկ եթե այն ներկայացնում է, օրինակ, լեզվի դարձվածանին, ապա նրա բառացանկը համեմատաբար սահմանափակ է՝ պայմանավորված տվյալ լեզվի դարձվածքների քանակով և այլն:

2. Բառահոդվածի բաղադրիչ է համարվում *գլխարարը*: Գլխարարը տեղեկություն է տալիս բառի ուղղագրության, արտասանության և շեշտի մասին. նրան կից տրվում են բառային տարբերակները, հաճախ՝ հոմանիշներն ու հականիշները: Ածանցավոր բառերի նկատմամբ երկակի մոտեցում գոյություն ունի: Մի դեպքում այն բոլոր բառերը, որոնք տարբերակվում են ածանցներով, տրվում են առանձին բառահոդվածով. այդպիսի սկզբունքը կոչվում է այբբենական: Այդ սկզբունքով է կազմված բացատրական բառարանների մեծ մասը. այսպես, Ս. Ի. Օժեգովի կազմած բառարանում իբրև առանձին բառահոդվածներ են տրվում հետևյալ ածանցավոր բառերը. *конспиративный, конспиратор, конспирация, конспирировать*, Էդ. Աղայանի բառարանում՝ *մարմար, մարմարանայ, մարմարե, մարմարեղեն, մարմարիոն, մարմարյա* և այլն: Դրան հակադրվում է բառաբնային (կամ փնջային) սկզբունքը, երբ ածանցավոր բոլոր բառերը տրվում են միևնույն բառահոդվածի մեջ: Վ. Ի. Դալի կազմած բառարանում *груша* բառահոդվածում բերվում և բացատրվում են հետևյալ բառերը. *грушина, грушеви́на, грушеви́й, грушевка, грушо́вка, груши́ца, грушо́вникъ, грушня́къ, грушева́тый, грушеви́дный, грушеобра́зный, гру́щатый, грушени́къ, гру́шенище*.

3. Բացատրական բառարանի անդրլեզվի մեջ մտնում են բառի յուրահատուկ բացատրական նշումները, հղումները, համառոտագրությունները, պայմանական նշանները (թիվդա, շեղանկյուն, տարբեր տառատեսակներ, աղյուսակներ, գծապատկերներ, նկարներ և այլն): Անդրլեզվի հիմնական տարրերն են.

Ա) Բառիմաստի բացատրությունը. Անդրլեզվի այս բաղադրիչը բացատրական բառարանի կենտրոնական մասերից մեկն է: Բառիմաստի բացատրությունը նախատեսում է բացահայտել մենիմաստ և բազմիմաստ բառերի նշանակությունները և դրանք մեկնաբանել առանձին-առանձին: Բառի նշանակությունների քանակի և աստիճանակարգության բացահայտումը կանխորոշում է բառահոդվածի կառուցվածքը: Բացատրական բառարաններում տարբերակվում են նշանակությունների մի քանի տեսակներ՝ փոխաբերական, տերմինաբանական (մասնագիտական) և դարձվածային, որոնք ուղեկցվում են համապատասխան նշումներով:

Բառի նշանակության բացատրությունը ներառում է նրա ներքին բովանդակության բացահայտումը, լեզվի այլ բառերի հետ ունեցած կապերի վերհանումը, տվյալ լեզվում բառագործածության կանոնարկումը և այլն: Ի տարբերություն պատմական և բարբառային բառարանների՝ բացատրական բառարանը նպատակ ունի ոչ միայն հաղորդելու տվյալ բառի բոլոր նշանակությունները, այլև նպաստելու բառի նշանակության ճիշտ ընկալմանն ու ճիշտ գործածությանը: Այսպես, *պայթուցիկ* բառը (ըստ Էդ. Աղայանի բառարանի) «պայթական» իմաստով դիտվում է լեզվաբանական հնացած տերմին, «բուռն, ուժգին» և «հնչեղ, աղմկալից» իմաստներով այն ունի փոխաբերական նշանակություններ, իսկ «պայթյուն առաջացնող», «պայթելու հատկություն ունեցող» և «պայթուցիկ նյութ» նշանակություններով այն հանդես է գալիս ուղղակի իմաստով:

Ժամանակակից բառարանագրության մեջ օգտագործում են բառիմաստի բացատրության տարբեր եղանակներ: Դրանցից հիմնական են համարվում. իմաստաբանական կամ նկարագրական սահմանումը, հոմանիշներով սահմանումը, բառակազմական սահմանումը, հղման կարգով սահմանումը (հղումը տարբերակի մատնանշումն է, որը տրվում է *դեմ* նշանով):

ա) Բացատրական բառարանների իմաստային սահմանումը վեր է հանում բառով արտահայտված հասկացության բովանդակությունն ու նրա ծավալը, ինչպես նաև ցույց է տալիս բառի և իրի կապը: Իմաստային սահմանման կառուցվածքը ներառում է ընդհանուր (սեռային) և տարբերակիչ (տեսակային) հատկանիշներ:

Ընդհանուր հատկանիշի և առարկայական վերաբերության առկայությունը իմաստային սահմանումը դարձնում է ակնառու-պատկերավոր: Այսպես, *քաղաք* բառի իմաստային սահմանումը, որպես «խոշոր բնակավայր», պարունակում է երեք հատկանիշ՝ տեղ, բնակչություն և մեծություն, ընդ որում ընդհանուր հատկանիշը (բնակավայր) որոշարկվում է որպես «տեղանք տարածության մեջ» և այլն:

բ) Հումանշային սահմանումը բառի նշանակության սահմանումն է այլ հումանիշ բառերի կամ բառակապակցությունների միջոցով, որոնք ավելի հայտնի են և հասկանալի: Օրինակ, Էդ. Ադայանի բառարանում *սերճ* գլխաբառը բացատրված է հետևյալ հումանիշներով. 1. Շքեղ, զարդարուն, պաճուճված: 2. Փարթամ, ճոխ, հարուստ: 3. Հոյակերտ, հոյաշեն, հոյակապ: 4. Գեղեցիկ: 5. Վեհ, բարձր զգացումներով՝ գաղափարներով տոգորված: 6. Զարդարուն, ճոխ և ընտիր: 7. Վսեմ, մեծ բովանդակություն՝ նշանակություն՝ իմաստ ունեցող:

գ) Բառակազմական սահմանումը կիրառվում է ածանցավոր բառերի իմաստի բացատրության դեպքում. բացատրությունը տրվում է այն բառի նշումով, որից կազմված է ածանցավոր բառը: Օրինակ, *քաղաքային*, *քաղաքացի* և նման բառերի բացատրությունը տրվում է՝ հղում կատարելով այդ բառերի բառակազմական հիմքին և նրա իմաստին (քաղաք). հմմտ. *քաղաքային* – «քաղաքին հատուկ՝ վերաբերող», *քաղաքացի* – «քաղաքի բնակիչ», նմանապես՝ *քաղաքացիություն*, *քաղաքացիական* բառերի դեպքում հղում է կատարվում *քաղաքացի* բառակազմական հիմքին ու նրա իմաստին: Նույնը կատարվում է փաղաքշական ածանց ունեցող բառերի դեպքում, այսպես՝ *քաղցրիկ* – փղքշ. *քաղցր* բառի, соловушка –ն փղքշ. соловей բառի և այլն:

Հաճախ բառակազմական սահմանումը պարունակում է բառակազմական վերլուծություն, հմմտ. պատվոգիր – պատվո (պատվի) գիր՝ (գրություն), չարադաժան – չար և դաժան, հուսակտուր – հույսը կտրած և այլն:

Բ) Բառի քերականական բնութագիրը. Գլխաբառից հետո տրվում են նրա քերականական կարգերը՝ խոսքիմասային արժեքը, սեռը, հոլովիչ(ներ)ը, հոլովման բնույթը, հոգնակի թիվը՝ գոյականի (հմմտ. ՆՀԲ-ում՝ *Մասն*, սին, սունք, սանց, գ.), սեռը, երկրորդ հիմքի կազմությունը՝ բայի դեպքում (հմմտ. *պարմագրեմ*, եցի, ն.) և այլն: Տրվում են նաև բառի բառակազմական և հնչյունական տարբերակները (հմմտ. Յաւէժ – Յաւէտ, Վայրկեան – Վայրկենի, Միջօրեայ – Միջօրէ), համադրական և վերլուծական տարբերակները (Մահու չափ – Մահուչափ, Ակն ունել – Ակնունել) և այլն:

Գ) Ոճական նշումը. Այն ցույց է տալիս գրքային և խոսակցական ոճերի տարբերակումները: Գրքային ոճի նշումներ են դիտվում. գրք. (գրքային), բնստ. (բանաստեղծական), հրայխս. (հրապարակախոսություն), պշտն. (պաշտոնական), գիտ. (գիտական), ճրտս. (ճարտասանություն) և այլն. խոսակցական ոճի նշումներ են համարվում՝ խսկց. (խոսակցական), հարկ. (հասարակաբանություն), գռիկ. (գռեհկաբանություն) և այլն: Ոճական նշումները միաժամանակ ցույց են տալիս նաև բառերի հուզարտահայտչական հատկանիշները, ինչպես՝ հեզն. (հեզնական),

ծաղր. (ծաղրական), արհմրհ. (արհամարհական) և այլն: Նշումները ցույց են տալիս բառերի պատմական բնութագիրը. պատմ. (պատմական), հնգ. (հնացած), հնբ. (հնաբանություն), նորաբ. (նորաբանություն), նաս՝ բառագործածության մասնագիտական բնագավառները՝ աստղգ. (աստղագիտություն), լեզվբ. (լեզվաբանություն), բժշկ. (բժշկություն), գտնտ. (գյուղատնտեսություն) և այլն: Ոճական նշումները կարող են հանդես գալ ինչպես առանձին (տե՛ս բերված օրինակները), այնպես էլ միասին (օր.՝ հնգ. և բնաստ., ծաղր. և արհմրհ.) և այլն:

Դ) Դարձվածային միավորներն ու կայուն կապակցությունները. Դրանք անդրլեզվի մնացած մասերից առանձնանում են պարբերությամբ, շեղանկյունաձև նշանով կամ այլ միջոցներով: Այսպես, Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» *չար* գլխաբառի բառահոդվածում բացատրված են նրա 18 նշանակությունները, որից հետո գծիկով (-) և թավ տառատեսակով տրված են չար բաղադրիչով կազմված 19 կայուն կապակցություններ (հիմնականում դարձվածային միավորներ)՝ իրենց բացատրություններով, ինչպես՝ *-Չար աչք*, *-Չար աչքի գալ*, *-Չար աչքի դիպչել*, *-Չար աչքից հեռու*, *-Չար աչքով նայել*, *-Չար աչքով փալ*, *-Չար աստղի փակ ծնվել*, *-Չար լեզու*, *-Չար լեզուններն ասում են*, *-Չար խաղ*, *-Չար խաղ խաղալ*, *-Չար հոգի՝ ոգի* և այլն:

Ե) Պարզաբանող օրինակը. Այն բերվում է բառակապակցության կամ նախադասության տեսքով՝ քաղված հեղինակային ստեղծագործություններից: Պարզաբանող օրինակներն ամբողջացնում են բառերի իմաստային-քերականական յուրահատկությունների բնութագիրը, բացահայտում են նրանց գործառական բնագավառները, ցույց տալիս կապակցելիական հնարավորությունները, նրանց գործառույթն ազատ և կայուն կապակցություններում, ընդգծում նրանց կանոնական բնույթը, նշում գրական նորմայից և լեզվի ոճական համակարգից կատարված շեղումները և այլն: Պարզաբանող օրինակները դառնում են ուղեցույցներ ժամանակակից բառագործածության հարցերում:

Օրինակ, նշանավոր «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկհատոր բառարանը գրաբարի բոլոր բառերի և նրանց տարբեր իմաստների համար վկայում է բնագրային օրինակներ՝ քաղված գրաբար մատենագրությունից, տարաբնույթ թարգմանական գրականությունից, «Աստվածաշունչ» մատյանից և այլ կարգի գործերից:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Որո՞նք են բառարանագիտության տեսական հարցերը:

- բ) Ինչպե՞ս են որոշում բառարանի բառացանկը:
- գ) Ինչպե՞ս են ընտրում բառարանի գլխաբառերը:
- դ) Ի՞նչ կառուցվածք ունի բառահոդվածը:
- ե) Ի՞նչ է ներառում բառարանի անդրլեզուն:
- զ) Բառիմաստի բացատրության ինչպիսի՞ միջոցներ կան:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն
Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 438–441):
 2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 181–189):
 3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 225–231).
 4. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 130–135).
- Բ.**
5. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 117–122).
 6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 259–261).
 7. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 281).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 15 և անվանում

ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Հանրագիտական բառարաններ, լեզվաբանական բառարաններ, միալեզվյան, երկլեզվյան և բազմալեզվյան բառարաններ, թարգմանական, բացատրական, ստուգաբանական և մասնագիտական բառարաններ:

գ) Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեսքեր (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Բառարանագրության ասպարեզում բառարանները տարբերակվում են լայն և նեղ առումներով: Լայն առումով բառարաններ են դիտվում հանրագիտարանները, լեզվաբանական բառարանները, բառացանկերը (բառացանկերը սովորաբար տրվում են գրքի վերջում): Նեղ առումով բառարաններ են դիտվում միայն լեզվաբանական տեղեկատուները. դրանց անվանում են լեզվաբանական (կամ բանասիրական) բառարաններ:

Բառարաններն ըստ տեսակի լինում են՝ հանրագիտական և լեզվաբանական:

Ա. Հանրագիտական բառարաններ: Այս կարգի բառարանները լինում են ընդհանուր և մասնավոր:

Ընդհանուր հանրագիտական բառարանները բովանդակում են բոլոր գիտությունների, արհեստների, արվեստների, հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառների հասկացություններ, հմնտ. «Հայկական սովետական հանրագիտարանը» (12 հատոր + մեկ լրացուցիչ հատոր):

Մասնավոր (կամ ճյուղային) հանրագիտարանները վերաբերում են գիտության, արվեստի, տնտեսության կամ որևէ այլ բնագավառի այս կամ այն ճյուղին, ինչպես՝ բժշկական հանրագիտարան, գրական հանրագիտարան, շախմատի հանրագիտարան, լեզվաբանական հանրագիտարան և այլն:

Հայերեն հանրագիտական բառարաններից են՝

Մանվել Քաջունի, Բառգիրք արուեստից և գիտութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց, հ.հ. 1-3, Վենետիկ, 1891:

Սուրիաս Էփրիկյան, Պատկերագարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1900, հ. 2, Կ. Պոլիս, 1905:

Հ. Զ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Ե., 1987:

Մասնավոր կամ ճյուղային հանրագիտարանների մեջ առանձնանում են հատկանունների բառարանները, որոնք իրենց հերթին բաժանվում են երկու տեսակի՝ անձնանունների և տեղանունների:

ա) Անձնանունների բառարանները ներկայացնում են հատուկ անունների՝ անձնանունների և ազգանունների ծագումը, նրանց իմաստները, բառային տարբերակները, ինչպես նաև գիտության ու մշակույթի բնագավառի նշանավոր գործիչների կենսագրությունը: Այդ կարգի բառարաններից են՝

Հրաչյա Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հհ. 1-5, Ե., 1942-62:

Գառնիկ Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, հհ. 1-3, Ե., 1973-1990:

Տ. Ավետիսյան, Հայոց ազգանունների բառարան, Ե., 2000:

բ) Տեղանունների բառարաններն ընդգրկում են պատմաաշխարհագրական հիմնական անվանումները և տալիս դրանց համառոտ բնութագրերը:

Այդ կարգի բառարաններից են՝

Հ. Գրգեարյան, Ն. Հարությունյան, Աշխարհագրական անունների բառարան, հհ. 1-2, Ե., 1987-1989:

Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հհ. 1-5, Ե., 199... -2001:

Բ. Լեզվաբանական (բանասիրական) բառարաններ: Ժամանակակից բառարանագրությանը հայտնի են տարատեսակ բառարաններ, որոնք միմյանցից տարբերվում են նպատակով, բառարանագրության առարկայով, բառարանագրության մեթոդիկայով, բառարանագրական նյութի մատուցման եղանակներով և այլն:

Բոլոր լեզվաբանական բառարանները բաժանվում են երկու հիմնական տեսակի՝ ընդհանուր և մասնագիտական:

Ընդհանուր բառարանները ներառում են համագործածական բառերը և տալիս են նրանց համակողմանի բնութագիրը: Ըստ լեզուների ընդգրկման քանակի՝ ընդհանուր բառարանները լինում են միալեզվյան, երկլեզվյան և բազմալեզվյան: Դրանք բացատրական, զուգադրական կամ թարգմանական և համեմատական բառարաններն են, որոնց կանդրադառնանք ստորև:

Մասնագիտական բառարաններն իրենց հերթին բաժանվում են ճյուղային և լեզվաբանական ենթատեսակների:

Ճյուղային մասնագիտական բառարանները (ինչպես ճյուղային հանրագիտարանները) նկարագրում են գիտության այս կամ այն ճյուղի, սպորտի, տեխնիկայի կամ մշակույթի մասնագիտական բառապաշարը: Ամենատարածված ճյուղային բառարան է համարվում տերմինաբանական բառարանը:

1. Լեզվաբանական տերմինների բառարաններ:

Հ. Պետրոսյան, Ս. Գալստյան, Թ. Ղարազյուլյան, Լեզվաբանական բառարան, Ե., 1975:

Ա. Նազարյան, Լեզվաբանական տերմինների ֆրանսերեն-ռուսերեն-հայերեն ուսումնական բառարան, Ե., 1993:

О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1969.

В. Д. Стариченок, Большой лингвистический словарь, Ростов-на-Дону, 2008.

Т. В. Матвеева, Полный словарь лингвистических терминов, Ростов-на-Дону, 2010.

И. И. Богатырева, О. А. Волошина, Словарь школьных лингвистических терминов, М., 2012.

Լեզվաբանական (բանագիտական) բառարանները ներկայացնում են նաև լեզվի բարբառային բառաշերտերը, անցյալի գրական հուշարձանների բառային կազմը, բառերի (արմատների) ծագումը և այլն: Ըստ այդմ, տարբերակում են բարբառային, պատմական և ստուգաբանական բառարաններ:

ա) Բարբառային բառարաններից են՝ Սահակ Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, Հրաչյա Աճառյան, Հայերեն գավառական բառարան (Մ., 1913), «Հայոց լեզվի բարբառային բառարան», ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, հհ. 1-7, Ե., 2001-2012, «Ռուսերենի ժողովրդական խոսվածքների բառարան», հհ. 1-20, Մ., 1965-1985 (ռուսերեն):

բ) Պատմական բառարաններն ընդգրկում են որևէ լեզվի բառային կազմը և այն ներկայացնում պատմական զարգացման մեջ: Որոշակի վերապահությամբ այդպիսի բառարան է Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարան» աշխատությունը (հհ. 1-4, Ե., 1944-45): Բովանդակում է տարբեր բառարաններում ամփոփված բառերը (գրաբարյան, միջինհայերենյան, աշխարհաբար գրական, բարբառային), պարունակում է շուրջ 120 հազար բառ:

գ) Ստուգաբանական բառարաններն առանձնանում են բառերի նկարագրության եղանակով. դրանք բացահայտում են լեզվի բառերի ծագումը: Այդ կարգի բառարաններից են՝

М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, hh. 1–4, Մոսկվա, 1964, 1973,

Հ. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան» (7 հատորով), Ե., 1927 – 1935 (վերահրատ. hh. 1–4, Ե., 1971–1980):

Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010:

2. Բացադրական բառարաններ:

Դրանք ընդգրկում են որևէ լեզվի բառերը՝ բացատրված նույն լեզվով: Ըստ նյութի ընդգրկման ծավալի, նրա մշակման սկզբունքների ու մեթոդիկայի և մատուցման եղանակների՝ բացատրական ընդհանուր բառարանները լինում են մեծ և միջին:

Մեծ բառարանները կոչվում են ակադեմիական բառարաններ, որոնք ներկայացնում են տվյալ լեզվի բոլոր բառերը, եթե անգամ բառը գործածվել է միայն մեկ անգամ, յուրաքանչյուր բառ ու նշանակություն վկայվում է բնագրային օրինակով: 1900 թ. ձեռնարկել են լատիներենի ակադեմիական բառարանը, որ կոչվում է *Thezaurus linguae latinae* (ստ այսօր դեռևս անավարտ է): Այդպիսի ակադեմիական բառարաններից են, օրինակ, «Словарь современного русского литературного языка»՝ տասնյոթ հատորով (Մ., 1948–1965), անգլերենի «Oxford dictionary»՝ տասներկու հատորով (Լոնդոն, 1934) և այլն: Այդպիսի բառարաններից են նաև Գ. Ավետիքյանի, Խ. Սյուրմելյանի և Մ. Ավգերյանի կազմած «Նոր բառագիրք Հայկազեան լեզուի» (hh. Ա–Բ, Վենետիկ, 1836 – 37), Մ. Ավգերյանի «Առձեռն բառարան Հայկազեան լեզուի» (Վենետիկ, 1865) բառարանները, Վ. Ի. Դալի քառահատոր բառարանը՝ «Толковый словарь живого великорусского языка» (1863–1866), Դ. Ն. Ուշակովի խմբագրությամբ քառահատոր՝ «Толковый словарь русского языка» (Մ., 1935–1940), «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանը»՝ չորս հատորով (Ե., 1969–1980), Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանը» (Ե., 1976) և այլն:

Միջին բացատրական բառարանները գործնական մեծ նշանակություն ունեն, ինչպես՝ Ռ. Ղազարյանի և Հ. Ավետիսյանի «Միջին հայերենի բառարան» (hh. 1–2, Ե., 1987–92), Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարան» (hh. Ա–Բ, Ե., 2000) աշխատանքները, Ս. Ի. Օժեգովի կազմած բառարանը՝ «Словарь русского языка» (1973, պարունակում է շուրջ 72.000 բառ), Գնել արք. Ճերեճեանի, Փարամազ Կ. Տոնիկեանի, Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանի «Հայոց լեզուի նոր բառարան», hh. 1–2, Պէյրութ, 1992, Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի ուսումնական բառարան» (Վենետիկ, 2016) աշխատանքները և այլն:

3. Թարգմանական բառարաններ:

Այս կարգի բառարանները պարունակում են որևէ լեզվի բառերը՝ թարգմանված մի այլ լեզվով: Թարգմանական բառարաններում մի լեզվի բառերը կարող են թարգմանվել ոչ թե մեկ, այլ երկու, երեք կամ ավելի լեզուներով. դրան համապատասխան էլ այդ բառարանները լինում են երկլեզվյան, եռալեզվյան, քառալեզվյան, բազմալեզվյան և այլն:

ա) *Երկլեզվյան թարգմանական բառարաններից են՝*

Francisco Rivola, Dictionarium Armeno–Latinum, Միլան, 1621:

Հարություն Դադբաշյան, Լիակատար բառարան ռուսերենից հայերեն, Թիֆլիս,

1903:

Նորայր Բյուզանդացի, Բառգիրք ի գաղղիերենէ ի հայերէն, Կ. Պոլիս, 1884:

Ավետիք Կոյլալյան, Բառգիրք գերմաներենէն–հայերէն, Վենետիկ, 1884:

Ռուս հայերեն բառարան, հհ. 1–4, Ե., (1954–1958, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ):

Արարատ Ղարիբյան, Ռուս–հայերեն բառարան, Ե., 1968:

Անգլերեն–հայերեն բառարան, Ե., 1984 (խմբագր. Հ. Ամանգույյանի և Մ. Հովհաննիսյանի):

Արամ Բարլեզիզյան, Հայերեն–ֆրանսերեն բառարան, Ե., 2013:

Ա. Բարլեզիզյան, Թ. Բլբուլյան, Ս. Գալստյան և ուրիշներ, Ֆրանսերեն–հայերեն բառարան, Ե., 2010:

Գ. Մ. Անդրեասյան, Գերմաներեն–հայերեն բառարան, Ե., 1976:

բ) *Բազմալեզվյան թարգմանական բառարաններից են՝*

Արիստակես և Ստեփանոս Նազարյաններ, Նոր բառգիրք հունարեն–իտալերեն–հայերեն–տաճկերեն, Վիեննա, 1848:

Վահան Արծրունի, Ռուս–լատին–հայ բժշկագիտական բառարան, 1956:

Ռուբեն Աբրահամյան, Պահլավերեն–պարսկերեն–հայերեն–ռուսերեն–անգլերեն բառարան, Ե., 1965:

4. Համեմատական–գուգադրական բառարաններ:

Այս կարգի բառարաններն ընդգրկում են որևէ լեզվաընտանիքի կամ նրա մի ճյուղի լեզուների ընդհանուր բառերը: Այդպիսի բառարան է՝ Walde–Pokorny, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen («Հնդեվրոպական լեզուների համեմատական բառարան», հհ. 1–3, Բեռլին, 1927–1931):

А. Будагов, Сравнительный словарь турецко–татарских наречий, հհ. 1–2, Սանկտ Պետերբուրգ, 1869.

5. Տեղեկատու-գործնական բառարաններ:

Լինում են տարբեր տեսակի՝

ա) *նուղագրական-նուղախոսական*. բաժանվում են ընդհանուր և մասնավոր ենթատեսակների:

Ընդհանուր բառարանները ներկայացնում են տվյալ լեզվի առավել գործածական բառային կազմը՝ ընդունված նուղագրությամբ, որոշ դեպքերում ցույց են տալիս բառերի նուղախոսությունը: Դրանցից են՝

Ա. Ղարիբյան, Գ. Շեկյան, Դպրոցական նուղագրական բառարան, Ե., 1965: Հովհ. Բարսեղյան, Հայերեն նուղագրական-նուղախոսական-տերմինաբանական բառարան, Ե., 1973: Ա. Սուքիասյան, Ք. Սուքիասյան, «Արդի հայերենի նուղագրական-ձևակազմական բառարան», Ե., 2002: Ռ. Նազարյան, Ա. Գյոդակյան, Հայերեն նուղագրական դպրոցական բառարան, Ե., 2004:

Մասնավոր բառարանները վերաբերում են նուղագրության այս կամ այն բաժնին (ոլորտին), ինչպես, օրինակ՝ կրկնակ բաղաձայնների, հատուկ անունների, բաղադրյալ կազմությունների գրությանը և այլն: Այդպիսի բառարաններից են՝ Դ. Գյուրջիսյան, Մեծատուն, թե՛ փոքրատառ, Ե., 2007: Դ. Գյուրջիսյան, Հայերեն բառարան-տեղեկատու. միասին, անջատ կամ գծիկով գրվող բառեր, Ե., 2008:

բ) Հոմանիշների բառարաններ: Այդ կարգի բառարաններում տրվում են տվյալ լեզվի հոմանիշները. յուրաքանչյուր բառահոդված ներկայացնում է մեկ հոմանշային շարք, որի համար իբրև գլխավոր անդամ (հենաբառ) է ներկայացվում շարքի ռճականորեն չեզոք անդամը: Հոմանիշների բառարաններից են՝

Էդուարդ Հյուրմուզյան, Բառգիրք յաշխարհաբարե ի գրաբառ, Վենետիկ, 1869 (աշխարհաբարյան գլխաբառի դիմաց տրվում է դրա գրաբարյան հոմանիշների շարքը):

Աշոտ Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Ե., 1967 (2-րդ հրատ., Ե., 2003):

Ռուբեն Ղազարյան, Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Ե., 2006:

գ) Համանունների բառարաններ. այդ կարգի բառարանում բերվում են տվյալ լեզվի համանունական զույգերը (համանունական բաղադրիչները), բացատրվում են բաղադրիչների իմաստները, դրանց համար տրվում են համապատասխան բնագրային վկայություններ: Այդպիսի բառարան են՝

Ե. Գևորգյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի համանունների բառարան, Ե., 1978:

Ռ. Նազարյան, Ա. Գյոդակյան, Հայոց լեզվի համանունների դպրոցական բառարան, Ե., 1998:

Օ. Ս. Ախմանովա, Словарь омонимов русского языка, М., 1974:

Л. А. Введенская, Н. П. Колесников, Учебный словарь омонимов русского языка, М., 2005:

դ) Հականիշների բառարաններ – Բառարան–տեղեկատու է, որ նվիրված է հականիշ բառերի կամ գույգ(եր)ի և նրանց բառիմաստների նկարագրությանը: Հականիշների բառարանում գլխաբառերը տրվում են սովորաբար այբբենական սկզբունքով, սակայն երբեմն կիրառվում է նաև փնջային սկզբունքը, որ հնարավորություն է տալիս միավորելու հականիշները, հոմանիշները և ածանցական կազմությունները, որոնք ի հայտ են գալիս միջբառութային հարաբերությունների ժամանակ:

Այդպիսի բառարաններից են՝

Н. П. Колесников, Словарь антонимов русского языка, М., 1972:

М. Р. Львов, Словарь антонимов русского языка, М., 1978:

М. Р. Львов, Школьный словарь антонимов русского языка, М., 1981:

ե) Դարձվածաբանական բառարաններ: Այդպիսի բառարաններում տրվում է տվյալ լեզվի դարձվածանին՝ իմաստային բացատրություններով, կառուցվածքային տարբերակներով: Դարձվածային միավորի բազմիմաստ նշանակություններից յուրաքանչյուրի համար բերվում են բնագրային վկայություններ: Այդպիսի բառարաններից են՝

Ա. Սուքիասյան, Ս. Գալստյան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Ե., 1975:

Պ. Բեդիրյան, Հայոց լեզվի դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, Ե., 2011:

զ) Համաբարբառներ կամ հեղինակային բառարաններ. պարունակում են որևէ գրքի կամ որևէ հեղինակի ստեղծագործությունների բոլոր բառերը. լինում են բառաքերականական և բնագրային: Բառաքերականական համաբարբառներում տրվում են հեղինակի երկում գործածված բոլոր բառերը՝ միայն էջանշումով, իսկ բնագրային համաբարբառներում ըստ էջերի տրվում են այն բոլոր նախադասությունները կամ կապակցությունները, որոնց մեջ գործածվել է տվյալ բառը: Բնագրային են՝

Թադեոս վրդ. Աստվածատուրեան, Համաբարբառ հին և նոր կտակարանաց, Երուսաղեմ, 1895:

Լիդա Պետրոսյան, Հովհ. Թումանյանի գեղարվեստական երկերի բառարան, Եր., 1976:

Արտաշես Պապոյան, Պ. Սևակի չափածոյի բառարան, հհ. 1–2, Ե., 1982:

ԳԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի համաբարբառների և քարտարանի բաժինը կազմել և հրատարակել է 5–13–րդ դարերի հայ մատենագիրների, փիլիսոփաների, բանաստեղծների երկերի համաբարբառ–բառարանները՝ «Հայկական համաբարբառ» ընդհանուր

վերնագրով (Ա. Ղարիբջանի նախաձեռնությամբ և անմիջական ղեկավարությամբ):

է) Քերականական բառարաններ. ներկայացնում են լեզվի բառային կազմին հատուկ այս կամ այն քերականական կարգը. կարող են վերաբերել բայաստին, խնդրառությանը, հոլովառությանը, անուն խոսքի մասերի թվի կարգին, ձևաբանական արժեքներին, երկատված խոսքիմասային արժեքներին և այլն:

Այդ բառարաններից են՝

Լ. Խաչատրյան, Գրաբարի տարարժեք բառերի բացատրական բառարան, Ե., 1998 (բառաքերականական): Լ. Խաչատրյան, Գրաբարի բացատրական բառարան. ձևաբանորեն տարարժեք բառեր, Ե., 2003 (բնագրային):

Դ. Գյուրջիյան, Անուն խոսքի մասերի թվի կարգը արդի հայերենում. քերականական բառարան–տեղեկատու, Ե., 2007:

Թվարկած տեսակներով չեն սպառվում հայերենի (և այլ լեզուների) բառարանները. բառարանների այս շարքերն անընդհատ լրացվում են նորանոր բառարաններով:

և) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչ խնդիրներ ունի բառարանագրությունը:

բ) Ինչո՞վ են հատկանշվում հանրագիտական բառարանները:

գ) Որո՞նք են կոչվում լեզվաբանական բառարաններ:

դ) Ինչո՞վ է զբաղվում բառարանի անդրլեզուն:

ե) Ինչպիսի՞ն են լինում բազմալեզվյան բառարանները:

զ) Ինչպիսի՞ թարգմանական բառարաներ կան:

է) Ինչպիսի՞ բացատրական բառարաններ կան:

ը) Ո՞ր լեզուներն ունեն ստուգաբանական բառարաններ:

թ) Ինչպիսի՞ մասնագիտական բառարաններ գիտեք:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 441–450):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 185–193):

3. Թոսունյան Գ., Գրաբարի բառանագրությունը, Ե., 2005 (էջ 23–100):

Բ.

4. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 258).

5. Ամալյան Հ. Մ., Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (5-15-րդ դդ.), Ե., 1966 (էջ 41-109):
6. Ամալյան Հ. Մ., Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (16-17-րդ դդ.), Ե., 1971 (էջ 66-116):

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 16 և անվանում

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Քերականություն, քերականական կառուցվածք, ձևաբանություն, շարահյուսություն, բառաձև, հարացույց, խոսքի մասեր:

գ) Դասավանդման և ուսումնասիրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

ԼԵԶՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Քերականություն եզրույթը բազմիմաստ է: Այն նշանակում է՝

ա) լեզվի կազմություն, որ ներառում է լեզվի քերականական կարգերը, քերականական միավորները և քերականական ձևերը,

բ) լեզվաբանության բաժին, որ ուսումնասիրում է լեզուների ձևաբանական և շարահյուսական մակարդակները, նրանց միավորները և փոխադարձ հարաբերությունները:

Քերականությունը գործ ունի լեզվի նյութական և վերացական հասկացությունների հետ: Նյութական հասկացությունների առումով քերականությունն ուսումնասիրում է լեզվի քերականական կառուցվածքային միավորները՝ խոսքի մասերը, բառաձևերը, բառակապակցություններն ու նախադասությունները, որոնք կազմում են խոսքի նյութական ատաղձը: Վերացարկված հասկացությունների առումով քերականությունն ուսումնասիրում է լեզվի նյութական միավորներին հատուկ քերականական իմաստները, քերականական (ձևաբանական ու շարահյուսական) կարգերը և այլն:

Քերականության բաժիններն են ձևաբանությունը և շարահյուսությունը:

Ձևաբանությունն ուսմունք է բառերի ձևերի մասին: Բառաձև ասելով՝ հասկանում ենք ոչ թե բառի հնչյունակազմը, այլ նրա քերականական ձևերը, այսինքն՝ հոլովման, խոնարհման ձևերը, հոգնակի կազմելու ձևերը և այլն, որոնք ծառայում են այս կամ այն ձևաբանական (քերականական) իմաստն արտահայտելուն: Ձևաբանությունը լայն իմաստով զբաղվում

է նաև բառերի առավել ընդհանուր քերականական խմբերով՝ խոսքի մասերով: Խոսքի մասերի ուսմունքն ընդգրկում է բառերի իմաստային–քերականական խմբերի դասակարգման սկզբունքները, բառաքերականական խմբերը, այդ խմբերի ներքին դասակարգումները, նրանց հարացույցները, շարահյուսական գործառնությունները և այլն:

Շարահյուսությունն ուսմունք է հաղորդակցման միավորի՝ նախադասության, նրա կառուցվածքային բաղադրիչների, նրանց կապակցման եղանակների, բառակապակցության, նախադասության անդամների ու նրանց բնորոշ շարահյուսական կարգերի, շարահյուսական իմաստների ու նրանց արտահայտման միջոցների մասին: Շարահյուսության ուսումնասիրության առարկան են բառակապակցությունը, նախադասությունը և բնագիրը (տեքստը):

Ա. ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՌԱՁԵՎ. ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԲԱՌԱՁԵՎԵՐ

Բառերը լեզվում գործածվում են երկու ձևով՝ ուղիղ կամ անփոփոխ և թեք կամ փոփոխված ձևով: Բառի ուղիղ կամ անփոփոխ ձևը նրա ելակետային ձևն է, իսկ նրա թեք՝ փոփոխված ձևը, որով այս կամ այն քերականական իմաստն է արտահայտվում, կոչվում է բառաձև: Օրինակ, *աշակերտ* բառի *աշակերտի*, *աշակերտի(ն)*, *աշակերտից*, *աշակերտով*, *աշակերտները*, *աշակերտների*, *աշակերտներից* և այլ փոփոխված քերականական ձևերը նրա բառաձևերն են, որոնցից յուրաքանչյուրն արտահայտում է մեկ կամ մեկից ավելի քերականական իմաստներ:

Ճիշտ այդպես՝ *ասել*, *խոսել*, *լսել*, *սպարել*, *գնալ*, *զգալ*, *ուրախանալ*, *հիանալ* և այլ բառեր ուղիղ՝ ելակետային ձևեր են, իսկ նրանց մյուս՝ եղանակային (ասացի – ասացինք, *ասել եմ* – *ասել ենք*, *ասեմ* – *ասենք*, *կասեմ* – *կասենք*, *ասա՛* – *ասացե՛ք* (և այլն) և դերբայական (ասում – ասելիս – ասելու – ասել (եմ) – ասած – ասող – (չեմ) ասի) ձևերը բառաձևեր են:

Բառաձևերը, նույն բառի փոփոխված քերականական ձևերը լինելով, կազմված են ձևաբանական հիմքից և բառահարաբերական ձևույթներից՝ հոլովման, խոնարհման ցուցիչներից, դերբայական և հոգնակիակերտ մասնիկներից, հոդերից և այլն: Բառաձևի մասնիկներից յուրաքանչյուրը կարող է հանդես գալ որպես մեկ քերականական իմաստի կրող: Ինչպես՝ *գիշերվա* բառաձևում –վա մասնիկն արտահայտում է միայն սեռական հոլովի իմաստ, *սեղանից* բառաձևում –ից մասնիկը՝ միայն բացառական հոլովի իմաստ և այլն: Բառաձևի հիմքը և մասնիկը կարող են ձևավորվել

նաև առանձին, ինչպես՝ *գրելու եւ* բառաձևում, որտեղ *եւ* մասնիկը (օժանդակ բայը) արտահայտում է ներկա ժամանակի, եզակի թվի, առաջին դեմքի քերականական իմաստներ և այլն:

Եթե քերականորեն իմաստակիր մասնիկները (վերջավորությունները) ավելանում են բառի արմատին կամ հիմքին (գրվում են միասին), ապա գործ ունենք համադրական (սինթետիկ) բառաձևերի հետ, իսկ եթե այդ մասնիկները գրվում են առանձին, այսինքն՝ բառի բաղադրիչները ձևավորվում են առանձին, ապա գործ ունենք վերլուծական (անալիտիկ) բառաձևերի հետ:

Համադրական բառաձևերում քերականական իմաստներն արտահայտվում են վերջավորությունների միջոցով, որոնք անմիջականորեն ավելանում են բառին (հիմքին կամ արմատին). ինչպես՝ *գրեց-ի, գրեց-իր, գրեց-, գրեց-ինք, գրեց-իք, գրեց-ին, սեղան-ի, սեղան-ի-ն, սեղան-ից, սեղան-ով, սեղան-ը, սեղան-ներ-ը* և այլն: *Վերլուծական բառաձևերում* իբրև քերականական իմաստների կրողներ հանդես են գալիս օժանդակ բառերը. այդպիսի բառաձևերի բաղադրիչները ձևավորվում են առանձին: Դա հատուկ է հիմնականում անջատական լեզուներին, ինչպիսին է անգլերենը, որտեղ լայն գործածություն ունեն նախդիրները, սպասարկու բառերը: Հմնտ. *in the street* (փողոց-ում. ներգոյական հոլովի իմաստ), *on the table* (սեղանի վրա. տրական հոլովի իմաստ), *from the city* (քաղաք-ից. բացառական հոլովի իմաստ), *I must go* (պետք է գնամ. հարկադրական եղանակի իմաստ) և այլն:

Անկախ տիպաբանական կառուցվածքից (անջատական թե կցական)՝ ցանկացած լեզվում կարելի է ցույց տալ թե՛ համադրական, թե՛ վերլուծական բառաձևեր: Հմնտ. *стена – стены, остров – острова* և *хочу читать, буду читать, в городе, անգլերեն. books* (գրքեր) և *of the book* (գրքի), հայերեն. *երգե-մ, երգե-ս, երգ-ի և երգել եւ, երգելու եւ, երգելու լինեմ և այլն:*

Որոշ լեզուներում բայական համակարգի վերլուծական ձևերում կարևոր դեր ունի օժանդակ բայը, ինչպես արդի հայերենում, անգլերենում, գերմաներենում և այլն: Անգլերենում, օրինակ, *to be* բայի ներկայի ձևերը՝ *am, is, are*, անցյալի ձևերը՝ *was, were*, և ապանիի ձևերը՝ *shall, will*, անորոշ դերբայի և առաջին ու երկրորդ դերբայների հետ կազմում են վերլուծական բառաձևեր, ինչպես՝ *I am playing, I was writing, I shall read* և այլն: Գերմաներենում գործածվում է երկու օժանդակ բայ՝ *haben* և *sein*, որոնք տարբեր խմբերի բայերի հետ կազմում են վերլուծական բայաձևեր, ինչպես՝ *er hat gelesen* (նա կարդացել է), *er ist gegangen* (նա գնաց) և այլն:

ՀԱՐԱՑՈՒՅՑ

Հարացույցը ընդհանրական հատկանիշներով միավորվող բառաձևերի շարք է: Այսպես, մինևույն գոյականի հոլովման բոլոր ձևերի ամբողջությունը կազմում է տվյալ գոյականի հոլովական հարացույցը, կամ տվյալ բայի խոնարհման բոլոր ձևերի ամբողջությունը կազմում է տվյալ բայի խոնարհման հարացույցը: Հարացուցային շարքը կազմված է շարքի անդամներից. շարքի յուրաքանչյուր անդամ մյուսին կամ մյուսներին հակադրվում է ն՝ ձևով, ն՝ իմաստով. հմմտ. *քաղաք – քաղաքի – քաղաքից – քաղաքով* և *այլն*, *կամ՝ գրում եմ – գրում ես – գրում է, գրեցի – գրեցիր – գրեց* և *այլն*:

Ջանազանում են՝ ձևաբանական, հնչույթաբանական, շարահյուսական, բառակազմական, բառաիմաստային հարացույցներ:

Ձևաբանական հարացույցը մինևույն խոսքի մասի թեքված ձևերը ներկայացնող բառաձևերի շարք է: Տարբերակում են անվանական և բայական հարացույցները (կամ էլ՝ գոյականական, ածականական, դերանվանական). ավելի մասնավորված՝ հոլովական (սեղան–սեղանի–սեղանից–սեղանով), խոնարհման (խաղում եմ – խաղում ես – խաղում է...), համեմատության աստիճանների (լավ – ավելի լավ– լավագույն – ամենալավ (ամենից լավ) և *այլն*:

Հարացույցը կարող է ունենալ ենթաշարքեր: Սրանք կարող են ներկայանալ իբրև *լրիվ հարացույցներ* (լրիվ՝ ամբողջական շարքեր), *ոչ լրիվ հարացույցներ* (թերի շարքեր) և *հավելավոր հարացույցներ* (հավելավոր շարքեր): Այսպես՝ հայերենում կանոնավոր բայերի խոնարհման և իրանիշ գոյականների հոլովման հարացույցները լրիվ են, իսկ պակասավոր բայերինը (կամ, ունեմ, գրաբարում՝ եմ, գոգ, գոլ, կայ, պարտել(իմ), չիք)՝ թերի, անձանիշ գոյականները (մարդ, տղա, աղջիկ, մանկավարժ, գիտնական և *այլն*) ներգոյական հոլովաձև չունեն, հետևաբար այդպիսի գոյականների հոլովական հարացույցը նույնպես թերի է: Հավելավոր հարացուցային ձևեր ունեն որոշ գոյականներ, դերանուններ և բայեր, որոնց այս կամ այն քերականական ձևը զուգաձևություն է հանդես բերում: Հմմտ. գրաբարում *ե* ներքին թեքման գոյականների հոգնակի հոլովաձևերը՝ *անգեղք – անգեղց (անգեղաց) – յանգեղց (յանգեղաց) – անգեղքք (անգեղաք)*: Ցուցական որոշ դերանունների եզակի և հոգնակի ձևերը. *այս – այսր (այսորիկ) – այսմ (այսմիկ) – յասմ (յասմանէ) – այսու (այսուիկ), այսք (այսոքիկ) – այսց (այսոցիկ) – այսց (այսոցիկ) – զայս (զայսուիկ) – յասց (յասցանէ) – այսոքիւք (այսոքիւքք)* և *այլն*:

Արդի հայերենում հավելավոր հարացույց ունեն անկանոն բայերը (բերել, դնել, անել, զարկել և *այլն*)՝ պայմանավորված հիմքակազմությամբ,

հմնտ. զարկի-զարկիր-զարկեց, զարկինք-զարկիք-զարկին և զարկեցի-զարկեցիր-զարկեց, զարկեցինք-զարկեցիք-զարկեցին, հմնտ. նաև հրամայականի ձևերը՝ գրեք – գրեցեք, նստեք – նստեցեք) և այլն:

Հարացույցի ելակետը բառի ուղիղ ձևն է, հայերենի հոլովական հարացույցում բառի ուղիղ ձև է եզակի ուղղականը, բայական հարացույցում՝ անորոշ դերբայը, ածականական հարացույցում՝ դրական աստիճանը:

Հնչույթաբանական հարացույցն ըստ դիրքի, ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերության, ըստ արտաբերման եղանակի և այլ հատկանիշների հերթագայվող հնչյունների շարք է:

Բառակազմական հարացույցը բառակազմական միևնույն ձևույթով (արմատով կամ ածանցով) ընդհանրացող բաղադրյալ բառաշարքն է. օրինակ՝ *մարդասեր, հայրենասեր, որդեսեր, գրքասեր, որսասեր, թարերասեր, բանասեր* կամ *քաղաքային, ազգային, հողային, ջրային, խոսքային, տեղային* և այլն:

Բառաիմաստային հարացույցը իմաստային դաշտերում խմբավորված բառաշարքն է: Դրանք են՝ *ժամանականիշ բառերը* (գիշեր, ցերեկ, ժամ, լույս, ամառ, ձմեռ...), *անձնանիշ բառերը* (մարդ, տղա, հայր, աղջիկ, ուսուցիչ, օդաչու...), *իրանիշ բառերը* (սեղան, ծառ, գիրք, տուն, գրադարան...), *որևէ արհեստի վերաբերող բառերը* (շինարարություն, որմնադիր, քար, ավազ, ցեմենտ, շաղախ, կիր, հատիչ...), *սասցական բայերը* (ասել, խոսել, պատմել, նկարագրել...), *գունանունները* (սև, սպիտակ, կարմիր, կանաչ, դեղին, կապույտ, բուր, կանաչավուն...), *կացարանանիշ բառերը* (տուն, բնակարան, սենյակ, պալատ, դրյակ, հանրակացարան, վրան...), *ազգակցականության* (եղբայր, քույր, աներ, սկեսուր, սկեսրայր, փեսա, հարս, աներորդի, քենի, քեռի, հորեղբայր...), *թանձրացականության-նյութայնության* (առարկա, սեղան, թուղթ, ջուր, հող, խնձոր...), *հարկանշայնության* (գեղեցիկ, հետաքրքիր, հակիրճ, ընդարձակ, անկաշառ...), *ընթացայնության* (շարժվել, գնալ, ընթանալ, ուղևորվել, ճանապարհորդել...), *հավաքականության* (հասարակություն, ավագանի, երամակ, վտառ, գորք, նախիր...), ինչպես նաև այլ հատկություններով միավորվող բառաշարքերը և այլն:

Շարահյուսական հարացույցը կառույցների այս կամ այն հատկանիշով (շարակարգային հիմունքով) կատարված վերափոխումների շարք է. ինչպես՝ «Դու աշխատում ես», «Դու աշխատեցիր», «Դու աշխատելու ես», «Դու աշխատիր», «Դու կաշխատես», «Դու պետք է աշխատես» և այլն:

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

«Խոսքի մասեր» եզրույթը պատճենում է հունարեն և լատիներեն համապատասխան եզրույթի (հմմտ. լատ. *partes orationis*), որ ավանդաբար գործածվում է նաև այլ լեզուներում (ռուս. *частю речи*, գերմ. *Redeteile*, անգլ. *parts of speech*): Արդի լեզվամտածողությանը այդ եզրույթը հակասում է «խոսք» բառի ժամանակակից ընկալմանը: «Խոսքի մասերը»՝ գոյական, ածական, բայ, մակբայ և այլն, լեզվական միավորների խմբեր են և ոչ թե *նախադասության* մասեր: Ավելի հաջող է «բառերի խմբեր» անվանումը, որ հանդիպում է մի շարք լեզուներում, ինչպես՝ շվեդերենում և դանիերենում՝ *ordklasser*:

Խոսքի մասերը բառերի առավել ընդհանուր խմբեր են, բառաքերականական խմբեր կամ դասեր, որոնք միմյանցից տարբերվում են քերականական նշանակություններով, ձևաբանական առանձնահատկություններով և շարահյուսական գործառույթներով:

Խոսքի մասերը բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ *լիհիմաստ բառերի և սպասարկու բառերի*: Լիհիմաստ կամ նյութական բովանդակություն ունեցող բառերը կարող են նախադասության անդամ դառնալ և արտահայտել առանձին հասկացություն: Սպասարկու բառերը նախադասության առանձին անդամ չեն դառնում, նրանք արտահայտում են լրացական (ստորադասական) հարաբերություններ՝ ձևավորելով վերլուծական կառույցներ, կապական կապակցություններ: Հետևաբար լիհիմաստ և սպասարկու բառերի տարբերությունը կրում է գործառական-քերականական բնույթ:

Խոսքի մասերի համակարգում հիմնական միավորներ են համարվում *անունը և բայը*: Դրանք նախադասության հիմնական բաղադրիչներն են, ձևավորում են լեզվի բառային կազմի երկու հիմնական խմբեր, ունեն իրենց բառակազմական միջոցները, բառակազմական կաղապարներն ու ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկությունները: Անուններն անվանում են առարկաներ և նրանց հատուկ նշտական հատկանիշներ: Այդ առումով անունները բաժանվում են գոյական անունների, ածական անունների և թվական անունների:

Գոյականներն արտահայտում են առարկա և նախադասության մեջ հանդես են գալիս ենթակայի ու խնդրի գոծառույթներով, կարող են փոփոխվել ըստ հոլովների՝ կազմելով հոլովաձևեր և նախդրավոր հոլովական կապակցություններ, ունեն բառակազմական կաղապարներ, անձի և իրի իմաստ, փոփոխվում են նաև թվով, նրանք նաև վերացական հասկացության անվանումներ են:

Ածականներն արտահայտում են առարկայի հատկանիշի գաղափար, հանդես են գալիս բառակապակցության կամ նախադասության կազմում՝

որպես գոյականի որոշիչներ, ունեն բառակազմական յուրահատուկ ածանցներ և համեմատության աստիճաններ (որակական տեսակը):

Առանձնահատուկ բառաքերականական խումբ են կազմում թվական անունները: Այդ բառերը սովորաբար շարահյուսական մակարդակում հանդես են գալիս տարատեսակ գործառնությունով. այդ առումով նրանք հարում են բառաքերականական այլ խմբերի և դիտվում են այլ խոսքի մասերի ենթախմբեր, ինչպես՝ գոյական-թվականներ (երեք, չորս), ածական-թվականներ (առաջին, երկրորդ) և այլն (որոշ քերականական ավանդություններում թվականները նախապես մտնում էին անուն խոսքի մասի մեջ):

Բայերն արտահայտում են գործողության, եղելության և վիճակի գաղափար: Նրանք բաժանվում են դիմավոր և անդեմ ձևերի: Դիմավոր բայերն արտահայտում են գործողություն, որ փոփոխվում է ըստ ժամանակների, և նախադասության մեջ հանդես են գալիս ստորոգյալի գործառնությամբ. հետևաբար նրանք փոխվում են ժամանակով, դեմքով, թվով՝ կազմելով դիմավոր ժամանակային ձևեր՝ պարզ կամ բաղադրյալ: Բայերն ունեն բառակազմական կաղապարներ, գործողության իմաստ, որ կարող է լինել անցողական կամ անանցողական, կատարելի կամ անկատար (կերպի). որոշ լեզուներում բայերն ունեն քերականական սեռի և կերպի հատուկ ցուցիչներ և այլն:

Բայի անդեմ ձևերը կամ դերբայները համատեղում են բայի և գոյականի հատկություններ, ինչպես անորոշը (инфинитив), բայի և ածականի հատկություններ, ինչպես՝ գերունդիվը՝ կրավորական ապառնի դերբայը և մակրբայական դերբայը կամ մակդերբայը (деепричастие):

Սպասարկու խոսքի մասերը զուրկ են նյութական բովանդակությունից, խոսքում կատարում են լրացական գործառնություն և միմյանցից տարբերվում են իրենց կատարած դերով: Ընդ որում սպասարկու բառերի տեսակի և քանակի հարցը նույնպես լեզվաբանության վիճելի խնդիրներից է. ընդհանուր առմամբ սպասարկու բառեր են դիտվում կապերը, շաղկապները, հոդերը և մասնիկները, սակայն տարբեր լեզուներում դրանք կարող են ներառել քերականական և վերաբերմունքային իմաստ ունեցող այլ բառեր:

Հայերենում սպասարկու բառեր են համարվում կապերը, շաղկապները, եղանակավորող բառերը (վերաբերական) ու ձայնարկությունները: Նկատի ունենալով այդ բառերի ոչ համասեռ սպասարկու դերն ու արժեքը՝ հայերենում առանձնացնում են սպասարկու բառերի երկու ենթատեսակ՝ քերականական և վերաբերմունքային իմաստ ունեցող բառեր: Քերականական իմաստ ունեցող բառերն են կապերն ու շաղկապները. ընդ որում կապերն արտահայտում են բառերի ստորադասական հարաբերություններ, շաղկապները՝ բառերի համադասական

և նախադասությունների համադասական ու ստորադասական հարաբերություններ: Վերաբերմունքնային իմաստ ունեցող բառերն են վերաբերականներն ու ձայնարկությունները. վերաբերականներն արտահայտում են մտածական կամ դատողական վերաբերմունք, իսկ ձայնարկությունները՝ զգացական վերաբերմունք:

և) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

- ա) Ի՞նչ է ուսումնասիրում քերականությունը:
- բ) Ո՞րն է ձևաբանության ուսումնասիրության առարկան:
- գ) Ո՞րն է շարահյուսության ուսումնասիրության առարկան:
- դ) Ի՞նչ է արտահայտում բառաձևը:
- ե) Ի՞նչ հատկանիշներ ունի հարացույցը:
- զ) Որո՞նք են խոսքի մասերի դասակարգման հիմունքները:
- է) Ի՞նչ հատկանիշներ ունեն նյութական խոսքի մասերը:
- ը) Ի՞նչ հատկանիշներ ունեն սպասարկու խոսքի մասերը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 451–456):
 2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 195–196, 210–215, 223–226):
 3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 258–265).
 4. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 169–182).
- ##### **Բ.**
5. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 135–151).
 6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 113–115).
 7. Степанов Ю. С., Основы общего языкознания, М., 1975 (էջ 144–150).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 17 և անվանում*

Բ. ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Շարահյուսություն, բառակապակցություն, ազատ կապակցություն, ոչ ազատ կապակցություն, կայուն կապակցություն, նախադասություն, նախադասության կառուցվածքային հիմք, նախադասության կառուցվածքային հիմքի ծավալում:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասրության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (քովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Շարահյուսությունն ուսումնասիրում է նախադասությունը որպես լեզվական միավոր, նրա տեսակները, կառուցվածքային տիպերը, նրանց շարահյուսական հարաբերությունները, վերջիններիս ձևավորման միջոցները և այլն:

Շարահյուսության միավորներից է նաև բառակապակցությունը, այսինքն՝ բառերի այնպիսի կապակցությունը, որ ստորոգում չունի և հաղորդում չի արտահայտում, այլ հանդես է գալիս իբրև նախադասության բաղադրյալ բաղադրիչ: Շարահյուսությունն ուսումնասիրում է բառակապակցությունը թե՛ որպես նախադասության կառուցվածքային բաղադրիչ և թե՛ որպես բաղադրյալ անվանողական արժեք ունեցող միավոր:

Բառակապակցության բաղադրիչների և նախադասության անդամների դերով հանդես են գալիս բառերն ու բառաձևերը, որոնք մտնում են լեզվի այս կամ այն խոսքի մասի մեջ: Բառակապակցությունն ու նախադասությունը դիտվում են շարահյուսական կառույցների հիմնական տիպեր, որոնք անհրաժեշտ են բառերի որոշակի կապակցություններ և շարույթներ, արտահայտություններ ու դարձույթներ սերելու համար:

ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Բառակապակցությունը դիտվում է նախադասության բաղադրիչ, համարվում է նախադասության ատաղձն ու բաղադրյալ անվանումների

հիմքը, թեև այն գոյություն ունի նախադասությունից անկախ: Այդ առումով անհրաժեշտ է բառակապակցությունը տարբերակել բառերի կապակցություններից և նախադասության բաղադրյալ անդամներից:

Օրինակ, *երկաթե դուռ, փայտյա նավակ, ոսկյա մաքանի* և այլն տարբեր բառերի կապակցություններ են, մեկ կառուցվածքային տեսակ են՝ գոյականական բառակապակցություններ, որոնց բաղադրիչները կապված են որոշիչ-որոշյալի քերականական հարաբերությամբ: Բառերի այդ կապակցությունները և բառակապակցության այդ տեսակները կարող են օգտագործվել բաղադրյալ անվանումների և նախադասությունների կառուցման համար: Հմնտ. «երկաթե կամք» և «Երկաթե դուռը չի այրվում» կառույցները:

Բառակապակցությունը՝ որպես շարահյուսական միավոր, առնվազն երկու լիմաստ բառերի կապակցություն է, որի բաղադրիչները կապված են լրացում-լրացյալի հարաբերությամբ. կախյալ բաղադրիչներն արտահայտում են ստորադասական զանազան հարաբերություններ:

Հմնտ. *Թումանյանի պոեմները* (հատկացուցիչ), *հինավուրց քարանձավ* (որոշիչ), *արագ քայլել* (ձևի պարագա), *հանդում աշխատող* (տեղի պարագա) և այլն:

Բառակապակցությունը՝ որպես լեզվական միավոր, ըստ բաղադրիչների իմաստային ձուլվածության աստիճանի, բաժանվում է ազատ, ոչ ազատ (ամբողջական) և կայուն տեսակների:

Ազատ բառակապակցությունները կազմավորվում են խոսքի ընթացքում և ըստ գերադաս անդամի խոսքիմասային պատկանելության՝ բաժանվում են անվանական և բայական տեսակների:

Անվանական բառակապակցությունների գերադաս անդամներն արտահայտվում են *գոյականով* (սարի *ծաղկունք*, ուրախության *արբաստոք*), *ածականով* (չափազանց *գեղեցիկ*, պատվին *արժանի*), *թվականով* (շուրջ *հարյուր*), *դերանունով* (աշակերտներից *յուրաքանչյուրը*, ունկնդիրներից *ինչ-որ մեկը*): Բայական բառակապակցությունների գերադաս անդամն արտահայտվում է բայի կախյալ դերբայներով (գլուխը *ձեռքերի մեջ առնել*, քնից *արթնանալիս*, մտածմունքի մեջ *ընկղմված*, հեռուներից *եկող*):

Ըստ կառուցվածքային գործոնի՝ ազատ բառակապակցությունները լինում են *նախդրավոր* (կովել հայրենիքի համար), *աննախդիր* (պայծառ ապագա), *պարզ* (գիշերային լուսատու), *բարդ* (պեղել հնագույն քաղաքակրթության հետքերը) և այլն:

Ոչ ազատ կամ ամբողջական բառակապակցությունները հատկանշվում են բաղադրիչների համեատաբար սերտ կապերով և նախադասության մեջ հանդես են գալիս մեկ անդամի պաշտոնով: Այդ կարգի կառույցներում գլխավոր անդամը չունի բավարար իմաստային

ամբողջություն, այդ պատճառով կախյալ անդամը կատարում է իմաստի որոշակիացման դեր:

Հմնտ. հինգ երեխա, հանդիսատեսների խումբը, ուսանողներից շատերը, մեզանից որևէ մեկը, մեծահասակներից ոմանք, *կանացի դեմքով* տղամարդ, *արևախանձ մաշկով* բեղվին և այլն:

Անվանական սեռ ունեցող լեզուներում (լատիներեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն և այլն) բառակապակցության ստորադաս բաղադրիչները սեռով, թվով և հոլովով համաձայնում են գերադաս անդամին, հմնտ. ռուս. прочитанный роман, прочитанная книга, прочитанное письмо, լատին. campus herbidus, tabula rasa, verbum bonum և այլն: Ռուսերենում այդ համաձայնությունը կարող է լինել նաև մասնակի (միայն սեռով), ինչպես՝ чёрный кофе, քանի որ кофе –ն չի հոլովվում և չունի հոգնակի թվի իմաստ (ու նաև ձև):

Բառակապակցության բաղադրիչների միջև գործում են ստորադասական կապակցության տարբեր տեսակներ, ինչպես՝ *առդրություն* (սև աչքեր, արագ ընթանալ), *խնդրառություն* (նամակ գրող, պատվին նախանձախնդիր), *համաձայնություն* (ի ծննդէ իւրմէ, ի ձեռաց իմոց) և այլն:

Կայուն բառակապակցությունները լեզվում գոյություն ունեցող պատրաստի կապակցություններ են, որոնց բաղադրիչները հանդես են գալիս փոխաբերական նշանակություններով. դրանք հայտնի են *դարձվածք* անվանումով, ինչպես՝ գլխի ընկնել (կռահել), գլուխ տալ (խոնարհվել), գլուխն ուտել (սպանել), սիրտ տալ (գոտեպնդել), սիրտը դող ընկնել (սաստիկ վախենալ), սրտից խոսել (համախոհ լինել), ձեռք առնել (ծաղրել), ձեռքով անել (հասկացնել), ձեռք բռնել (օգնել), լեղին ջուր կտրել (սարսափահար լինել), ուղտի ականջում քնած լինել (անտեղյակ լինել ամեն ինչից), լեզուն կապ ընկնել (պապանձվել), օձին բնից հանել (քաղցր լեզվով խոսել) և այլն:

Ազատ բառակապակցությունը և նույնաբաղադրիչ դարձվածքը միմյանց նկատմամբ ցուցաբերում են համանունական հարաբերություն, ինչպես՝ *ձեռքերը լվանալ* (լվացվել) և *ձեռքերը լվանալ* (մի բանից հեռու մնալ), *ոտքը կտրել* (անդամատել) և *ոտքը կտրել* (արգելել մի տեղ մտնել) և այլն:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Շարահյուսագիտության կարևոր հարցերից մեկը նախադասության ուսմունքն է: Նախադասությունը լեզվի հաղորդակցական միավոր է, որ արտահայտության պլանում ներկայանում է որպես բառերի հետևողական

շարք, որի միավորները միմյանց կապված են իմաստով և քերականորեն, բնութագրվում են ստորոգման կարգով և ունեն ձևավորված (ավարտուն) հնչերանգ:

Նախադասությունը ներկայանում է որպես բառերի և բառաձևերի հորիզոնական շղթա, որի միավորները դիտվում են առանձին հարացույցների կարգային անդամներ: Թեքական խոսքի մասի յուրաքանչյուր բառույթ ունի որոշակի հարացույց, որ ներկայանում է որպես հարաբերակից ձևերի ուղղահայաց շղթա: Տարբեր հարացույցների կարգային անդամներ, «իրար կողքի դասավորվելով», կազմում են բառաձևերի հորիզոնական շղթա կամ բառերի հորիզոնական շարակարգ, որ կոչվում է նախադասություն:

«Ավարայրի դաշտում հայոց զորաբանակը դիմագրավեց պարսիկներին» նախադասության յուրաքանչյուր անդամ համարվում է առանձին հարացույցի կարգային անդամ. այդ անդամները, անջատվելով ուղղահայաց շղթայից, քերականորեն կապակցվել են և կազմել հորիզոնական շղթա՝ ստեղծելով հաղորդակցական միավոր, դառնալով լեզվական լիանշան:

Այսպես, *Ավարայրի* բառաձևը *Ավարայր* հատուկ գոյականի հոլովման հարացույցի մեկ առանձին անդամ է՝ սեռական հոլովածն, *դաշտում* բառաձևը՝ *դաշտ* գոյականի հոլովական հարացույցի մեկ անդամ՝ ներգոյական հոլովածն: Եթե *Ավարայրի դաշտում* բաղադրյալ գոյականը դիտենք որպես նախադասության մեկ անդամ, ապա այն դարձյալ բաղադրյալ գոյականի հոլովման հարացույցի մեկ անդամ է՝ ներգոյական հոլովածն, *զորաբանակը* բառաձևը *զորաբանակ* գոյականի առկայացման հարացույցի մեկ անդամ է՝ որոշյալ առումով, *դիմագրավեց* բառաձևը՝ *դիմագրավել* բայի խոնարհման համակարգի մեկ անդամ՝ սահմանական եղանակ, անցյալ կատարյալ, եզակի թիվ, երրորդ դեմք, *պարսիկներին* բառաձևը՝ *պարսիկներ* բառաձևի հոլովման հարացույցի մեկ անդամ՝ տրական հոլովածն:

Այս բառերը շարակարգային հարաբերությունների մեջ են մտել իրար հետ՝ դրսևորելով համագոր կամ անհամագոր քերականական հարաբերություններ: Համագոր հարաբերությունները միմյանց են կապում ինչպես նախադասության առանձին բառեր (այրուձին դիմագրավեց), այնպես էլ բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասություններ (Դրենք սիրտս վիրավոր հարազատ օրրան (1), Օրորեցենք վիրավոր սիրտս նաիրյան (2)): Անհամագոր հարաբերությունները նույնպես միմյանց են կապում ինչպես նախադասության առանձին բառեր՝ լրացում–լրացյալի հարաբերությամբ (հայոց այրուձին, դիմագրավեց պարսիկներին, դիմագրավեց Ավարայրի դաշտում), այնպես էլ բարդ նախադասության կազմում գլխավոր և երկրորդական նախադասություններ (Երբ Բաղդադը

քուն էր մտել Տիգրիսի նոճիածածկ ափերին (1), Աբու–Մահարին հեռացավ քաղաքից (2) (ԱԻ):

Անկախ նախադասության անդամների հարաբերությունների բնույթից՝ կարող ենք ասել, որ այդ անդամները, միավորվելով շարակարգային կապերով, արտահայտում են *ամփոփ (ավարտուն) միտք*:

Սա նախադասության էական հատկանիշներից է:

Նախադասությունը հակադրվում է իր կազմում եղած բառերին (բառաձևերին) և բառակապակցություններին՝ ձևով, իմաստով և գործառույթներով:

Բառերը և բառակապակցությունները համարվում են անվանողական միավորներ, նախադասությունը հաղորդակցական միավոր է: Նախադասությունը կարող է կազմված լինել մեկ բառից, սակայն չնույնանալ բառի հետ. հմմտ. *երեկո* և *Երեկոյացալ*: Նախադասությունը կարող է կազմված լինել երկու բաղադրիչից, սակայն չնույնանալ բառակապակցության հետ. հմմտ. *պարզ երկինք* և *Երկինքը պարզվեց*:

Բառերը և բառակապակցությունները գործառապես կատարում են նախադասության անդամ(ներ)ի պաշտոններ՝ շարահյուսական մակարդակում հանդես գալով տարբեր դերերով: Նախադասության գործառույթը հաղորդում արտահայտելն է՝ առաջին հերթին: Մյուս կողմից՝ նախադասություններն էլ կարող են հանդես գալ նախադասության անդամների պաշտոններով (հմմտ. երկրորդական նախադասությունների գործառույթները բարդ ստորադասական նախադասությունների կազմում):

Լայն իմաստով նախադասություն է համարվում շարահյուսական ցանկացած ծավալուն կառուցվածք (գրավոր բնագրում՝ վերջակետից մինչև վերջակետ), բառից կամ բառաձևից մինչև արտահայտություն, որ ինչ–որ բանի մասին հաղորդում է պարունակում և ընկալվում է լսողական (արտասանական պլանում) կամ տեսողական (գրային պլանում) զգայարաններով:

Նախադասությունը քերականական միևնույն ձևի սահմաններում համատեղում է *վերացարկման փարբեր աստիճանների* իմաստներ:

Նախադասության շրջանակներում իրացվում են լեզվական համակարգի բոլոր միավորները. հնչյունները՝ ձևույթների մեջ, ձևույթները՝ բառերի մեջ, բառերը՝ բառաձևերի մեջ, բառերն ու բառաձևերը՝ բառակապակցությունների մեջ և, վերջապես, բառակապակցությունը՝ նախադասության մեջ: Լայն առումով՝ նախադասությունը՝ պարբերությի մեջ, պարբերությի՝ տեքստի (բնագրի) մեջ, բնագիրը՝ գերտեքստի մեջ: Դառնալով բնագրի բաղադրիչ՝ նախադասությունը մյուս կարգի միավորների կազմում է վերհատույթային (վերֆրագային) միասնություն՝ նրա առանձին բաղադրիչները հարաբերելով մեկը մյուսին:

Նախադասությունը՝ որպես տեղեկատվական միավոր, հատկանշվում է կառուցողական և հաղորդակցական լայն հնարավորություններով: Որպես կանոն, այն հաղորդում է պարունակում (և արտահայտում) ոչ մեկուսի կերպով. այդ գործառույթը նա կատարում է այլ կարգի լեզվական միավորների շրջապատում (բառեր, բառաձևեր, բառակապակցություններ, դարձվածքներ և այլն), որոնց հետ կապված է ինչպես բովանդակային առումով, այնպես էլ շարահյուսական տարաբնույթ հարաբերություններով:

Նախադասության կաղապարը ունի ծավալուն իմաստային նշանակություն, որ ընդհանուր է բոլոր նախադասությունների համար. դա *ստորոգման հասկանիշն է*: Ստորոգումն ընկած է նախադասության կաղապարի հիմքում. այն փոխանցվում է որոշակի նախադասությունների և ձևափոխվում է նախադասությունների հարացույցում:

Նախադասության բնութագրական հատկանիշներից է *հնչերանգը*: Այն առոգանական միավոր է՝ նման բարձրացող-իջնող կորագծի, որ նախադասության ավարտի հետ ավարտվում է դադարով: Նախադասության հնչերանգի մեջ մտնում է ինչպես նախադասությունն ամբողջությամբ, այնպես էլ նրա բաղադրիչները՝ առանձին-առանձին, ինչպես՝ խոսքի *տեմպի փոփոխությունը* (արտասանվածքի արագացումն ու դանդաղեցումը), *տեմբրը* (կախված ասույթի նպատակից՝ այն կարող է լինել *ուրախ, տխուր, զարմացական, հարցական* և այլն), *խոսքի ռիթմը* (համասեռ տարրերի կրկնությունը խոսքի շղթայում), *հնչեղությունը* (ուժը), *դադարը, տրամաբանական շեշտը* և այլն:

Նախադասության միջուկը (կամ կառուցվածքային հիմքը) կազմում են գլխավոր անդամները՝ *ենթական և ստորոգյալը*:

Նախադասությունները կարող են ծավալվել հենվելով իրենց կառուցվածքային հիմքի վրա: Հետևաբար նախադասության ենթական և ստորոգյալը կազմում են նախադասության գլխավոր անդամները, սակայն միայնակ չեն կարող արտահայտել առարկայական աշխարհի առարկաներն ու երևույթները, ուստի նրանց բազմազան հատկանիշներն ու տարատեսակ փոխհարաբերությունները արտահայտելու համար կարիք է զգացվում այլ անդամների: Ըստ այդմ՝ նախադասության գլխավոր անդամների իմաստը պարզաբանվում, նրանց բովանդակային պլանը լրացվում է այլ անդամներով. բայ-ստորոգյալի արտահայտած ընթացայնության գաղափարը մի կողմից՝ լրացվում է բայական գործողության ոլորտ ընդգրկված առարկաներով (խնդիրներով), մյուս կողմից՝ այդ գործողության իրականացման հետ կապված հանգամանքներով (պարագաներով՝ տեղի, ժամանակի, ձևի, չափ ու քանակի, նպատակի, պատճառի և այլն): Ենթական (կամ գոյականական անդամն ընդհանրապես) արտահայտում է առարկայնության գաղափար,

որի հատկանիշների քերականական արտահայտությունները (որոշիչ, հատկացուցիչ, բացահայտիչ) իրենց հերթին ամբողջացնում են արտաքին աշխարհի առարկաների ու նրանց հատկանիշների վերաբերյալ եղած տեղեկությունը: Հետևաբար նախադասության ծավալմանը մասնակցում են ինչպես բայական, այնպես էլ գոյականական անդամի լրացումները, որոնք միասին կազմում են նախադասության երկրորդական անդամների համակարգը:

Նախադասությունը բնութագրվում է նաև *շարադասական հատկանիշով*. դա բառերի (նախադասության անդամների) դասավորության ընդունված կարգն է՝ գծային որոշակի հաջորդականությամբ, որ հնարավորություն է տալիս ձևակերպելու միտքը: Շարադասությունը պայմանավորված է տվյալ հանրության լեզվամտածողությամբ. դա է պատճառը, որ միևնույն նախադասությունը տարբեր լեզուներում տարբեր կարգի շարադասություն ունի: Շարադասության տարբերությունները դիտարկելի են նաև միևնույն լեզվի տարբեր գոյավիճակներում: Հմնտ.

ա) գրաբարում. *Առակք Սողոմոնի որդոյ Դավթի թագաւորի Իսրայելի:*

բ) արդի հայերենում. *Իսրայելի թագավոր Դավթի որդի Սողոմոնի առակները.*

գ) ռուսերենում. Пригчи Соломона, сына Давида, царя Израиля.

դ) լատիներենում. *Parabolaes Solomonis filii David regis Israel.*

Ինչպես տեսնում ենք, գրաբարում նախադասության շարադասությունը չի համընկնում արդի հայերենի շարադասությանը, սակայն այն լիովին համընկնում է ռուսերենի, անգլերենի և լատիներենի նախադասությունների շարադասությանը:

Իբրև ամփոփում, կարելի է ասել, որ նախադասություն բնութագրական հատկանիշներն են՝ *միջին ավարտունություն, ստորոգում, հնչերանգ, միջուկային անդամների առկայություն, շարակարգություն, շարադասական տիպ* և այլն:

Ընդհանրապես լեզվաբանական տարբեր ավանդույթներում առաջ են քաշվում նախադասությունների կառուցվածքային և իմաստային դասակարգման տարբեր սկզբունքներ:

ե) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ի՞նչ է ուսումնասիրում շարահյուսությունը:

բ) Ի՞նչ է արտահայտում բառակապակցությունը:

գ) Ի՞նչ է արտահայտում նախադասությունը:

դ) Ի՞նչ հատկանիշներ ունի նախադասությունը:

- ե) Ո՞րն է նախադասության կառուցվածքային հիմքը:
- զ) Ի՞նչ եղանակներով է ծավալվում նախադասությունը:
- է) Ինչպիսի՞ն է շարահասությունը տարբեր լեզուներում:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 540–550):
 2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 226–228, 234–242):
 3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 271–281).
 4. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 182–201).
 5. Широков О. С., Введение в языкознание, М., 1985 (էջ 222–232).
- Բ.
6. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 190–212).
 7. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 448–451).
 8. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 551).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 18 և անվանում*

ԼԵԶՎԱԿԱՆ–ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏՆԵՐ: ԱՐՏԱՀԱՅՏՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Քերականական իմաստ և ձև, մասնիկավորում, կրկնություն, ներքին թեքում, սպասարկու բառերի գործածություն:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (քովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏ ԵՎ ՁԵՎ

Բառի քերականական ձևի մեջ պետք է տարբերել բառային և քերականական իմաստները: Բառային իմաստը տվյալ հնչյունախմբով մտածվող, ընկալվող գաղափարն է՝ առարկայի հատկության, քանակի, գործողության և այլնի մասին, որ հատուկ է տվյալ բառի տարբեր գործածություններին, բնորոշ է նրան և նրա մասնավոր իմաստն է: Ամեն մի բառ մյուսից իր բառային իմաստով է տարբերվում: Քերականական իմաստը բառային իմաստին հավելվող, բառային իմաստը մասնավորող, նրա վերաբերությունը նշող իմաստն է:

Այն իմաստները, որոնք կոնկրետացնում, մասնավորում են բառի (կամ արմատի) բառական իմաստները և ցույց են տալիս այդ իմաստների փոխադարձ հարաբերությունները խոսքի մեջ, կոչվում են քերականական իմաստներ:

Քերականական իմաստներն արտահայտվում են համապատասխան միջոցներով: Դրանք հատուկ են ոչ միայն առանձին բառերի կամ բառաձևերի (այդ թվում՝ բարդ և վերլուծական ձևերին), այլև (պայմանավորված լեզվի քերականական կառուցվածքով) նշանակալի չափով՝ բառակապակցություններին ու ամբողջական նախադասություններին:

Թեև քերականական իմաստները վերացարկված իմաստներ են, այնուամենայնիվ, դրանք դարձյալ բառի իմաստների սահմաններում են մնում: Յուրաքանչյուր քերականական իմաստ իր արտահայտման

միջոցն ու եղանակն ունի, օրինակ, առարկայի հոգնակի թվի իմաստը քերականական իմաստ է, որ արտահայտվում է –եր, –ներ մասնիկներով, բայի ժխտական խոնարհման իմաստն արտահայտվում է չ մասնիկի միջոցով, հարկադրական եղանակի իմաստը՝ *սխիլի* մասնիկի միջոցով և այլն:

Դիտարկենք հետևյալ նախադասության մեջ առկա քերականական իմաստները. «Իմ ընկերը Մոսկվայից ինձ ինքնաթիռով գրքեր ուղարկեց»:

Ենթակայի քերականական իմաստը արտահայտվել է ուղղական հոլովով (ընկերը), ստորոգյալի իմաստը՝ խոնարհված բայով (ուղարկեց), հատկացուցչի (պատկանելության) քերականական իմաստը՝ *իմ* բառաձևով (ես–իմ), որոշյալության իմաստը՝ –ը հոդով (ընկերը), անորոշ առման իմաստը՝ գրո ձևությամբ (գրքեր–), տեղի պարագայի իմաստը՝ բացառական հոլովով, –ից մասնիկով (Մոսկվայից), միջոցի անուղղակի խնդրի իմաստը՝ գործիական հոլովով, –ով մասնիկով (ինքնաթիռով), հանգման անուղղակի խնդրի իմաստը՝ *ինձ* բառաձևով, տրական հոլովով, ուղիղ խնդրի իմաստը՝ հայցական հոլովով (գրքեր), ժամանակի իմաստը (անցյալ)՝ բայական բառաձևով (ուղարկեց), բայական դեմքի և թվի իմաստները՝ գրո ձևությամբ (ուղարկեց–), եղանակի (սահմանականի) իմաստը՝ դարձյալ նույն բայաձևով և այլն:

Կարող ենք ասել, որ քերականական իմաստը լեզվական իմաստների մեջ այն իմաստն է, որ հատուկ է բառերի որոշ խմբի, արտահայտում է բառային իմաստների վերաբերություն կամ հարաբերություն և դրսևորվում է համապատասխան միջոցներով: Քերականական իմաստներ են հոլովական, ժամանակի, եղանակի, դեմքի, թվի իմաստները և այլն: Քերականական ձևերի հետ կապված պետք է իմանանք նաև, որ միևնույն քերականական ձևը կարող է միաժամանակ մեկից ավելի քերականական իմաստներ արտահայտել, օրինակ՝ գիրք – եզակի թիվ, ուղղական կամ հայցական հոլով: Մեկ այլ դեպքում այն կարող է ներծույլ ձևով բազմիմաստություն արտահայտել, ինչպես՝ *գնամ* բառաձևի –մ մասնիկն արտահայտում է դեմքի, թվի, եղանակի, ժամանակի իմաստներ և այլն:

Քերականական իմաստը և ձևը միմյանցից անբաժան են. ամեն մի ձև ունի իրեն հատուկ քերականական իմաստ, և ամեն մի քերականական իմաստ արտահայտվում է որոշակի քերականական ձևով:

Քերականական իմաստներն ունեն իրենց համապատասխան արտահայտությունը, այսինքն՝ լեզվի մեջ դրսևորվում են համապատասխան միջոցներով և եղանակներով: Միևնույն լեզվում քերականական տարբեր իմաստների համար կարող են լինել տարբեր քերականական միջոցներ, իսկ տարբեր լեզուներում դրանք, բնականաբար, տարբեր են, սակայն կարելի է այդ միջոցները խմբավորել և ներկայացնել որոշակի

խմբերով, թեև հնարավոր չէ սպառիչ ձևով ներկայացնել քերականական արտահայտման բոլոր միջոցները: Այժմ փորձենք ներկայացնել լեզուներում տարածված քերականական իմաստների արտահայտման միջոցները:

1. *Մասնիկավորում* (աֆիքսացիա). այն իրողությունն է, երբ որպես քերականական այս կամ այն իմաստի արտահայտման միջոց՝ բառի հիմքին սկզբից կամ վերջից ավելանում են համապատասխան երկրորդական քերականական մասնիկներ՝ նախամասնիկներ և վերջամասնիկներ, որոշ լեզուներում նման մասնիկներ ավելանում են արմատի կամ հիմքի ներսում (միջամասնիկ կամ ներմասնիկ):

Նախամասնիկները, ավելանալով արմատի կամ հիմքի սկզբից, նրան հաղորդում են այս կամ այն քերականական նշանակությունը: Ռուսերենում, օրինակ, նախամասնիկներն արտահայտում են բայի կատարյալ կերպի քերականական իմաստ, ինչպես՝ сделать (և делать), написать (և писать), прочитать (և читать) և այլն: Գրաբարում է, է նախահավելված աճականներն արտահայտում են բայի անցյալ կատարյալի եզակի թվի երրորդ դեմքի քերականական իմաստ, հմմտ. տես և ետես, ած և էած և այլն:

Վերջամասնիկներն ավելանում են արմատի կամ հիմքի վրա՝ վերջից, և արտահայտում են զանազան քերականական իմաստներ: Այդպիսի դեր ունեն հոլովման ցուցիչները՝ հոլովիչները (քաղաք-ի, քաղաք-ից, քաղաք-ով, քաղաք-ում), խոնարհման վերջավորությունները (գրեց-ի, գրեց-իր, գրեց-ինք, գրեց-իք, գրեց-ին), դերբայակազմիչ մասնիկները (գր-ել, գր-ում, գր-ել-իս, գր-ել-ու, գր-ած, գր-ող) հոգնակի թվի մասնիկներ (ծառ-եր, քաղաք-ներ, սիրտ-ք, նետ-ք) հոդերը (գիրք-ս, գիրք-դ) և այլն: Միջամասնիկները քերականական իմաստներ արտահայտում են՝ տեղակայվելով արմատի կամ հիմքի մեջ: Օրինակ, ներկա ժամանակի բայաձևերը լատիներենում և հունարենում կազմվում են միջածանցների միջոցով, լատիներենում՝ *-n-*, ինչպես՝ vinc-*o* (հաղթում եմ), find-*o* (ջարդում եմ), հմմտ. անցյալի ձևերը՝ vic-*i* (հաղթեցի), fid-*i* (ջարդեցի), հունարենում՝ *-m-*, ինչպես՝ lamb-*an-o* (վերցնում եմ) և e-*lab-on* (վերցրի), հմմտ. նաև անգլերեն՝ sta-*n-d* (կանգնել) և stood (կանգնեց) և այլն:

Լեզուներում միջամասնիկները քերականական արժեքով քիչ են հանդիպում. դրանք ավելի շուտ ունեն բառակազմական արժեք:

2. *Կրկնություն*. որպես քերականական իմաստի արտահայտման միջոց՝ ընդհանրապես տարածված է լեզուներում: Բառերի և արմատների կրկնությունը ծառայում է որպես բառակազմական միջոց, որ միաժամանակ արտահայտում է բառային իմաստների նրբությունները, օրինակ,

քաշքշել, ծամծմել, վազվզել արմատակրկնություններն արտահայտում են նաև բազմապատիկության գաղափար:

Կրկնությամբ կարող են արտահայտվել նաև քերականական իմաստներ, շատ հաճախ՝ հոգնակի թվի իմաստ, ինչպես, հայերեն՝ գունդ (շոկատ) և գունդ-գունդ (շոկատներ, զորախմբեր), փունջ և փունջ-փունջ, մարդ և մարդ-մուրդ, աման և աման-չաման և այլն, ռուս. тары-бары (դատարկություններ), հմմտ. նաև թյուրքական լեզուներում, ինչպես ադրբեջաներեն՝ mal-mul, xurda-murda, xara-xura, ուզբեկերեն՝ at-mat (at-ձի), baran-maran և այլն: Կրկնությունը՝ որպես թվակազմության միջոց, մեծ տարածում ունի ինդոնեզիական, ավստրոնեզիական լեզուներում, ինչպես նաև չինարենում, ճապոներենում, կորեերենում և այլն: Այսպես, ինդոնեզիական լեզվում orang (մարդ) և orang - orang (մարդիկ), kuda (ձի) և kuda - kuda (ձիեր), բուլղարների լեզվում ka (ձեռք) և ka-ka (ձեռքեր), tu (բերան) և tu-tu (բերաններ), չինարենում жень (մարդ) և жень - жень (մարդիկ), сян (աստղ) և сян - сян (աստղեր) և այլն:

Բայահիմքի կրկնությամբ կարող է արտահայտվել անցյալ ժամանակի քերականական իմաստ, հմմտ. սանսկրիտ dadarsha (տեսա), լատ. tetigi (շոշափեցի), հուն. leloipa (թողեցի), գրբ. առնել > արար-ի (կատարեցի, ստեղծեցի) և այլն:

3. *Ներքին թերում կամ արմատահնչյունի փոփոխություն:* Հնչյունական այդ փոփոխությունը շեշտի հետ կապ չունի և կատարվում է քերականական այս կամ այն իմաստը դրսևորելու նպատակով: Բառի քերականական ձևը ենթարկվում է հնչյունական հերթագայության: Սա տարածված էր հին հայերենում, օր. ատամն - ատաման, ձուկն - ձկան, վագր - վագեր, արյուն - արեան: Սա հնչյունական հերթագայություն է, այս երևույթը դրսևորվում է նաև ժամանակակից հայերենում. որոշ գոյականների սեռական և տրական հոլովները ձևավորվում են հնչյունական հերթագայությամբ, օրինակ, տուն - տան, ուրախություն - ուրախության և այլն:

Ռուսերենում քերականական իմաստների դրսևորմանն է ծառայում ձայնավորների ձայնդարձն ու բաղաձայնների հերթագայությունը: Որոշ գոյականների հոլովաձևերում գործում է *ы, е* ձայնավորների և զրո հնչյունի ձայնդարձը, ինչպես՝ сон - сна, день - дня, сестра - сестер, земля - земель, носить - ношу, пус- кать - пущу, шутить - шучу և այլն: Ռուսերենում այն հազվադեպ ծառայում է իրրև կատարյալ և անկատար կերպերի տարբերակման միջոց, ինչպես՝ наладить - налаживать (д-ж), упросить - упрашивать (с-ш), пересмотрит - пересматривает, заточит - затачивает (о-а): Չայնդարձը երբեմն էլ կարող է արտահայտել հոգնակի թվի իմաստ, հմմտ. akno (պատուհան)՝ o'kna (պատուհաններ), selo (գյուղ) և s'o'la (գյուղեր) և այլն:

Ներքին թերումը մասամբ գործում է նաև անգլերենում գոյականի հոգնակի թվի և բայի անցյալ ժամանակի քերականական իմաստներ արտահայտելու համար, ինչպես՝ foot (ոտք) և feet (ոտքեր), goose (սագ) և geese (սագեր), man (մարդ) և men (մարդիկ), mouse (մուկ) – mice (մկներ), write (գրել. գրում եմ) և wrote (գրեցի), meet (հանդիպել. հանդիպում եմ) և met (հանդիպեցի), win (հաղթել. հաղթում եմ) և won (հաղթեցի), come (գալ) և came (եկել), find (հայտնաբերել. հայտնաբերում եմ) և found (հայտնաբերեցի) և այլն:

Ներքին թերումը՝ որպես քերականական իմաստների արտահայտման միջոց, մեծ դեր է խաղում սեմական լեզուներում: Օրինակ, հին հրեերենում և արաբերենում արմատները սովորաբար բաղկացած են միայն բաղաձայններից, որոնք անկախ գործածություն չունեն. քերականական իմաստներ արտահայտելու համար դրանք «համալրվում են» որոշակի ձայնավորներով, որոնց ներքին փոփոխություններով էլ պայմանավորվում է այս կամ այն քերականական իմաստը: Այսպես, հին հրեերենում GNB բաղաձայնական արմատն ունի «գողություն» վերացական նշանակություն. զանազան ձայնավորներով կազմվում են՝ GNoB (գողանալ), GaNaB (գողացավ), GoNýB (գողացող), GaNyB (գողացված) և այլն: Արաբերեն KTB նշանակում է «գրել» մինչդեռ՝ KaTiB (գրող), KiTaB (գիրք), KuTuB (գրքեր), aKTuB (գրում էի), KaTaBa (գրեց), maKTuBu (գրում էինք), uKTuB (գրիր) և այլն:

Այդպիսի երևույթ կարելի է ցույց տալ նաև գերմանական լեզուներում: Այսպես, բաղաձայնական արմատներ են՝ անգլերենում SNG, գերմաներենում՝ ZNG, որոնք ներքին թերման միջոցով արտահայտում են տարբեր քերականական իմաստներ. հմմտ. անորոշ դերբայ (երգել)՝ անգլ. SiNG գերմ. ZiNGen, անցյալը (երգեց)՝ անգլ. SaNG, գերմ. ZaNG, կրավորական սեռի դերբայ (երգված)՝ անգլ. SuNG, գերմ. geZuNGen, բայանուն (երգ)՝ անգլ. SoNG, գերմ. geZaNG և այլն:

4. *Սպասարկու բառերի գործածություն:* Լեզուներում քերականական իմաստների արտահայտման տարածված միջոցներից են սպասարկու բառերը՝ նախդիրները, նախադրությունները, կապերը, շաղկապները, հոդերը և այլն: Դրանք հատուկ են հիմնականում ռոմանական և գերմանական լեզուներին:

Հոդերը, օրինակ, կատարում են քերականական զանազան գործառույթներ. ա) դրվելով ոչ անուն խոսքի մասերի վրա՝ նրանց վերածում են գոյականի. հմմտ. գերմ. schreiben – գրել և das Schreiben – նամակ, բ) արտահայտում են որոշյալ–անորոշ կարգի իմաստներ, հմմտ. անգլ. the (որոշյալ) – a (անորոշ), գերմ. der, die, das (որոշյալ) – ein, eine (անորոշ), դ) տարբերակում են բառի անվանական սեռը. գերմ. der – արական,

die- իգական, das – չեզոք, գ) տարբերակում են թվի քերականական կարգը. հմնտ. գերմ. der Arbeiter – բանվոր, die Arbeiter – բանվորներ և այլն. to մասնիկը, դրվելով գոյականի վրա, նրան վերագրում է բայի խոսքիմասային արժեք. հմնտ. անգլ. work – աշխատանք և to work – աշխատել:

Միևնույն նախդիրը տարբեր հոլովաձևերի հետ կարող է քերականական տարբեր իմաստներ արտահայտել: Այսպես, գրաբարյան ընդ նախդիրը գոյականի տարբեր հոլովաձևերի հաղորդում է տարբեր քերականական իմաստներ. սեռական հոլովի հետ արտահայտում է «դիմաց», «փոխարեն» իմաստներ՝ ընդ բարոյ (բարու փոխարեն), տրական հոլովի հետ՝ միասնության իմաստ՝ խօսէր ընդ նմա (խոսում էր նրա հետ), հայցականի հետ՝ տեղի իմաստ՝ խաղայ ընդ արևմուտս (շարժվում է դեպի արևմուտք), բացառական հոլովի հետ՝ պատճառի իմաստ՝ ընդ երկիրէն (վախի պատճառով) և այլն:

Երբեմն միևնույն քերականական իմաստը կարող է արտահայտվել ինչպես մասնիկավորմամբ, այնպես էլ սպասարկու բառերի միջոցով: Հմնտ. գրաբարում՝ գրեց-ից բայաձևը և նրան համարժեք աշխարհաբարյան կազմությունները 1. գրելու եմ (սահմանական եղանակ), 2. պիրի (պերք է) գրեմ (հարկադրական եղանակ), 3. կգրեմ (ենթադրական եղանակ):

Լեզվի քերականական կառուցվածքում սպասարկու բառերն ըստ իրենց կատարած դերի բաժանվում են երկու մեծ խմբի. բառեր, որոնք արտահայտում են առանձին բառերի քերականական նշանակություններ (հոդերը, օժանդակ բայերը, համեմատության աստիճան կազմող բառ-մասնիկները) և բառեր, որոնք արտահայտում են նախադասությունների և բառակապակցությունների զանազան շարահյուսական հարաբերություններ (շաղկապները, շաղկապական բառերը):

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

- ա) Ի՞նչ դեր ունի կրկնությունը լեզուներում:
- բ) Ի՞նչ դիրքերում է հանդիպում մասնիկավորումը:
- գ) Ո՞ր լեզուներին է հատուկ ներքին թեքումը:
- դ) Ի՞նչ դեր ունեն սպասարկու բառերը:
- ե) Որո՞նք են առաջին խմբի սպասարկու բառերը:
- զ) Որո՞նք են երկրորդ խմբի սպասարկու բառերը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն
Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 459–474):
2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 201–210):
3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 240–249).
Բ.
4. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 140–145).
5. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 116–117).
6. Ղափանցյան Գր., Ընդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, Ե., 1939 (էջ 247–267, 269–270):

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 19 և անվանում*

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Տարահիմքություն, բառերի շարադասություն կամ դասավորություն, շեշտ, հնչերանգ:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասիրության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տրեսուր (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

5. *Տարահիմքություն (տարարմատություն):* Սա բառի քերականական իմաստների դրսևորման միջոցներից մեկն է, երբ միևնույն բառույթի տարբեր քերականական իմաստներն արտահայտվում են տարբեր բառերի կամ տարբեր հիմքերի միջոցով: Այս դեպքում, չնայած արմատների կամ հիմքերի փոփոխությանը, բառական նշանակությունը չի փոխվում. «բառերի տարբերությունը» ծառայում է սոսկ որպես քերականական միջոց՝ տարբերակելու համար բառի քերականական նշանակությունները:

Հնդեվրոպական բոլոր լեզուներում անձնական դերանվան հոլովման համակարգում գործածվում են տարահիմք ձևեր, որ իր հերթին համարվում է այդ լեզուների ցեղակցության պայմաններից մեկը, ինչպես՝ ես–իմ, ռուս. я – меня, գերմ. ich – mich, անգլ. I – me, ֆրանս. je – moi, սանսկր. agham – mam, լատ. ego – mei և այլն:

Որոշ բայերի ներկա և անցյալ ժամանակների քերականական իմաստների տարբերակումը կատարվում է տարահիմքությամբ. գրք. ընկ–եմ և արբ–ի, երթ–ամ և չոգ–այ, ռուս. ид–y և ше–п ձևերը տարբերվում են ոչ միայն մասնիկներով (–եմ և –ի, –ամ և –այ, –y մասնիկ և –п ածանց), այլև հիմքերով: Գերմաներենում sein օժանդակ բայի ներկան է bin (ist, sind), իսկ անցյալը՝ war, անգլերենում to be բայի ներկան է am (is, are), անցյալը՝ was և այլն: Հետևաբար, Ես և իմ, ընկ–եմ և արբ–ի, иду և (я) шёл, bin և war, am և was ձևերի տարբերությունը քերականական է: Պարսկերենում didan (տեսնել) բայի ներկան կազմվում է binesh (տեսողություն) բառի հիմքից՝ bin. հմմտ. mi–bin–am (տեսնում եմ): Xastan (ցանկանալ) բառը հանդես է գալիս սպասարկու դերով՝ արտահայտելով ապանի ժամանակի իմաստ. այդ դեպքում գործածվում է այլ հիմք՝ xah,

հմնտ. *xaham nevesht* (գրելու եմ) և այլն: Գրաբար ակն – աչք, ռուսերեն человек – люди, ребенок – дети, գերմաներեն Mensch (մարդ) – Leute (մարդիկ) զույգերում առկա բառական տարբերությունն արտահայտում է եզակի և հոգնակի թվի քերականական իմաստ: Հետևաբար երկու տարբեր բառերի (արմատների) միասնությունն արտահայտում է քերականական նշանակություն, և այդ բառագույգերը կարելի է անվանել բառաձևերի զույգեր. իմ–ինձ բառաձևերը ես դերանվան հոլովական ձևեր են, *bin* և *war* բառաձևերը *sein* բայի ժամանակային ձևեր են, իսկ ակն – աչք, человек – люди բառաձևերը՝ միևնույն բառի թվի արտահայտման ձևեր և այլն:

Հնդեվրոպական լեզուներում տարահիմքությունը կարևոր դեր ունի ածականի համեմատության աստիճանների և դասական թվականների իմաստների արտահայտման համար: Հմնտ. ածականի համեմատության աստիճանների դրսևորումը տարբեր լեզուներում. ռուսերեն՝ *хороший – лучший – превосходный*, լատիներեն՝ *bonus* (լավ) – *melior – optimus, malus* (վատ) – *pejor – pessimus, magnus* (մեծ) – *major – maximus*, գերմաներեն՝ *gut* (լավ) – *besser – am besten*, անգլերեն՝ *good* (լավ) – *better – best* և այլն: Հմնտ. դասական թվականի իմաստի դրսևորումը տարբեր լեզուներում. հայերեն՝ մի – առաջին՝ առաջնորդ կամ առաջնորդ (գրք.), մեկ – առաջին, ռուսերեն՝ *один – первый, два – второй*, անգլերեն՝ *one – first, two – second*, լատիներեն՝ *uno – prima, duo – altera, secunda* և այլն:

6. *Բառերի շարադասություն կամ դասավորություն:* Քերականական իմաստները կարող են արտահայտվել նաև բառերի դասավորությամբ կամ շարադասության միջոցով: Ճիշտ է, տարբեր լեզուներում բառերի դասավորությունը քերականական իմաստների արտահայտման հարցում միատեսակ դեր չունի: Այսպես, լատիներենում բառերի դասավորության կարգը թեև կայուն է, սակայն բառերի շարադասությունը փոխելով՝ չեն փոխվում նրանց արտահայտած քերականական իմաստները: Հմնտ. *Pater amat filium* (Հայրը սիրում է որդուն:) և *Filium amat pater*. ամեն դեպքում ենթական (*pater*) մնում է ենթակա, խնդիրը (*filium*)՝ խնդիր: Սակայն կան լեզուներ, որոնցում եթե փոխենք նախադասության անդամների դասավորությունը, կփոխվեն նաև նրանց քերականական իմաստները (պաշտոնները): Շարադասությունը քերականական դեր ունի հատկապես այն լեզուներում, որոնց շատ բնորոշ չէ բառերի թեքումը: Այդ լեզուներում բառերի տարբեր դասավորությամբ քերականական տարբեր իմաստներ են արտահայտվում:

Այսպես, հին հրեերենում բառերի դասավորության կարգի փոփոխությունն առաջ է բերում քերականական իմաստների փոփոխություն, հմնտ. *beth lehem* (հացի տուն) և *lehem beth* (հացը տան):

Անգլերենում նախադասությունն ունի բառերի կայուն շարադասություն. առաջին տեղում ենթական է, երկրորդում՝ ստորոգյալը, երրորդում՝ խնդիրը և այլն: Հմնտ. «The lecturer greeted the students» նախադասության անդամների շարահյուսական պաշտոնները (lecturer – ենթակա, greeted – ստորոգյալ, students – խնդիր): Եթե փոխենք ենթակայի և խնդրի դասավորության կարգը՝ The students greeted the lecturer. այդ դեպքում կփոխվեն նաև նրանց շարահյուսական պաշտոնները, այսինքն՝ կփոխվեն նաև բառերի արտահայտած քերականական իմաստները, հմնտ. students – ենթակա, lecturer – խնդիր և այլն: Դա նշանակում է, որ ենթակայի և խնդրի քերականական իմաստներն արտահայտվում են առաջին հերթին բառերի գրաված դիրքով. վերջինս դառնում է քերականական իմաստների արտահայտման միջոց՝ շատ հաճախ մասնիկավորման և սպասարկու բառերի հետ միասին (հմնտ. տվյալ դեպքում որոշյալ առման հոդը՝ the):

Այս երևույթը գործում է արևմտահայերենում, որտեղ չկա ուղղական և հայցական հոլովների տարբերակում, հմնտ. «Պետրոս կ'սիրէ Կիրակոս» և «Կիրակոս կ'սիրէ Պետրոս»: Արևելահայերենում և ռուսերենում, սակայն, այս իրողությունը սահմանափակ դրսևորումներ ունի, հմնտ. «Աթոռը քերծեց սեղանը» և «Սեղանը քերծեց աթոռը», стул царапает стол և стол царапает стул և այլն:

Բառերի դասավորության կարգի փոփոխությունը կարող է առաջ բերել նախադասության քերականական իմաստի (հաստատականության, հարցականության և այլնի) փոփոխություն: Հմնտ. անգլերեն՝ She is at home (հաստատական) և Is she at home? (հարցական) և այլն:

Այլ հանգամանքներում բառերի դասավորության կարգի փոփոխությունը (շրջուն շարադասությունը) ունի ավելի շուտ ոճական, քան քերականական արժեք:

7. *Շեշտ և հնչերանգ*: Շեշտի դիրքի փոփոխության հետևանքով կարող են տարբեր քերականական իմաստներ արտահայտվել: Այդ դեպքում շեշտը դառնում է քերականական իմաստի ձևավորման միջոց: Այսպես, ռուսերենում, որին հատուկ է շեշտի անկայուն դիրքը, շեշտի դիրքի փոփոխությունը կապված է բառաձևերի քերականական իմաստների արտահայտման հետ. սակայն դա մեծ մասամբ դառնում է քերականական իմաստների արտահայտման լրացուցիչ միջոցներից մեկը: Մի շարք գոյականների հոգնակի թվի և որոշ հոլովաձևերի կազմավորման ժամանակ շեշտի դիրքի փոփոխությունը դառնում է տվյալ քերականական իմաստների արտահայտման հիմնական միջոց, ինչպես՝ ме́ста – места', го́рода – города', до́ма – дома', о́кна – окна', ру́ки – руки' և այլն: Ռուսերենում շեշտի տեղափոխությունը կարող է բայական

բառույթների կերպային տարբերակում կատարել, ինչպես՝ *насыпать* – *насыпать*, *обрезать* – *обреза́ть* և այլն:

Քերականական իմաստների արտահայտման նյութական միջոցներից մեկն է հնչերանգը: Հարավարևելյան Ասիայի որոշ լեզուներում (վիետնամերեն, չինարեն և այլն) Այլասկայի հնդկացիական որոշ ցեղերի լեզուներում գոյություն ունի ոչ միայն նախադասության հնչերանգ, այլև բառի հնչերանգ, որ ծառայում է տարբեր նշանակությունների, մասնավորապես քերականական իմաստների տարբերակմանը: Հնդեվրոպական լեզուներում հնչերանգը վճռական նշանակություն չունի, սակայն կարող է նպաստել նախադասության կամ նրա բաղադրիչների հաղորդակցական իմաստների տարբերակմանը: Հմմտ. 1. Երկիր մոլորակը գնդաձև է: 2. Երկիր մոլորակը գնդաձև է: 3. Երկիր մոլորակը գնդաձև է: Ունենք երեք նախադասություն, որոնք կազմված են նույն բառերով և ունեն բառական նույն նշանակությունը, սակայն դրանցից յուրաքանչյուրը տարբերվում է մյուսից իր քերականական իմաստով. առաջինը պատմողական նախադասություն է, երկրորդը՝ բացականչական, երրորդը՝ հարցական: Դժվար չէ նկատել, որ այդ երեք նշանակությունները արտահայտվում են երեք տարբեր հնչերանգների միջոցով:

Այսպիսով, քերականական նշանակությունների արտահայտման նյութական միջոցների շարքին են դասվում մասնիկավորումը, ներքին թեքումը, բառերի շարադասությունը, շեշտը և հնչերանգը, սպասարկու բառերը, տարահիմքությունը և այլն:

Դիտարկված քերականական միջոցները ցույց են տալիս, որ դրանք միմյանցից բավական տարբեր են և արտահայտում են տարատեսակ քերականական նշանակություններ: Ընդ որում, քերականական նշանակությունները ինքնակա գոյություն չունեն. նրանք հանդես են գալիս որպես քերականական ձևերի բաղադրիչներ մի դեպքում՝ բառաձևերի և բառերի կազմավորման ժամանակ, մյուս դեպքում՝ բառակապակցությունների և նախադասությունների ձևավորման ընթացքում, երրորդ դեպքում՝ այս կամ այն խոսքի մասին հատուկ քերականական կարգերի արտահայտման ժամանակ:

և) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ո՞ր խոսքի մասերին է հատուկ տարահիմքությունը:

բ) Ի՞նչ դեր ունի բառերի շարադասությունը:

գ) Ո՞ր լեզուներում են քերականական իմաստներն արտահայտվում շարադասությամբ:

դ) Հայերենում շեշտն արտահայտում է քերականական իմաստ:
դ) Ինչ դեր ունի հնչերանգը լեզուներում:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 459–474):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 201–210):

3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 240–249).

Բ.

4. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 140–145).

5. Ղափանցյան Գր., Ընդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, Ե., 1939 (էջ 245–266, 267–269):

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 20 և անվանում*

**ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐ:
ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ–ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴ**

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Հնագույն ձևերի վերականգնում, ծագումնաբանական նույնություն, բացարձակ և հարաբերական ժամանակագրության սահմանում, ստուգաբանական վերլուծություն:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Լեզուների ծագումնաբանական կապերը բացահայտելու, նրանց ցեղակցական ընդհանրություններն ու կրած պատմական փոփոխություններն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է ծանոթանալ համեմատական մեթոդին ու այդ մեթոդի եղանակներին:

Համեմատական – պատմական մեթոդը հենվում է ծագումնաբանորեն ընդհանուր, ազգակից լեզուների լեզվաընտանիքների առկայության վրա:

Այս մեթոդի խնդիրներն են՝

ա) Իմաստակիր միավորների և հնչյունների ծագումնաբանական նույնության սահմանում,

բ) Հնագույն ձևերի վերականգնում,

գ) Բացարձակ և հարաբերական ժամանակագրության սահմանում,

դ) Ստուգաբանական վերլուծություն:

Ա. Իմաստակիր միավորների և հնչյունների ծագումնաբանական նույնության սահմանում:

Այստեղ նույնությունը հնչյոթների ու ձևույթների ծագումնաբանական համապատասխանությունն է: Նման կարգի նույնությունը սահմանելիս հարկ է լինում հետևել հնչյունական համապատասխանությունների օրենքին, երբ հիմք լեզվի այսինչ հնչյունի դիմաց ցեղակից լեզուներն ունեն այս կամ այն հնչյունը: Այլ կերպ ասած՝ հնդեվրոպական հիմք լեզվի հնչյունները ցեղակից լեզուներում տալիս են տարբեր արտացոլումներ:

Այսպես, հիմք լեզվի *gv բարդ հնչյունը որոշակի լեզուներում տվել է g, իսկ որոշ լեզուներում էլ՝ v: Հմմտ. սանսկ. Veda, զենդ. Vaeda, լատ. video,

գոթ. vitan (գիտենալ), գերմ. Wissen (գիտենալ), ռուս. ведать (գիտենալ), հայ. գէտ (գիտ-են-ալ):

Հմնտ. նաև՝ Գ- Ծ. հնիւ. *gen, լատ. genus («ծնունդ, սերունդ»), gnatus («ծնվել»), genitor («ծնողներ»), հուն. gene-zis («ծնունդ»), genos («ցեղ, սերունդ»), հայ. – ծին:

Դ-Տ. հնիւ. *dom-, սանսկ. dam-, հին գերմ. dam-, հուն. do'mos, լատ. domus, ռուս. домъ, հայ. տուն:

Կ-Ս. հնիւ. *dek'm, սանսկ. da'can, հուն. deka, լատ. decem, հայ. տասն, հնիւ. *k'erdī, լատ. c*ord. սեռ. h. c*ordis, հուն. kordia, հայ. սիրտ,

Վ-Գ. հնիւ. *vedo, գոթ. wato, գերմ. Wasser, անգլ. Water, հւլ. voda, բուլգ. vada, ռուս. вода, հայ. գէտ (ջուր):

Պ-Հ. սանսկ. Pitar, լատ. pater, հուն. fate'r (ph-f), հայ. հայր և այլն:

Իմաստակիր միավորների ծագումնաբանական նույնությունը չի ենթադրում նրանց հնչյունական լրիվ համընկնում: Հմնտ. հին. լատ. пинкве, լատ. квинкве, ռուս. пять, հին. հուն. πεντε, սանսկ. панча, հինդի. панч, իրան. пендж, հայ. հինգ և այլն:

Ծագումնաբանորեն ընդհանուր միավորներ կարելի է ցույց տալ ոչ միայն ցեղակից լեզուներում, այլև ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուներում: Այդ կարգի միավորներ են փոխառյալ բառերը:

Փորձենք կատարել ոռուսերեն абрикос բառի ձևաիմաստային համեմատությունը ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուների նույնիմաստ բառերի հետ:

Այսպես, абрикос բառը ծագում է լատիներեն praecoquum բառից, որ նշանակում է «ավելի վաղ». այդպես էին կոչվում մրգերի որոշ վաղահաս տեսակներ: Երբ որևէ բառ լեզվից լեզու է փոխանցվում, որևէ հնչյուն փոխվում է այլ հնչյունի՝ հարմարվելով փոխառու լեզվի հնչյունական համակարգին: Ինչպես է առաջացել Ա ձայնավորն այդ բառի սկզբում: Նախապես այդ բառն անցել է հունարենին, որտեղ լատինական վերջավորությունը փոխարինվել է հունականով. прэкоккион, այնուհետև հույներից այն վերցրել են արաբները: Արաբերենում չկան Պ և Օ, և արաբները դրանք փոխարինել են Բ և Ու հնչյուններով: Բացի դրանից, արաբերենում բառը չէր կրող սկսվել երկու բաղաձայնով, հետևաբար Բ և Բ բաղաձայնների միջև հայտնվել է (Ա) ձայնավոր հնչյունը, իսկ բառի հունական վերջավորությունները դուրս են մնացել նրա հնչյունական կազմից: Այնուհետև բառի սկզբում ավելացել է արաբերենի аль հոդը, և բառն ստացել է альбаржук ձևը: Շարժվելով Միջերկրական ծովի արևելքից դեպի արևմուտք՝ արաբներն այդ բառն իրենց հետ տարել են Իսպանիա: Իսպանացիներն այդ բառից ստեղծել են իրենցը՝ albaricoque (альбарикокэ), հետո այն անցել է Ֆրանսիա՝ abricot (абрико), Հոլանդիա՝

abrikoos (абрикоос): Հոլանդերենից այն անցել է ռուսերենին՝ абрикоос ձևով:

Այսպիսով, ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուներում արձանագրվում է վերորերյալ բոլոր բառերի ծագումնաբանական նույնությունը (որպես փոխառության հետևանք) և հաստատվում, որ դրանք ծագումնաբանորեն հանգում են լատիներեն praecoquam ձևին:

Բ. Հնագույն ձևերի վերականգնում:

Իմաստակիր միավորների և հնչյունների ծագումնաբանական նույնության սահմանումը թույլ է տալիս հետևողականորեն վերականգնել նրանց հնագույն ձևերը, արմատական ընդհանրությունները:

Հինգ թվականի հին. լատ. *пинкве*, լատ. *квинкве*, ռուս. *пять*, հին. հուն. *πεντε*, սանսկ. *पान्चा*, հինդի. *पान्च*, իրան. *پنذج*, հայ. *հինգ* արմատները հանգում են հիմք լեզվի *penkve նախաձևին:

Հմնտ. նաև՝ *եղբայր* և *գղալ* բառերի հնագույն ձևերի հնչյունական փոփոխությունները. բրատար-բրատեր-բլայեր-բլայր-բլայր-դբայր-եղբայր: Տարգավ-տարգավ-տրգավ-դգավ-գդավ և այլն:

Հայերեն *սոսալ* բառի նախաձևի վերականգնումը ցույց է տալիս, որ այն հետագայում ձևավորվել է Ա ձայնավորային աճականով: Հմնտ. պիլ. *Rat* – զնդ. *Rata* –իռլ. *rath* – գալլ. *rhad* և այլն:

Նախաձևերի վերականգնումն սկսվում է հնչյունականի օրենքների բացահայտումով: Լատ. *hostis*, հին ռուս. *гость*, գոթ. *gasts* արմատների համեմատումից բացահայտվել է լատ. *h* հնչյունի համապատասխանությունը հին ռուս. և գոթերենի *g* հնչյունին: Լատ. *o*, հին ռուս. *o* համապատասխանում են գոթերենի *a* ձայնավորին (հմնտ. լատ. *nox*, ռուս. *ночь*, գոթ. *nahts*). Ընդ որում ավելի հին է *o* ձայնավորը: Հաշվի առնելով վերորերյալ հնչյունական համապատասխանությունները՝ մասնագետները վերականգնել են այդ բառի նախաձևը՝ *ghost:

Հնարավոր է վերականգնել նաև բառակազմական և բառափոխական մասնիկների նախաձևերը՝ համապատասխան նույնությունների բացահայտման դեպքում: Հին ռուսերենում *гость* բառի –*б* ձևույթը զարգացել է անշեշտ –*і* ձայնավորից, գոթերենում –*і* կարճ ձայնավորն ընկել է –*s*– ից առաջ: Հետևաբար լատ. *is* –, գոթ. –*s* և հին ռուսերենի –*б* համապատասխանությունները օրինաչափ են: Եզակի ուղղականի ձևը վերականգնվում է *–*is* մասնիկով: Այդ բառի ուղղական հոլովի վերականգնված լրիվ ձևն է՝ *ghostis:

Հին հայերենի եզակի բացառականի –*է* հոլովակերտը ծագում է հնդեվրոպական հիմք–լեզվի մակբայակերտ *–*tes* (*–*tos*) ձևից, որի տարբերակներն են՝ սոսկ. –*tah* (*mukha-tah* «բերանից»), լատ. –*tus* (*fundi-tus* «խորքից»), հուն. –*tos* (*entos*. «ներս, այս կողմ») և այլն:

Հնագույն ձևերի վերականգման եղանակը հաստատում է, որ հին հայերենի –է հոլովակերտի նախատիպը համապատասխանում է հիմք–լեզվի *-tes (*-tos) ձևին:

Գ. Բացարձակ և հարաբերական ժամանակագրության սահմանում:

Ցեղակից լեզուները պահպանում են ոչ միայն հնագույն ձևերը, այլև ստեղծում են անալոգիկ նորակազմություններ: Հնագույն ձևերի բացահայտման նպատակով նախ հաստատում են հնչյունական օրինաչափ համապատասխանությունները, որից հետո ուշադրություն են դարձնում նրանց հարաբերական ժամանակագրությանը՝ պարզելու՝ ո՞ր տարրերն են առաջնային, նախնական, որո՞նք են հետագա գոյացություններ: Վերորերյալ օրինակներում՝ Hostis, гоеть, gasts և nox, noch, nachts, առաջնային է օ ձայնավորը, որ գերմանական լեզուներում դարձել է a:

Ցեղակից լեզուների ընդհանրությունների բացահայտումը պահանջում է նրանց տարածքի ու ժամանակագրության որոշում: Կարևոր պայմաններից մեկն է որոշել, թե երբ է տվյալ լեզուն գրի առնվել: Գրավոր ավանդված լեզուները պահպանում են ոչ միայն հին փաստեր, այլև ուշ առաջացածներ, միաժամանակ ուշ գրի առնված լեզուներում էլ հանդիպում են արխաիկ ձևեր: Հարաբերական ժամանակագրության եղանակի էությունն այն է, որ լեզուների մեջ տարածված համանման երևույթների ծագումնաբանական ուսումնասիրությամբ սահմանում է մեկի հնությունը մյուսի նկատմամբ:

Այսպես. հնյւ. *k'erdı ձևը արխաիկ է *սիրտ* բառի նկատմամբ, սանսկ. Pitar ձևը՝ *հայր* բառի նկատմամբ, Hostis ձևը՝ gasts-ի նկատմամբ, пенкве ձևը՝ пять-ի նկատմամբ, *փարզավ* ձևը՝ գդալ-ի նկատմամբ և այլն:

Բացարձակ և հարաբերական ժամանակագրության սահմանումը հնարավորություն է տալիս նաև զատելու բառապաշարի փոխառյալ շերտերը: Այսպես, «դժվար» բառն անգլերեն հնչում է difficult, ֆրանսերեն՝ difficile, լատիներեն՝ difficile, ռուսերեն՝ дефицит (իմաստափոխված՝ ‘դժվար (ություն)’ – ‘պակասություն, պակասորդ’): Անգլերեն, ֆրանսերեն և ռուսերեն բառերը ժամանակագրորեն հաջորդում են լատիներեն բառին, որ կազմված է dis-facile ձևույթներից և նշանակում է «ոչ հեշտ, դժվար»: «Թշնամի» բառը անգլերենում՝ enemy, ֆրանսերենում՝ ennemi, լատիներենում՝ inimicus. Ժամանակագրորեն հին է լատիներենով ավանդված բառը, որ կազմված է in-amicus ձևույթներից և նշանակում է «ոչ ընկեր, ոչ բարեկամ, հակառակորդ» և այլն:

Այս եղանակով միաժամանակ պարզվում է՝ այդ բառերը լատինական կազմություններ են և փոխառյալ լեզուներում բառակազմորեն տրոհելի չեն:

Գ. Ստուգաբանական վերլուծություն:

Ստուգաբանությունը քննում է բառի կամ ձևային ծագումը, նրա նախնական իմաստը, կազմը (կառուցվածքը, ձևը), գործառնությունը, ինչպես նաև դրանց հետագա զարգացման պատմությունը: Ստուգաբանորեն վերականգնում են բառի նախնական՝ սկզբնական իմաստը՝ բնիմաստը: Ըստ «ներքին ձևի» առկայության, բառերը լինում են իմաստով պատճառաբանված և չպատճառաբանված. հմմտ. *մարդ* և *մարդկություն* բառերը, որոնցից առաջինը բառակազմորեն անտրոհելի է, հետևաբար նրա իմաստը չպատճառաբանված է, երկրորդը բառակազմորեն տրոհելի է, բարդության իմաստը բխում է բաղադրիչների իմաստներից, հետևաբար նրա իմաստը պատճառաբանված է: Ստուգաբանում են իմաստով չպատճառաբանված բառերը: Այն դեպքում, երբ վերջանում է բառակազմությունը, այսինքն՝ երբ տվյալ լեզվի միջոցներով հնարավոր չի լինում ստուգաբանել բառը, անհրաժեշտություն է զգացվում դիմելու ցեղակից լեզուների օգնությանը:

Այսպես, *մարդկություն* բառը կազմված է *մարդ-իկ-ություն* ձևայիններից, -իկ և -ություն մասնիկները երկրորդական ձևայիններ են, տվյալ դեպքում կարևորը *մարդ* արմատի ստուգաբանությունն է. այն բնիկ հայերեն բառ է, և նրա ստուգաբանության բանալին տալիս են ազգակից լեզուները:

Այն ծագում է. հնիւ. *mer արմատի *mr. ձայնարձով տարբերակից՝ -to մասնիկով. հմմտ. սնսկր. ma'rtā-, ma'rtya- «մահկանացու, մարդ», marta' «մեռյալ», «մահ», զենդ. marata «մահկանացու», հին պրս. martiva «մարդ», պրս. mard «մարդ», լատ. mors, mortis «մահ», mortuus «մեռյալ», հուն. mortos «մահկանացու, մարդ» և այլն: Հետևաբար *մարդ* ստուգաբանորեն նշանակում է «մահկանացու»՝ հնդեվրոպական mer – mar արմատից՝ Դաճականով (հմմտ. մեռ – ան – ել):

Ստուգաբանության ժամանակ պետք է հաշվի առնել համեմատվող ձևայինների հնչյունական համապատասխանությունը, բառակազմական պատճառաբանվածությունը, իմաստային հավանականությունը և այլն:

ե) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչի՞ է ծառայում հնագույն ձևերի վերականգնումը:

բ) Ինչպե՞ս են բացահայտում ծագումնաբանական նույնությունը:

գ) Ի՞նչ է բացահայտում բացարձակ և հարաբերական ժամանակագրության սահմանումը:

դ) Ո՞ր բառերի նկատմամբ է կիրառելի ստուգաբանական վերլուծությունը:

ե) Ինչ գործոններ պետք է հաշվի առնել ստուգաբանության ընթացքում:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 150–166):
2. Զահուկյան Գ., Լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Ե., 1960 (էջ 365–374):
3. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 252–257):
4. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 304–306).
5. Широков О. С., Введение в языкознание, М., 1985 (էջ 100–104).
Բ.
6. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 295–307).
7. Березин Ф. М., Головин Б. Н., Общее языкознание, М., 1974 (էջ 295–307).
8. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 240–247).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 21 և անվանում*

**ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ:
ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ**

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Հնդեվրոպական լեզուներ, ցեղակից լեզուներ, ցեղակցության աստիճան, լեզվաընտանիքներ, լեզվաճյուղեր, խմբեր կամ ենթախմբեր:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (քովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Լեզուների ծագումնաբանական դասակարգումը կատարվել է ամենից առաջ հնդեվրոպական լեզուների նյութական ընդհանրությունների հիման վրա: Պատմահամեմատական մեթոդի տվյալներով հաստատվել է, որ մի շարք լեզուներ ունեն ցեղակցական ընդհանրություններ: Ցեղակից կոչվում են այն լեզուները, որոնք, ծագած լինելով միևնույն աղբյուրից (մայր լեզվից), պահպանում են հնագույն ընդհանուր արմատներ ու մասնիկներ և մյուս ցեղակից լեզուների հետ ունեն հնչյունական կանոնավոր համապատասխանություններ: Լեզուների ցեղակցությունը չի հանգեցնում բացարձակ նույնության. այն ներկայանում է իբրև ընդհանուր նախալեզվի օրինաչափ զարգացման հետևանք ու դրսևորում: Ելնելով լեզուների ցեղակցությունից՝ առանձնացնում են լեզվաընտանիքներ, ելնելով ցեղակցության աստիճանից՝ լեզվաճյուղեր, խմբեր կամ ենթախմբեր:

Լեզվաընտանիքի մեջ մտնում են ծագումնաբանորեն ընդհանուր բոլոր լեզուները: Միևնույն լեզվաընտանիքի մեջ մտնող լեզուները, ըստ ցեղակցության աստիճանի, կազմում են ճյուղեր կամ խմբեր:

Լեզվաճյուղերի և ցեղակից առանձին լեզուների ընդհանրությունը կոչվում է մեկ լեզվաընտանիք: Դիտարկված լեզուները մտնում են հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մեջ և կոչվում են հնդեվրոպական լեզուներ:

Եթե նույն նախադասությունը համեմատենք, օրինակ, լատիներեն, ֆիններեն, թուրքերեն, վրացերեն, մոնղոլերեն, չինարեն, արաբերեն, չուկոտերեն, կամբոջերեն, նուբիերեն (Նեղոսի հովտում), մալայերեն

(Մումատրայում) և այլ լեզուների հետ, ապա ի հայտ կգան ակնհայտ տարբերություններ, որոնք խոսում են այն մասին, որ այդ լեզուները բոլորովին ցեղակցական, ծագումնաբանական կապեր չունեն և պատկանում են տարբեր լեզվաընտանիքների:

Լեզվաբանական գիտությունը առանձնացրել է հետևյալ լեզվաընտանիքները (լեզուները)՝ հնդեվրոպական, կովկասյան, ուրալյան, ալթայան, հնասիական, չին–տիբեթական, ավստրոասիական, դրավիդյան, ավստրոնեզիական և պապուաայան, ամերիկյան (հնդկացիական), աֆրոասիական լեզուներ և այլն:

Լեզվաբանությունն զբաղվում է նաև մի շարք լեզվաընտանիքների ցեղակցության հարցերով և ըստ այդմ մշակել է նոստրատիկ լեզուների տեսությունը:

1. ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Ամենից ավելի խոր և համակողմանիորեն ուսումնասիրված են հնդեվրոպական լեզուները, որոնք տարածված են Եվրոպայի մեծ մասում, ինչպես և Ասիայի, Աֆրիկայի, Ամերիկայի, Ավստրալիայի և Օվկիանայի զգալի մասում: Հնդեվրոպական լեզուների մեջ մտնում են՝

1.1. ԱՆԱՏՈՒԻԱԿԱՆ (ԽԵԹՎ-ԼՈՒՎԱԿԱՆ) ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում Փոքր Ասիայում տարածված են եղել հին անատոլիական լեզուները՝ սեպագիր խեթերենը, սեպագիր և գաղափարագիր լուվիերենը, պալայերենը:

Խեթերենով գրված են եղել թագավորական արձանագրություններ, օրենքներ, ծիսական և դիցաբանական տեքստեր, թաղման երգեր, արևին նվիրված ներբողներ և այլն: Մ.թ.ա. 14–13-րդ դդ. խեթական տեքստերում հանդիպում են խոսակցական լուվիերենի ազդեցության հետքեր: Լուվիերենը հայտնի է նախ սեպագիր տեքստերով (առավելաբար ծիսական բնույթի), ապա հիերոգլիֆային արձանագրություններով (Փոքր Ասիայի հարավում և Հյուսիսային Սիրիայում): Պալայերենը հանդիպում է խեթական պահպանված սեպագիր արձանագրությունների պատահիկներում, որոնք առավելապես դիցաբանական և ծիսական տեքստեր են եղել:

1.2. ՀՆԴԿԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Հնդկական լեզուների հնագույն լեզուն հին հնդկերենն է, որով գրվել է ամենահին հուշարձաններից մեկը՝ «Ռիգվեդան»՝ հնդկական վանկագրությամբ, մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակում: Արիսաիկ վեդայական

լեզուն հին հնդկերենի նախնական ձևն է ներկայացնում, նրանով գրվել է նաև «Աթհարվավեդան»: Գրական հին հնդկերենի ավելի ուշ վիճակը հայտնի է սանսկրիտ անվամբ (հին հնդկ. «արհեստական, մշակված»): Լայն առումով սանսկրիտական գրականությանը հարում են նաև կրոնա-փիլիսոփայական արձակ տեքստերը, որոնք ստեղծվել են ավելի ուշ, քան վեդայական գրականությունը, ինչպես «Բրահմանները» և «Ուպանիշադները»:

Սանսկրիտը շարունակում է գործածվել իբրև գրականության լեզու միջին հնդկերենին (պրակրիտներին) զուգահեռ, որից ավելի ուշ զարգացան ժամանակակից հնդկական լեզուները (հինդի, բենգալի, փենջաբի, սինդհի և այլն):

Ժամանակակից հնդկական լեզուները բաժանվում են ենթախմբերի՝ հյուսիսային (սինդհի, լահնդա, փենջաբի), արևմտյան (հուջարաթի, ռաջասթանի), կենտրոնական (արևմտյան հինդի), արևելյան (արևելյան հինդի, բիհարի, բենգալի, ասսամի), հարավային (մարաթի):

1.3. ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Իրանական լեզուները բաժանվում են հին, միջին և նոր շրջանների:

Հին պարսկերենով գրվել են «Ավեստա» հուշարձանի ներբողները մ.թ.ա. 2–1–ին հազարամյակում, որոնք մեզ են հասել համեմատաբար ուշ՝ փոխադրված այբբենական գրության (մ.թ.ա. 6–րդ դարում): Հին պարսկերենը հայտնի է Աքեմենյան թագավորության շրջանի (մ.թ.ա. 6–4–րդ դդ.) սեպագիր արձանագրություններում:

Միջին պարսկերեն լեզուները բաժանվում են արևելաիրանական (սողդիերեն, խորեզմերեն, բակտրիերեն) և արևմտաիրանական խմբերի (միջին պարսկերեն, պահլավերեն, պարթևերեն):

Նոր պարսկերեն լեզուները բաժանվում են երկու մասի՝ արևմտյան և արևելյան:

Արևմտյան իրանական լեզուներն են՝ նոր պարսկերենը (Իրանում, գրական լեզուն է դարձել IX դարից և իբրև այդպիսին մնում է նաև մեր օրերում), թաջիկերենը (Թաջիկստանում), քրդերենը (Հայաստանում, Իրանում և Թուրքիայում), բելուջերենը (Բելուջստանում և Թուրքմենստանում), թալիշերենը, թաթերենը, գիլաներենը (մերձկասպյան շրջաններում): Արևելյան իրանական լեզուներն են՝ աֆղաներենը կամ փուշտուն (Աֆղանստանում), շուգնաներենը (Պամիրում), յաղոթերենը (Պամիրում), օսերենը (Կովկասում) և սակերենը:

1.4. ՀԱՅԵՐԵՆ

Հայերենը բաժանվում է երեք շրջանի՝ հին հայերեն կամ գրաբար, որ գրավոր կերպով ավանդված է 5–րդ դարից, միջին հայերեն, որ ավանդված

է միջնադարյան, հատկապես կիլիկյան շրջանի մատենագրությամբ, և ժամանակակից հայերեն՝ իր երկու գրական ճյուղավորումներով՝ արևելյան և արևմտյան, որոնցից առաջինը՝ արևելյանը, 20-րդ դարում հասավ պետական լեզվի աստիճանի:

Երբ հիմնադրվեց պատմահամեմատական լեզվաբանությունը, եվրոպական մի շարք արևելագետներ (Պետերման, Վինդիշման, Գոշե և այլն) հայերենը համարեցին հնդեվրոպական լեզու, սակայն նկատելով հայերենում առկա իրանական զգալի բառամթերքը՝ սխալմամբ համարեցին իրանական ենթաճյուղի պատկանող մի բարբառ: Այդ սխալ տեսակետը ընդունվեց մինչև 1875 թվականը, երբ լույս տեսավ Հայնրիխ Հյուբշմանի «Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen» («Հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների շրջանում») աշխատությունը: Այդ աշխատության մեջ Հ. Հյուբշմանը, ճիշտ կերպով կիրառելով հնչյունափոխական օրենքները հայերենում, ապացուցեց, որ հայերենը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի առանձին ճյուղ է, և նրանում առկա իրանական բառաշերտը փոխառությունների հետևանք է:

1.5. ՀՈՒՆԱՐԵՆ

Հին հունարենի բարբառներից մեկի հնագույն վիճակը հայտնի է կրետե-միքենյան հուշարձաններից (մ.թ.ա. 15-13-րդ դդ.): Լեզվի զարգացման հետագա փուլի առավել հնագույն հուշարձան են համարվում Հոմերոսի «Իլիական» ու «Ոդիսական» պոեմները:

Հունարենը բաժանվում է երեք շրջանի՝ ա) հին հունարեն (մ.թ.ա. 14-րդ դ. – մ.թ. 4-րդ դ.). անցել է զարգացման հետևյալ փուլերը՝ արխաիկ (14-12-րդ դդ. – 8-րդ դ. մ.թ.ա.), դասական (8-4-րդ դդ. մ.թ.ա.), հելլենիստական (4-1-ին դդ. մ.թ.ա., երբ ատտիկական բարբառի հիման վրա ձևավորվեց ընդհանուր հունարեն գրական լեզուն՝ կոյնե): Հին հունարենում առանձնացնում են բարբառների հետևյալ խմբերը՝ հոնիական – ատտիկյանը (հոնիական և ատտիկյան բարբառներ), աքայական, որի ներսում տարբերակում են հարավ-աքայական (արկադա-կիպրական) և հյուսիս-աքայական (էոլիական) բարբառները, դորիական: ք) միջին հունարեն կամ բյուզանդական հունարեն (V-XV դար), գ) ժամանակակից հունարեն, (կազմավորվել է XVI դարում):

1.6. ՓՈՅՈՒԳԵՐԵՆ

Փոյուգերենը հայտնի է մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերից Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքում հանդիպող արձանագրություններով: Հանդիպում են ոչ մեծաքանակ արձանագրություններ, որոնք կատարվել են արխաիկ գրությամբ. այն բավական մոտ է հունարենի հին շրջանի այբուբենին: Պահպանվել են նաև ավելի ուշ՝ հռոմեական շրջանի նոր

փոշուզերենով արձանագրություններ՝ այն ժամանակվա հունարենի ընդունված գրությամբ:

1.7. ԹՈՒՍԱՐԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Թոխարական լեզուները հայտնի են մ.թ. 1-ին հազարամյակի գրավոր հուշարձաններից, այդ լեզուները տարածված են եղել Եվրասիայի ծայր-արևելյան հատվածում: Դրանք պայմանական կերպով կոչվում են թոխարերեն Ա (արևելաթոխարական) և թոխարերեն Բ (արևմտաթոխարական) կամ քուչերեն: Թոխարերեն տեքստերը հիմնականում բուդդայական (սանսկրիտական) հուշարձաններից կատարված թարգմանություններ են:

1.8. ԱԼԲԱՆԵՐԵՆ

Տարածված է Բալկանյան թերակղզում 16-րդ դարում: Ալբաներենը բաժանվում է երկու բարբառի՝ հյուսիսալբանական և հարավալբանական: Համաձայն մի տեսակետի՝ ալբաներենը հնում պատկանել է իլլիրական ճյուղին:

1.9. ՍԼԱՎՈՆԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Բաժանվում են երեք ենթաճյուղի՝ արևելյան, արևմտյան և հարավային: Արևելասլավոնական լեզուներն են ռուսերենը, բելոռուսերենը և ուկրաիներենը, որոնցից ռուսերենը գրավոր հիշատակարաններ ունի IX դարից, իսկ մյունսերը՝ XI դարից: Արևմտասլավոնական լեզուներն են լեհերենը (ավանդված XIV դարից), կաշուբերենը, չեխերենը (ավանդված XIII դարից) և սլովակերենը, լուծիերենը, պոլաբերենը (մեռած XVIII դարում): Հարավսլավոնական լեզուներն են սլովեներենը, սերբերենն ու խորվաթերենը (Հարավսլավոնայում), բուլղարերենը և մակեդոնական խոսվածքները: Այս ենթաճյուղի մեջ է մտնում հին սլավոններենը, որի հնագույն գրական հուշարձանները հունարեն տեքստերի թարգմանություններ են մ.թ. 11-րդ դարում, հանդիպում են Ավետարանի կիրիլիցա և գլագոլիցա գրությամբ ձեռագիր տարբերակներ:

1.10. ԿԵԼՏԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Բաժանվում է երկու ենթախմբի՝ մայրցամաքային և կղզիների: Մայրցամաքային կելտական տարածված լեզու է գալլերենը (հին Գալլիայում և Իտալիայի հյուսիսում): Կղզիների կելտական լեզուները բաժանվում են երկու մասի՝ գաելյան և բրիտական: Գաելյան լեզուներն են հին իռլանդերենը (Իռլանդիայում), շոտլանդերենը (Բրիտանիայի հյուսիսում) և մեներենը (Մեն կղզում): Բրիտանական լեզուներն են վալիերենը կամ կիմրերենը (Ուելսում), բրետոներենը (Բրետանում և կորներենը (մեռած՝ XVIII դարում):

1.11. ՌՈՄԱՆԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Ռոմանական լեզուների մեջ մտնում են իտալերենը (Իտալիայում), պորտուգալերենը (Պորտուգալիայում և Բրազիլիայում), իսպաներենը (Իսպանիայում, Հարավային ու Կենտրոնական Ամերիկայում), կատալաներենը (Իսպանիայի արևելքում), պրովանսերենը (Ֆրանսիայի հարավում), ֆրանսերենը (Ֆրանսիայում, Բելգիայում, Կանադայում և ֆրանսիական գաղութներում), ռետոռոմաներենը կամ լադիներենը (Շվեյցարիայում), սարդիներենը (Սարդինիա կղզում), ռումիներենը (Ռումինիայում) և մոլդովերենը (Մոլդովայում):

Ռոմանական լեզուների մայրն է հին լատիներենը: Այն բաժանվում է մի քանի շրջանի. 1. Արխաիկ շրջան, որով պահպանվել են մ.թ.ա. 6–4–րդ դարերի արձանագրություններ, հին օրենքների և սրբազան հիմների հատվածներ: 2. Մինչդասական շրջան (3–2–րդ դարեր, մ.թ.ա.), գրական լեզվի ձևավորման շրջանն է, որի հիմքում ընկած է Հռոմի բարբառը: 3. Դասական շրջան (1–ին դար, մ.թ.ա.), ներկայանում է հարուստ բառապաշարով, գիտական, փիլիսոփայական, քաղաքական, տեխնիկական տերմինաբանությամբ, քերականական կուռ կառուցվածքով (Ցիցերոն, Հուլիոս Կեսար, Վերգիլիոս, Հորացիոս, Օվիդիոս): 4. Հետդասական շրջան (1–ին դար, մ.թ.), վերջնականապես ձևավորվեցին գրական լեզվի հնչյունական և ձևաբանական նորմերը, սահմանվեցին ուղղագրության կանոնները: 5. Ուշ լատիներենի շրջան (2–6–րդ դդ.), առաջանում է խզում գրական և խոսակցական տարբերակների միջև:

5–րդ դարում՝ Հռոմեական կայսրության անկումից հետո, լատիներենը ձեռք է բերում տարածաշրջանային գործառույթ, որ հանգեցնում է ռոմանական լեզուների ձևավորմանը, որոնք վերջնականապես տարանջատվեցին 9–րդ դարում:

1.12. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Բաժանվում են երեք ենթաճյուղի՝ արևելյան, արևմտյան և հյուսիսային կամ սկանդինավյան:

Արևելյան գերմանական լեզուներն են գոթերենը, վանդալերենը և բուրգունդերենը. բոլորն էլ մեռած լեզուներ են: Գոթերենով հանդիպում է Աստվածաշնչի հնագույն թարգմանությունը մ.թ. 4–րդ դարում, գոթերենը տարածված է եղել Եվրոպայի արևելյան և հարավարևելյան հատվածում, որը գտնվել է Բյուզանդիայի ազդեցության տակ: Արևմտյան գերմանական լեզուներն են հին անգլերենը (անգլոսաքսոներենը, տեքստերը հանդիպում են մ.թ. 7–րդ դարից), հին ֆրիզերենը, հին վերին գերմաներենը (տեքստերը՝ մ.թ. 8–րդ դարից) և հին սաքսոներենը (տեքստերը՝ մ.թ. 9–րդ դարից):

Հյուսիսային գերմանական (սկանդինավյան) լեզուներից է հին իսլանդերենը, որը մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին քայքայվեց, և նրա հիմքի վրա առանձնացան արևմտասկանդինավյան (նորվեգերեն, իսլանդերեն) և արևելասկանդինավյան (շվեդերեն, դանիերեն) լեզուները:

Գերմանական լեզուների զարգացման հետագա փուլերում ձևավորվեցին անգլերեն, գերմաներեն, ֆլամանդերեն և հոլանդերեն լեզուները:

1.13 ԲԱԼԹԻԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Բալթյան լեզուները բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ արևմտյան և արևելյան: Արևմտյան բալթիական լեզու է պրուսերենը (Պրուսիայում, գործովել է 14-18-րդ դարերի գրավոր տեքստերում, հետագայում միաձուլվել է գերմաներենի հետ), արևելյան բալթիական լեզուներն են լիտվաներենը (Լիտվայում), լատիշերենը (ավանդված XVI դարից) ու լատհալերենը (Լատվիայում՝ ավանդված XVIII դարից):

ե) Հեքսադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչ խմբեր են ընդգրկում հնդեվրոպական լեզուները:

բ) Որո՞նք են համարվում ցեղակից լեզուներ:

գ) Ինչպե՞ս են որոշում ցեղակցության աստիճանը:

դ) Ինչպիսի՞ լեզվաընտանիքներ կան:

ե) Ինչ լեզվաճյուղեր կան հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում:

զ) Լեզուների ինչպիսի՞ խմբեր կամ ենթախմբեր գիտեք:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (666-677):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 257-265):

3. Ֆերդինանդ դը Սոսյուր, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Ե., 2008 (էջ 352-357):

4. Т. И. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1, Тбилиси, 1984 (էջ XLVI-LII).

5. Широков О. С., Введение в языкознание, М., 1985 (էջ 111-132).

Բ.

6. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 256-259).

7. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 304-316).

8. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 248-250).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 22 և անվանում

ԼԵԶՎԱԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Հաթերեն, շումերերեն, էլամերեն, խուռա-ուրարտական լեզուներ, կովկասյան (իբերո-կովկասյան) լեզուներ, ուրալյան լեզուներ:

գ) Դասախոսումն և ուսումնառության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

2. ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Մերձավոր արևելքում մ.թ.ա. 3–1–ին հազարամյակում գործածվել են հաթերենը, շումերերենը, էլամերենը և խուռա-ուրարտական լեզուները:

1. Հաթերենը Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևելքի հնագույն լեզուներից է, որ հետագայում դուրս է մղվել հնդեվրոպական լեզուների (խեթերենի և պալայերենի) կողմից: Մեփական գիր չի ունեցել, պահպանվել են աստծուն ուղղված աղոթքները, որոնք հանդիպում են խեթական սեպագիր արձանագրությունների պատառիկներում: Մ.թ.ա. 2–րդ հազարամյակի սկզբներին արդեն մեռած լեզու էր: Վյաչ. Վս. Իվանովը վերականգնել է հաթերենի և հյուսիսարևմտյան կովկասյան (արխագ-ադըղեական) լեզուների նյութական ընդհանրություններն ու ապացուցել նրանց ծագումնաբանական կապերը:

2. Շումերերենը Միջագետքի հարավի հնագույն ժողովրդի՝ շումերների լեզուն է, որ գործածվել է մ.թ.ա. 4–3–րդ հազարամյակում և հայտնի է հին պատկերագիր ու սեպագիր արձանագրություններից: Մեռած է մ.թ.ա. 2–րդ հազարամյակի սկզբներին: Թեև շումերերենի և մյուս լեզուների ցեղակցական կապերը դեռևս չեն բացահայտվել, այնուամենայնիվ տեսակետ կա, որ շումերերենը հնդեվրոպական լեզու է:

Շումերերենի գրավոր հուշարձանները բաժանվում են մի քանի շրջանի. հին շումերերեն (մինչև մ.թ.ա. 25–րդ դար), դասական շումերերեն (մ.թ.ա. 24–22–րդ դդ.), նոր շումերերեն (մ.թ.ա. 21–րդ դար), ուշ շումերերեն (մ.թ.ա. 2–դ հազարամյակի սկիզբ) և հետշումերերեն (ձևավորվել է այն

ժամանակ, երբ շումերերենը մնաց Միջագետքում արդեն որպես երկրորդ գրքային լեզու՝ արքայերենին զուգահեռ):

3. Էլամերենը գործածվել է Իրանական բարձրավանդակի հարավային հատվածում հին Էլամի թագավորության ժամանակաշրջանում: Տարբերակում են էլամերենի զարգացման հետևյալ շրջանները. հին էլամերեն (մ.թ.ա. 30–24–րդ դդ.). վկայված է գաղափարագիր և սեպագիր արձանագրություններով: Միջին էլամերենի շրջանում (մ.թ.ա. 14–12–րդ դդ.) գործածվում են հին էլամերենի գրության վանկագծային տարբերակը և արքադական սեպագրերը, պահպանվել են արքադա-էլամական երկլեզվյան արձանագրություններ: Նոր էլամերենի շրջանին (մ.թ.ա. 8–6–րդ դդ.) վերաբերում են հիմնականում թագավորական արձանագրությունները, տնտեսական բնույթի գրությունները, գտնվել է նաև գրական տեքստ՝ նոր էլամերենով:

Մ.թ.ա. 1–ին դարում էլամերենը դուրս է մղվել հին պարսկերենի կողմից:

4. Խուռա–ուրարտական լեզուներ. վկայված են մ.թ.ա. 3–1–ին հազարամյակում, տարածված են եղել Հայկական բարձրավանդակի հարավային շրջաններում, Հյուսիսային Միջագետքում, Հյուսիսային Սիրիայում, Հարավային Կովկասում, Հյուսիսարևմտյան Իրանում): Խուռիերենը ներկայացված է մ.թ.ա. 3–րդ հազարամյակի երկրորդ կեսից մինչև մ.թ.ա. 12–րդ դարը՝ հին արքադական սեպագրերով: Խուռիերենը ծաղկում է ապրել հատկապես մ.թ.ա. 16–15–րդ դարերում՝ Միտանի պետության հզորության ժամանակաշրջանում: Մ.թ.ա. 14–րդ դարում խեթական թագավորությունը կործանիչ հարված է հասցնում Միտանիին, և վերջինս աստիճանաբար դուրս է գալիս պատմության ասպարեզից:

Ուշ խուռիական բարբառներից է ուրարտերենը, որ գործածվել է Հարավային Կովկասում Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում. հայտնի է մ.թ.ա. 9–6–րդ դդ. պատկանող սեպագիր (ասուրական) արձանագրություններով:

Լեզվաբանության մեջ հավանական է համարվում խուռա–ուրարտական և հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցության տեսակետը:

3. ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ (ԻԲԵՐՈ–ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ) ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Կովկասյան (իբերո–կովկասյան) լեզուները գրեթե բացառապես տարածված են Կովկասում, որտեղ գործածվում են նաև թյուրքական և հնդեվրոպական լեզուները: Կովկասյան լեզուները դրսևորում են ոչ միայն արեալային համախմբվածություն, այլև ունեն ծագումնաբանական կապեր և տիպաբանական ընդհանրություններ: Համակովկասյան

տիպաբանական ընդհանրություններ են համարվում. հարուստ բաղաձայնական համակարգը (շուրջ 82 բաղաձայն), եռաշարք պայթական բաղաձայններն ու պայթաշփականները (ձայնեղ, խուլ և պայթական-կոկորդայիններ), մասնիկավոր-կցական կառուցվածքը և այլն:

Ըստ տարբեր դասակարգումների՝ Կովկասյան լեզուների թիվը հասնում է շուրջ 40-ի: Կովկասյան լեզուները, ըստ պատմա-ծագումնաբանական գործոնի՝ բաժանվում են երեք խմբի.

1) Բարթվեական լեզուներ. հարավկովկասյան լեզուների խումբ է, որ ներառում է նաև սերտ ազգակցություն ունեցող բարբառները. նրա մեջ մտնում են վրացերենը, մեգրելերենը, լազերենը, զաներենը և սվաներենը:

2) Աբխազ-ադրդեական լեզուներ. Կովկասի հյուսիսարևմտյան լեզուներն են, որի մեջ մտնում են արխազերենը, արազիներենը, ադրդերենը, կաբարդիներենը, ուրիխերենը:

3) Նախյան-դաղստանյան լեզուներ. Կովկասի հյուսիսարևելյան լեզուներն են. ներառում են հետևյալ լեզվախմբերը. դաղստանյան. ավարերեն, անդիերեն, ցեզերեն, կարատիներեն և այլն, լեզգիական. լեզգիերեն, թաբասարաներեն, ռուտուլերեն, ծախուրերեն, ագուլերեն, կրիզերեն, ուտիերեն և այլն, վայնախական. չեչեներեն, ինգուշերեն, բացրիերեն (ծովա-թուշիներեն) և այլն:

Կովկասյան լեզուների մեծամասնությունը գիր չունի, մյուսները գիր ստացել են վերջին ժամանակներս, ինչպես՝ արխազերեն, արազիներեն, ադրդերեն, կաբարդիներեն, չեչեներեն, ինգուշերեն, ավարերեն, լակերեն, դարգիերեն, լեզգիերեն, թաբասարաներեն լեզուները:

Կովկասյան հնագիր լեզուներից է վրացերենը: Հին վրացական գիրը ստեղծվել է 5-րդ դարում Մեսրոպ Մասշտոցի կողմից: 11-րդ դարի կեսերին առաջանում է վրացական նոր գիրը: Գրական վրացերենը բաժանվում է կան երկու շրջանի՝ հին (5-11-րդ դդ.) և նոր (12-րդ դարից սկսած), կան երեք շրջանի՝ հին (5-11-րդ դդ.), միջին (12-18-րդ դդ.) և նոր (19-րդ դարից սկսած): Հին վրացերենի հիմքում ընկած է քարթվեական խոսվածքը:

Նոր վրացերենը վերջնականապես ձևավորվել է 18-րդ դարում, կցական տիպի լեզու է: Վրացերենի հնագույն գրավոր հուշարձանները հանդիպում են Պաղեստինի վրացական մենաստանում (մոտ 433 թ.), Բոլնիսյան Սիոնում (493-94 թթ.), այնուհետև՝ Մցխեթում (6-7-րդ դդ.): Հին վրացերենի ձեռագիր հուշարձանները՝ այսպես կոչված «խանմեթական» կրկնագիր մագաղաթները, պատկանում են 5-7-րդ դարերին

4. ՈՒՐԱԼՅԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Ուրալյան լեզուները բաժանվում են երկու խմբի՝ ուգրաֆիննական և սամոդիական:

Ա. Ուգրաֆիննական լեզուները բաժանվում են չորս խմբի. 1. ուգրական, որի մեջ մտնում են՝ հունգարերենը (Կենտրոնական Եվրոպայում), մանսիերենը, խանտիերենը (Արևմտյան Սիբիրում), 2. ֆիննական, որն իր հերթին բաժանվում է ֆիննա-պերմական (ուդմուրդերեն, կոմի-գիրյաներեն, կոմի-պերմերեն) և մերձբալթյան-ֆիննական ենթախմբերի (ֆիններեն, էստոներեն, կարելերեն, վեպսերեն, իժորերեն, վոդերեն, լիվերենը և այլն), 3. վոլգյան, որի մեջ մտնում են՝ մարիերենը, էրգյա-մորդովերենը, մոկշա-մորդովերենը, 4. սաամյան լեզուներ (Նորվեգիայում, Շվեդիայում, Ֆինլանդիայում և Կոլա թերակղզում):

Բ. Սամոդիական լեզուները տարածված են Հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոսի ափերին (սենեցերեն, նգանասաներեն, էնեցերեն, սելկուպերեն):

Ուրալյան հնագիր լեզուներ են ֆիններենը և էստոներենը: 20-րդ դարում՝ խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, գիր ստացան մարիերեն, ուդմուրդերեն, կոմիերեն, խանտիերեն և մանսիերեն լեզուները, մնացած լեզուները գիր չունեն: Ուրալյան լեզուները պատկանում են կցական տիպին, չնայած մերձբալթյան-ֆիննական որոշ լեզուներում զարգացել է թեքականությունը: Նրանց հատուկ է ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը:

ե) Հեքադարձ կապ

- Առաջադրանքներ
- Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ե՞րբ են գործառվել հաթերեն, շումերերեն և էլամերեն լեզուները:

բ) Որո՞նք են խուռա-ուրարտական լեզուները:

գ) Որո՞նք են կովկասյան (իբերո-կովկասյան) լեզուները:

դ) Որո՞նք են կովկասյան հնագիր լեզուները:

ե) Որտե՞ղ են գործառվում ուրալյան լեզուները:

զ) Որո՞նք են հնագիր ուրալյան լեզուները:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 677–678):
2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 266–269):

3. Т. И. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, тт. 1–2, Тбилиси, 1984 (т. II–LIII, LIV–LV).
4. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (т. 259–260).
Р.
5. Широков О. С., Введение в языкознание, М., 1985 (т. 179–181).
6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (т. 208–209).
7. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (т. 320–322).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմնա N 23 և անվանում

ԼԵԶՎԱԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Ալթայյան լեզուներ. թուրքական, մոնղոլական, տուրքուս-մանջուրական լեզուներ, նոստրատիկ լեզուներ:

գ) Դասախոսության և ուսումնասիրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

5. ԱԼԹԱՅԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Մի շարք լեզվաբաններ Ալթայյան խմբի մեջ զետեղում են թուրքական, մոնղոլական և տուրքուս-մանջուրական լեզուները:

Ա. Թյուրքական լեզուները հայտնի են մ.թ. 7-րդ դարից Արևմտյան Միջին (ենիսեյյան-օրխոնյան արձանագրություններ) և Միջին Ասիայի գրավոր տեքստերից գրված հին թուրքերենով (հին ույղուրերեն). թուրքերեն հին գրերը ծագում են սողդականից: Թյուրքական լեզուները բաժանվում են հինգ ճյուղի.

1. Հարավարևմտյան (թուրքմեներեն, ադրբեջաներեն, թուրքերեն և գագաուզերեն):

2. Հարավարևելյան (ուզբեկերեն, նոր ույղուրերեն, չաղաթայերեն):

3. Հյուսիսարևմտյան (ղազախերեն, կիրգիզերեն, թաթարերեն, բաշկիրերեն, ալթայերեն, կարաչայերեն, կարակալպակերեն և այլն):

4. Հյուսիսարևելյան (օրխոներեն, ույղուրերեն, թուվիերեն, յակուտերեն, սագայերեն և այլն):

5. Չովաշական (արդի չովաշերեն և բուլգարերեն. վերջինս եղել է Կամայի բուլգարների լեզուն 8-14-րդ դարերում):

Բ. Մոնղոլական լեզուները բաժանվում են երկու խմբի. ա) հյուսիսային, որի մեջ մտնում են՝ մոնղոլերենը, բուրյաթերենը, կալմիկերենը, բ) հարավարևելյան, որի մեջ մտնում են՝ դագուրերեն, դունչյաներեն, մոնգոլերեն, բաոներեն լեզուները: Հյուսիսային լեզուները գիր ունեն, իսկ հարավարևելյան լեզուները գուրկ են գրային համակարգից:

Գրավոր մոնոլոլերենը ձևավորվել է 13-րդ դարի սկզբին և ապրել է զարգացման երեք շրջան՝ հին (13-14-րդ դդ.), միջին (15-17-րդ դարի առաջին կեսը) և դասական (17-20-րդ դարի առաջին քառորդ): Ինչպես հին, այնպես էլ դասական գրավոր լեզուները տարբերվում են մոնոլոլական բոլոր ցեղերի բարբառներից ու խոսվածքներից, ժամանակակից լեզուներից ու բարբառներից: Մոնոլոլական Ժողովրդական Հանրապետության ձևավորման ժամանակ ազգային լեզուն զարգացավ խալխալական բարբառի հիման վրա և օգտագործեց այն ամենը, ինչ ստեղծված էր հին գրությամբ:

Գ. Տունգուս-մանջուրական լեզուները բաժանվում են երկու խմբի. ա) տունգուսական, որի մեջ մտնում են՝ էվենկերենը (տունգուսերեն), էվեներենը (լամութերեն), նեգիդալերենը, սոլոներենը, բ) մանջուրական, որի մեջ մտնում են՝ մանջուրերենը, չժուրչժեներենը (ջուրջեներեն), նանայերենը (գոլդերեն), ուդեգեյերենը, օրոչերեն, ուլչերենը:

Տունգուս-մանջուրական լեզուներով խոսում են Արևելյան Սիբիրում, Հեռավոր Արևելքում, Հյուսիսարևելյան Չինաստանում և այլն: Ըստ տիպաբանական դասակարգման՝ այդ լեզուները պատկանում են մասնիկավոր-կցական տեսակին:

Գրավոր մեռած լեզուներ են համարվում մանջուրական գրական լեզուն և չժուրչժեներենը: Մանջուրական գրական լեզուն ստեղծվել է 16-րդ դարում մոնոլոլական գրի հիման վրա. նրա բառային կազմի վրա ուժեղ ազդեցություն են ունեցել մոնոլոլերենն ու չինարենը: Այնքանով որ հասարակության կրթված շերտը և ֆեոդալական վերնախավը խոսում էր չինարեն, գրական մանջուրերենն աստիճանաբար մղվում է հետին պլան, նրա գործառույթները սահմանափակվում են, և նա դառնում է գրքային-գրասենյակային լեզու: 20-րդ դարի 30-ական թվականներին գիր է ստեղծվում էվենկերենի, նանայերենի և ուդեգեյերենի համար, ստեղծվում են դասագրքեր, քաղաքական, գեղարվեստական (ազգային և թարգմանական) գրականություն:

6. ՆՈՍՏՐԱՏԻԿ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Նոստրատիկ լեզուները կազմում են մեկ մակրոընտանիք, որ միավորում է հնդեվրոպական, կովկասյան, ալթայյան, ուրալյան, դրավիդյան և աֆրոասիական լեզուները: Նոստրատիկ լեզուներ անվանման փոխարեն առաջարկվում էին «բորեական (հյուսիսային) լեզուներ» կամ «եվրասիական լեզուներ» եզրույթները, որոնք, սակայն, ընդունելություն չգտան: *Նոստրատիկ* եզրույթը ծագում է լատիներեն

nos (մենք) դերանվան *noster* (մեր) սեռական հոլովածնից. նոստրատիկ՝ այսինքն «մերային»:

Նոստրատիկ լեզուները դասակարգվում են արևելյան–նոստրատիկ (ուրալյան, դրավիդյան, ալթայյան) և արևմտյան–նոստրատիկ խմբերի (հնդեվրոպական, կովկասյան, աֆրոասիական): Այս դասակարգման հիմքում ընկած է համանոստրատիկ լեզուների ձայնավորների զարգացման օրենքը դուստր լեզուներում. արևելյան նոստրատիկ լեզուները պահպանել են արմատի նախնական կայուն ձայնավորը, արևմտյան լեզուներում այն ենթարկվել է ձայնդարձի (*ablaut*):

Նոստրատիկ մակրոընտանիքի ճշգրիտ սահմանները դեռևս որոշված չեն. ենթադրվում է՝ նրա մեջ մտնում են նաև էսկիմոսյան–ալեուտյան լեզուները: Վերջնականապես լուծված չէ նաև այն հարցը, թե նոստրատիկ լեզուների հետ ինչ հարաբերություն ունեն այլ «մակրոընտանիքներ», ինչպիսին են մի կողմից՝ «հնաեվրասիական» (չին–կովկասյան), որ միավորում է չին–տիբեթական և հյուսիս–կովկասյան լեզուները, մյուս կողմից՝ ամերիկյան (հնդկացիական) լեզուները: Այդ երեք «մակրոընտանիքները» (էսկիմոսյան–ալեուտյան, չին–կովկասյան, ամերիկյան–հնդկացիական) միմյանց նկատմամբ ունեցել են լեզվական շփումներ, որ արտահայտվում է փոխառությունների առկայությամբ, որոնք «հնաեվրասիական» կամ առանձին լեզուներից անցել են նոստրատիկ լեզուներին՝ ավելի ուշ շրջանում: Չի բացառվում ավելի խոր ցեղակցական կապերի առկայություն այդ երեք ընտանիքների միջև: Ավելի բարդ է մի կողմից՝ նոստրատիկ լեզուների, մյուս կողմից՝ աֆրիկյան ու ավստրալիական լեզուների հարաբերակցության հարցը:

Նոստրատիկ լեզուների ծագումնաբանական ընդհանրություններն ի հայտ են գալիս նրանց ազգակից ձևույթների համընդհանուր կաղապարներում, որոնք արտահայտվում են ինչպես արմատների, այնպես էլ մասնիկների ընդհանրությամբ (շուրջ 1000 միավոր): Այդ ընդհանրությունները երևում են նաև բառային կազմում. ընդհանուր են տարրական հասկացություններն ու մարմնի մասերի, բնության երևույթների, կենդանիների և բույսերի, տարածության ու ժամանակի, գործողության ու հատկանիշների անվանումները: Այդ ընդհանրությունները երևում են նաև քերականական ձևույթների համակարգում, այդ թվում՝ բառակազմական և բառափոխական: Դա ամենից առաջ վերաբերում է անձնական, ցուցական և հարցական դերանուններին և անվանական բառաթեքական մասնիկներին: Այդ ընդհանրությունները վերաբերում են նաև հնչյունական համակարգին. ինչպես, արևելյան նոստրատիկ լեզուներում երկար ձայնավորների առկայությունը մի շարք դեպքերում բացահայտում է համապատասխան

արմատներում կոկորդային ճայնավորների գոյությունը, որ սահմանվում է աֆրոասիական և հնդեվրոպական լեզուների տվյալների հիման վրա:

Նոստրատիկ նախալեզվի հնչյունական համակարգը, ըստ էության, ունեցել է 7 ճայնավոր և մեծ թվով բաղաձայններ, եռավանկ արմատներ եղել են հազվադեպ, քերականական միավորների շարահյուսությունը եղել է համեմատաբար ազատ: Նախադասության անդամների շարադասությունը եղել է համեմատաբար կայուն և ունեցել է SOV կառուցվածքը (ըստ Ջ. Գրինբերգի. ենթակա-խնդիր-ստորոգյալ): Ընդ որում, եթե ենթակայի դերով հանդես է գալիս անձնական դերանունը, նա դրվում է ստորոգյալից հետո, որ հաստատվում է նոստրատիկ բազմաթիվ լեզուներում վերջադաս խոնարհման առկայությամբ: Նոստրատիկ լեզուները, ըստ հետազոտողների, տիպաբանորեն պատկանում են կցական տեսակին:

Նոստրատիկ լեզուների անջատման (տարածման) ժամանակաշրջանի հարցը մնում է գիտական վարկածի շրջանակներում. այն տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 11–8–րդ հազարամյակում: Ելնելով նոստրատիկ մակրոընտանիքի լեզուների շարժման ուղղությունից և նրանց հետ կապված հնագիտական ու մշակութային ուսումնասիրություններից՝ հետազոտողները նոստրատիկ լեզուների նախահայրենիքը համարում են Մերձավոր Արևելքը:

Լեզվաընտանիքների հնագույն ազգակցության հարցերը, որոնք մտնում են նոստրատիկ մակրոընտանիքի մեջ, ծագել են այդ լեզուների պատմահամեմատական ուսումնասիրության սկզբնական շրջանում: Այդ ուղղությամբ կատարվող աշխատանքները բաժանվում են երեք շրջանի: Առաջին շրջանում տեղի է ունենում հետազոտական նյութի կուտակում՝ զույգ լեզվաընտանիքների համեմատության ուղիով՝ ուրալյան–ալթայան (Վ. Շոտտ), հնդեվրոպական–սեմական (Գ. Մյուլլեր), հնդեվրոպական–քարթվելական (Ֆ. Բոպպ): Այս շրջանն ավարտվում է Ա. Տրոմբետիի աշխատանքներով, որտեղ կատարվում են աշխարհի լեզուների լայնածավալ համեմատություններ: Երկրորդ շրջանը բնութագրվում է համեմատվող լեզվական նյութի առավել ընդգրկուն ծավալով և նախալեզվի վերականգնման փորձերով: Հայտնի են Բ. Կոլլինդերի աշխատությունները ուրալյան–հնդեվրոպական ցեղակցության, Օ. Սովաժոյի աշխատությունները ուրալյան–ալթայան ցեղակցության վերաբերյալ: Առաջին անգամ ձևակերպվում է ոչ թե լեզուների ցեղակցության իրավիճակը, այլ լեզվաընտանիքների, մասնավորապես՝ ուրալյան, ալթայան, հնդեվրոպական և աֆրոասիական (Հ. Պետերսոն. նա է առաջարկել «նոստրատիկ լեզուներ» եզրույթը 1903 թ.): Երրորդ շրջանին բնութագրական է նոստրատիկ լեզուների նախալեզվի վերականգնումը: Խորհրդային լեզվաբան Վլադիսլավ Իլիչ–Սվիտիչը (1934–1966) կատարեց նոստրատիկ լեզուների (հնդեվրոպական, կովկասյան, ուրալյան,

ալթայան, դրավիդյան, սեմական լեզուների) պատմահամեմատական քննություն, ընդհանրացրեց հավաքված լեզվական տվյալները և փորձեց վերականգնել նոստրատիկ մակրոընտանիքի նախալեզուն:

ե) Հերադարձ կապ

- Առաջադրանքներ
- Ինքնաստուգման հարցեր

- ա) Ինչպիսի՞ խմբերի են բաժանվում ալթայան լեզուները:
- բ) Ինչպիսի՞ ճյուղերի են բաժանվում թուրքական լեզուները:
- գ) Ինչպիսի՞ խմբերի են բաժանվում մոնղոլական լեզուները:
- դ) Ինչպիսի՞ խմբերի են բաժանվում տունգուս-մանջուրական լեզուները:
- ե) Ի՞նչ սկզբունքով են միավորվում նոստրատիկ լեզուները:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 679–680):
2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (269–270, 278–280):
3. Т. И. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т.т. 1–2, Тбилиси, 1984 (էջ LV–LVI).
4. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 317–320).
- Բ.
5. Широков О. С., Введение в языкознание, М., 1985 (էջ 182–187).
6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 28, 306, 338–339).
7. Франклин Фолсом, Книга о языке, М., 1974. (էջ 91–92).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 24 և անվանում

ԳՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ: ԳԻՐ, ԾԱԳՈՒՄԸ, ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Գրաբանություն, պատկերագրություն, գաղափարագրություն, հնչյունագրություն, այբուբեն:

գ) Դասավանդման և ուսումնասրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Ժամանակակից ժողովուրդների մեծ մասի լեզուն հանդես է գալիս երկու ձևով՝ հնչյունային և գրային: Հնչյունային լեզվով հաղորդումը կատարվում է անմիջականորեն, ուղղակի կերպով և ընկալվում է լսողական գործարանով: Գրային լեզվով հաղորդումը և ընկալումը կատարվում են անուղղակի կերպով, տեսողական նշանների և զգայարանների միջնորդությամբ:

Հնչյունային խոսքի համեմատությամբ գրային խոսքը համարվում է հաղորդակցման ածանցյալ միջոց: Գրային լեզուն հիմնված է գծագրական տեսողական նշանների վրա, հետևաբար, գիր կոչվում է լեզվական հաղորդակցման համար օգտագործվող գծագրական–տեսողական նշանների համակարգը:

Գիրն ունի իր պատմությունը՝ ծագումը, զարգացումը և տարատեսակները: Մարդիկ նախապես միայն բանավոր ձևով են հաղորդակցվել, գրի առաջացման անհրաժեշտությունը նրա դերով է պայմանավորվել. մարդկության համար այն ունի բացառիկ դեր. գիրն օգնում է մարդկանց հաղթահարելու ժամանակն ու տարածությունը, պահպանելու մարդկային փորձը, այն փոխանցելու սերնդից սերունդ: Գրի շնորհիվ յուրաքանչյուր ոք կարող է հենվել մարդկային փորձի վրա, օգտագործել և բազմացնել այն: Միմյանցից անկախ տարածքներում հաղորդում իրականացնելու հնարավորությունը նպաստել է այն բանին, որ յուրաքանչյուր քաղաքական, գրական և գիտական նշանակալի երևույթ, առաջանալով որոշակի տարածքում, դառնա համայն ժողովրդի սեփականությունը: Այդ պայմաններում լեզվի միավորիչ դերը նշանակալի կերպով ընդլայնվում է: Մեծ է գրի նշանակությունը գիտական մտածողության զարգացման համար: Գիտական դրույթները,

ամրագրված լինելով հատուկ բանաձևերով, հասանելի են դառնում բոլոր ցանկացողներին: Գրի միջոցով ստեղծվում է մշակույթ (գրականություն՝ գիտական, գեղարվեստական, հրապարակախոսական և այլն):

Գրի ծագումը կապվում է պետությունների ծագման հետ: Պետական կառավարման համակարգում անհրաժեշտություն է առաջանում հրովարտական, օրենքներ և հրամաններ գրել, միջպետական հարաբերություններ կարգավորել: Հնագույն պետություններից են Հին Եգիպտոսը, Հին Չինաստանը, Հին Հնդկաստանը, որտեղ էլ մեզանից 8–10 հազար տարի առաջ առաջացել է գիրը:

Ժամանակակից գրի տեսակները ծագել են որոնումների և նախնական գրատեսակի տևական կատարելագործման ճանապարհով: Մարդու հիշողության մեջ նախապես հեշտությամբ մտապահվել են բնության առարկաները (որպես բնական նշանների ամբողջություն). այդպիսին են նաև որսորդության նախագոյշական նշանները, մարդկանց և կենդանիների հետքերը կարդալու ունակությունը և այլն: Նախնական, տարրական «գրային» հաղորդակցման ժամանակ որոշակի առարկաներ սկսում են կատարել նշանների դեր: Հայտնի է, որ խաղաղության նշանը հին ցեղախմբերի համար եղել է *ծիսամորձը*, որը հերթով ծխում էին թշնամական ցեղերի առաջնորդները՝ ի նշան խաղաղության: Սլավոնական ցեղերի մեջ որպես բարեկամության և սրտաբաց հյուրընկալության նշան եղել և մինչ այժմ պահպանվում է հյուրին *սղ ու հաց մատուցելը*: Հերոդոտը պատմում է, որ սկյութները պարսիկներին «առարկայական» ուղերձ են հղում՝ գորտ, մուկ, թռչուն և հինգ նետ: Այդ ուղերձը «կարդացվում է» այսպես. «Եթե դուք՝ պարսիկներդ, չկարողանաք թռչունների նման ճախրել երկնքում, գորտի նման անցնել ճահիճով և մկան նման թաքնվել հողի տակ, դուք բոլորդ կգոհվեք առատորեն տեղացող մեր նետերից»:

Այն հանգամանքը, որ առարկաները կարող էին հասկացություններ արտահայտել և դառնալ նրանց նշանները, նպաստում է առարկայական «գրի» առաջացմանը, ինչպիսին են վամպում և կիպու գրատեսակները, որոնք գործածել են հնդկացիական ցեղերը:

Պատկերագրություն: Գրային հաղորդակցման նախնական ձևը պատկերագրությունն է (պիկտոգրաֆիա): Մարդը տարբեր առարկաների վրա պարզապես նկարում է այն, ինչ ցանկանում է հաղորդել մյուսներին: Դրանք առարկաների իրական պատկերներն են, որոնց միջոցով հաղորդվում է հենց այդ առարկայի հետ կապված որևէ իրողություն: Որպեսզի արտահայտեին «մարդ» հասկացությունը, անհրաժեշտ է լինում *մարդ* նկարել: Որպեսզի հնարավոր լինի ատահայտել «Ես գնացի որսի» նախադասությունը, նկարում են *մարդ, անտառ* և *գազաններ*:

Հայկական լեռնաշխարհում պատկերագրության հնագույն նմուշներ են *Ժայռապատկերները*, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. 7–2-րդ հազարամյակներին: Դրանք հայտնաբերվել են Արագածի, Գեղամա լեռների, Սյունիքի Ուղտասարի լանջերին և վերաբերում են տարբեր բնագավառների՝ երկրագործություն (արոր), ռազմական գործ (երկանիվ և քառանիվ կառքեր), որսորդություն (նետ ու աղեղ), երկնային ուժեր (տիեզերական մարմիններ): Ժայռապատկերներն արտացոլում են համապատասխան դարաշրջանի մարդու պատկերացումները նյութական և հոգևոր կյանքի վերաբերյալ:

Պատկերագրությունը հնարավոր է դարձնում հաղորդակցումը երկու տարբեր ցեղերի միջև, որոնք միմյանց լեզու չեն հասկանում: Այն իբրև հաղորդման միջոց, սահմանափակ է, քանի որ չի կարող արտահայտել վերացական հասկացություններ:

Գաղափարագրություն: Գրային հաղորդակցման ընթացքում իրական առարկաների պատկերներին զուգընթաց աստիճանաբար սկսեցին օգտագործել այնպիսի պայմանական պատկերներ, որոնք արտահայտում էին գործողություններ, դեպքեր, երևույթներ ու վերացական հասկացություններ: Պատկերագրության մեջ հանդես են գալիս նոր տարրեր՝ գաղափարագրեր (իդեոգրամաներ), որոնք արդեն զանազան գաղափարներ արտահայտելու նշաններ են: Ի վերջո նախնական պատկերագրերը վերածվում են գաղափարագրերի՝ զրկվելով իրենց երբեմնի առարկայական նշանակություններից:

Օրինակ, եգիպտական և շումերական հիերոգլիֆային գրերում *լեռ* հասկացությունն արտահայտվում է երկու լեռների պատկերով, որոնց միջև ընկած է հովիտ կամ կիրճ, ջուր հասկացությունը՝ ալիքաձև գծով, որ հիշեցնում է ալիքի պատկերը, արև հասկացությունը՝ շրջանակով՝ մեջտեղում՝ կետ և այլն:

Գաղափարագրերը ծագել են այն ժամանակ, երբ առաջացել են պետությունները, որոնց համար գիրն անհրաժեշտություն էր՝ պետական, եկեղեցական տնտեսությունը կառավարելու, հաշվառումներ կատարելու, ինչպես նաև օրերներ և պաշտամունքային տեքստեր գրելու համար: Գաղափարագրության լավագույն օրինակն է չինական գիրը՝ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում: Չինարենում գործածվում էին շուրջ 40 հազար նշաններ, որոնցից առավել գործածական էին 4–5 հազարը: Այժմ գրային այդ համակարգը պարզեցվել է, գործածական են մոտ 8 հարյուրը: Գաղափարագրություն ունեցել են նաև եգիպտացիները, շումերները, հաթերը, ացտեկները և այլն: Գաղափարագրերը լայն տարածում են ստանում հանրահաշվական հասկացությունների և թվերի գրառման ընթացքում, որն էլ հանգեցնում է թվային համակարգի և գիտական

բանաձևերի առաջացմանը մաթեմատիկայի, քիմիայի, ֆիզիկայի և այլ բնագավառներում:

Գաղափարագրության տարբեր նմուշներ այժմ գործածական են մեզանում, ինչպես՝ փողոցային երթևեկության և ճանապարհային տեղեկատվական նշանները, կրծքանշանները, խորհրդանշանները և այլն:

Հնչյունագրություն: Հնչյունային գիրը (ֆոնոգրաֆիա) ծագել է աստիճանաբար. այն նախապես ունեցել է վանկագրության կամ վանկային գրային համակարգ, որն արտահայտվել է մ.թ.ա. 10–6–րդ դդ. ասորաբաբելական սեպագիր արձանագրություններում: Վանկային (բաղաձայնա–հնչյունային) գրային համակարգ ունեն հնդկական դեվանագարի գիրը, արաբերենը, ճապոներենը (կանա), կորեական գիրը (կոմուն) և այլն:

Ի տարբերություն պատկերագրության և գաղափարագրության՝ հնչյունագրության համակարգում տառերը չունեն առարկայական–հասկացական նշանակություններ: Տառի «նշանակությունն» այն է, որ նա արտահայտում է բառի այս կամ այն հնչյունը կամ վանկը, որն անպայման պետք է արտաբերել, որպեսզի արտահայտվի բառը կամ նրա մի մասը:

Հնչյունային (կամ տառահնչյունային) գրային համակարգում յուրաքանչյուր հնչյուն ունի իր համապատասխան գծային նշանը՝ տառը: Այդպիսի համակարգ ունեն լատիներենը, հայերենը, ռուսերենը, անգլերենը, ֆրանսերենը, իսպաներենը և ժամանակակից բազմաթիվ այլ լեզուներ:

Հնչյունային գրի երևան գալով ստեղծվեցին տարբեր լեզուների *այբուբենները*: Հնչյունային գրի նախնական տարբերակը տալիս է սեմական այբուբենը, որի տառերի անունները նշանակում են այն առարկաները, որոնց պատկերն են եղել ի սկզբանե, ինչպես՝ *ալեֆ* (եզ), *բեթ* (տուն), *գիմել* (ուղտ), *դալեթ* (դուռ) և այլն: Սեմական տառերի ծագումը կապվում է եգիպտական հիերոգլիֆների կամ կրետական գաղափարագրերի հետ, որոնք շատ նմանություններ ունեն տառային գրի հետ: Սեմական լեզուների արմատները բաղկացած են բաղաձայններից, ձայնավորներն ունեին քերականական ու բառակազմական իմաստներ: Այդ գրի դժվարությունները վերացնելու համար ստեղծվում են հատուկ ցուցիչներ՝ ձայնավորները նշանակելու համար: Սեմական գիրն այժմ էլ գործածական է արաբերեն, պարսկերեն և այլ լեզուների համար: Այդ գրի հնագույն գործածողներն են եղել մոավները (9–րդ դար, մ.թ.ա.), արամեացիները (8–րդ դար, մ.թ.ա.), փյունիկեցիները (7–րդ դար, մ.թ.ա.): Փյունիկյան այբուբենն անցել է հին հույներին, որոնցից էլ՝ եվրոպական ժողովուրդներին:

Մ.թ.ա. 5–4–րդ դարերում *արևելյահունական* գրատեսակից զարգացավ դասական հունական, այնուհետև բյուզանդական գիրը. նրանից են ծագել նաև ղպտիական (քրիստոնյա եգիպտացիների), հին գոթական և սլավոնական գիրը՝ Կիրիլ–Մեֆոդյան այբուբենը (10–րդ դար):

Արևմտյահունական գրատեսակի հիման վրա ձևավորվեցին իտալական, այդ թվում նաև էտրուսկյան այբուբենները (մ.թ.ա. 7–րդ դար), էտրուսկյան գրատեսակից ծագել է լատինական գիրը (մ.թ.ա. 6–րդ դար), նրանից է նաև հին գերմանական այբուբենը (մ.թ. 3–դ դար):

Հին այբուբեններից են՝ հայկականը՝ Մեսրոպյան այբուբենը (մ.թ. 5–րդ դար):

Մեսրոպյան այբուբենի տառերը կոչվել են՝ *երկաթագիր* (գրում էին կամ մագաղաթի վրա երկաթե գրիչով, կամ երկաթի ժանգից պատրաստված թանաքով), 9–րդ դարից՝ *միջին երկաթագիր*, հետո՝ *փոքր երկաթագիր*. տառերը մի քիչ կարճացրած ու փոքրացած, ուղղաձիգ ու լայն ձև ունեին, 12–րդ դարից՝ *բոլորագիրն* ստեղծվում է տառերի ավելի կարճացմամբ ու փոքրացմամբ: Արտագրության համար այդ տառերն ավելի են պարզեցվում՝ տալով *սուրճագիր* տեսակը, որից էլ ստեղծվում են ժամանակակից ձեռագրի տեսակները:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչ է ուսումնասիրում գրաբանությունը:

բ) Ո՞րն է պատկերագրության էությունը:

գ) Ե՞րբ է առաջացել գաղափարագրությունը:

դ) Ի՞նչ յուրահատկություն ունի հնչյունագրությունը:

ե) Ինչի՞ հիման վրա ձևավորվեցին լեզուների այբուբենները:

ը) Ինչպե՞ս են կոչվել Մեսրոպյան այբուբենի տառերը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 288–297):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 115–119):

3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 156–166).

4. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 262–279).

5. Ֆերդինանդ դը Սոսյուր, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Ե., 2008 (էջ 44–51):

Ф.

6. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (т. 237–246).
7. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (т. 375–377).
8. Франклин Фолсом, Книга о языке, М., 1974. (т. 61–66).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 25 և անվանում

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ: ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Ուղղագրություն, հնչյունային սկզբունք, ձևաբանական սկզբունք, պատմական սկզբունք, գրադարձություն, տառադարձություն:

գ) Դասախոսումն և ուսումնառության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեսքեր (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ուղղագրություն. նրա սկզբունքները: Ուղղագրությունը (օրթոգրաֆիա) բառը և նրա բաղադրիչները ճիշտ գրելու կանոնների ամբողջությունն է, այն սահմանում է նաև բաղադրյալ բառերի անջատ, կից կամ գծիկով գրությունը, բառերի մեծատառ-փոքրատառ գրությունը, տողադարձը և համառոտագրությունը:

Ուղղագրության կանոնների համակարգը պարտադիր է տվյալ լեզուն կրող հանրության համար: Ուղղագրությունն ապահովում է լեզվի հնչյունների փոխադրումը տառերի՝ բառերի և ձևայինների կազմում: Այդ կանոնները հենվում են ուղղագրության սկզբունքների վրա՝ հնչյունային, ձևաբանական, բառակազմական և պատմական:

1. *Հնչյունային սկզբունքի* դեպքում յուրաքանչյուր տառ մեկ հնչյունի պայմանական նշանն է, և յուրաքանչյուր հնչյունի համար կա մեկ տառ: Հնչյունական ուղղագրությունը հենվում է լեզվի տառագրության (գրաֆիկայի) և ուղղախոսության վրա. բառերը գրվում են այնպես, ինչպես արտասանվում են: Ըստ արտասանության մենք գրում ենք այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են՝ *հաց, տուն, մայրիտ, գիրք, կամք, սեղան, ռեդիո, քանոն, կարաս, հայր, մայր* և այլն:

Հնչյունային գրի ստեղծման ժամանակ այբուբեններից յուրաքանչյուրը համապատասխանել է իր լեզվի հնչյունական համակարգին (թեև ոչ բոլոր դեպքերում): Հետագայում հնչյունական համակարգի մեջ կատարված պատմական փոփոխությունների հետևանքով, ինչպես նաև բաղադրյալ և փոխառյալ բառերի ի հայտ գալով՝ հնչյունային սկզբունքը զիջում է

ձևաբանականին, որ մի շարք թեքական լեզուներում դառնում է որոշիչ սկզբունք:

2. *Ձևաբանական սկզբունքը* հիմնված է միևնույն ձևույթի միատեսակ գրության վրա, ինչքան էլ փոխվի նրա արտասանությունը թեքման կամ բառակազմության դեպքում: Այսպես՝ *իջնել, իջեցում, զիջել, վայրէջք* և այլ բառեր ու բառաձևեր, թեև արտասանվում են *իջնել, իջեցում, զիջել, վայրէջք* և այլն, սակայն գրվում են ջ-ով, քանի որ ձևաբանորեն գործ ունենք էջ արմատի հետ, որի գրությունը մնում է անփոփոխ: Նմանապես նույնն են արտասանվում է зуп, սակայն գրվում է зуб, քանի որ ուժեղ դիրքում արմատը պահպանում է б հնչյունը. зубы, зубной և այլն: Ռուսերենում де́лом բառի մեջ գրվում է –ом, որովհետև կա добро́м բառաձևը, որտեղ շեշտն ընկնում է վերջավորության վրա:

Ձևաբանական սկզբունքով է պայմանավորված մի շարք ձևույթների տարբերակների գրությունը, տարբերակներ, որոնք առաջացել են պատմաձևաբանական հերթագայության հետևանքով, ինչպես՝ друж-друзья, рука-ручной, осветить-свечу-освещение, веда-вести և այլն: Ձևույթների տարբերակային գրությունը և նրանց հնչյունական տարբերակների ծագումը կարող են բացատրվել միայն պատմականորեն: Այդ պատճառով էլ հաճախ այդ կարգի ձևույթների ուղղագրությունը համարում են *պատմական*:

3. *Բառակազմական սկզբունքի* դեպքում բառերի ուղղագրությունը պատճառաբանվում է բառակազմական գործոնով: Դա վերաբերում է բառակազմական ձևույթների (արմատի և ածանցի) և քերականական մասնիկների (հոլովական և խոնարհման վերջավորությունների, հոդերի և այլնի) գրությանը, ինչպես՝ *սրդողել* բառի ձևույթներն են *սուր* և *դող* (սուր դող ապրել՝ զգալ), *հանդիպակաց* բառինը՝ *հանդես* և *կաց* ձևույթները, վայրկյան բառինը՝ *վայր*, *իկ*, *յան*, կամ *ընկերոջ*, *քրոջ*, *սկեսարոջ* և այլ բառերում արտասանվում է չ, գրվում է ջ, քանի որ գործ ունենք սեռական հոլովի –ոջ հոլովիչի հետ և այլն:

Բառակազմական սկզբունքը վերաբերում է նաև բաղադրյալ բառերի բաղադրիչների գծիկով, անջատ կամ կից գրությանը (հմմտ. ձեռով–նոտով, խրճիթ–ընթերցարան, ուս ուսի, տնից տուն, գլուխ տալ, արևերես, ձորափ, ձեռնտու և այլն): Բառակազմական ուղղագրությունը վերաբերում է նաև օժանդակ բայի գրությանը (գրաբար. եմ, ես, է, եմք, էք, են, իցեմ, իցես, իցե, իցեմք, իցեք, իցեն) և այն բառերին, որտեղ առկա է ձայնավորների և երկհնչյունների հնչյունափոխություն (իղձ–ըղձալ, որդի–որդյակ, պատանի– պատանեկան, ողջույն–ողջունել և այլն):

4. *Պատմական սկզբունքը* հիմնված է բառերի ավանդական գրության վրա. պահպանվում է այնպիսի գրությունը, որը կորցրել է իր պատճառաբանվածությունը: Դա հատկապես վերաբերում է լծորդ

բաղաձայնների ուղղագրությանը՝ բ-պ-փ, գ-կ-ք, դ-տ-թ, ձ-ծ-ց, ջ-ճ-չ
և այլն: Այդ կարգի հնչյուններ ունեցող բառերը գրվում են գրաբարյան
(ավանդական կամ պատմական) ուղղագրությամբ: Այսպես, *դարբին*,
դարբնոց, *դարբնել* և այլ կազմություններում հնչում է *փ*, սակայն գրվում
է *ք*, քանի որ այդ բառերը ավանդաբար (5-րդ դարից սկսած) գրվել են
բ-ով: Բառերի ավանդական գրությունը պահպանվում է, չնայած դրանց
արտասանությունը փոխվել է:

Պատմական գրության մի տեսակն է *սրուգաքանական* գրությունը,
երբ բառը կամ նրա բաղադրիչները գրվում են ըստ ստուգաբանության:
Հմնտ. հայերեն *օ* և *է* տառերի գրությունը բառամիջում. *այսօր*, *այսօրինի*,
վայրէջք, *անէանալ* և այլն:

Ժամանակակից հայերենին հատուկ է պատմական և հնչյունային
գրությունը, մինչդեռ ռուսերենի ուղղագրությունը հիմնված է
ձևաբանական ու պատմական սկզբունքների վրա, առանձնապես մեծ է
պատմական-ավանդական սկզբունքի դերը անգլերենի ուղղագրության
մեջ.

Ռուսերենում, օրինակ, *ш, ж* հնչյունները կոշտացել են, և այսօր *жи*,
ши գրությունը համարվում է պատմական-ավանդական: *Жь, шь, чь,*
щь գրությունը ձեռք է բերել ձևաբանական վերափոխման արդյունքում.
Վավերության նշանը՝ *ь*-ը, ծառայում է որպես իգական սեռի գոյականների
երրորդ հոլովման ցուցիչ (ուղղ.- հյց. *h.*, եզ. թվ. *ночь, мощь, мышь, рожь*) և
ոչ թե վավերական արտասանության նշան:

Ուղղագրական բարեփոխումներ: Ընդհանրապես որևէ լեզվի
ուղղագրական կանոնները կայուն են լինում և գործում են տևական
ժամանակահատվածում, օրինակ, անգլերենը պահպանել է 14-րդ
դարի ուղղագրությունը, հատկապես սկսած այն ժամանակներից,
երբ մեծաքանակ բառերի գրությունը տպագրության գյուտի շնորհիվ
ամրագրվեց գրքերում: Հայերենի ուղղագրական կանոնները մշակվել
են 5-րդ դարում Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից, երբ ստեղծվեցին հայերեն
գրերը: Մեսրոպյան կամ դասական ուղղագրությունն ուներ հնչյունային
սկզբունք. յուրաքանչյուր հնչյուն կարդացվում էր այնպես, ինչպես գրվում
էր. գիրը և նրա հնչյունային արժեքը համապատասխանում էին իրար:
Հետգրաբարյան շրջանում հայերենի ուղղագրությունը շարունակում էր
գործել իր հիմնական գծերով. մասնակի բարեփոխումներ կատարվեցին,
որոնք պայմանավորված էին հնչյունական համակարգի առանձին
տեղաշարժերով, ինչպիսին էին, օրինակ, երկբարբառների և որոշ
ձայնավորների պատմական հնչյունափոխությունը, *օ*, *ֆ* տառերի մուտքն
այբուբեն և այլն: 13-14-րդ դարերում հայերենի ուղղագրության հարցերով
զբաղվեցին Արիստակես Գրիչը և Գևորգ Սկևռացին, որոնք մշակեցին

կետադրության և ուղղագրության կանոնները (կարևորվում է հատկապես *j* ձայնորդի գործածության կանոնների մշակումը):

19–20–րդ դարերում, երբ գրաբարն իր դիրքերը զիջել էր աշխարհաբարին, և առաջացել էր գրության ու արտասանության անհամապատասխանություն, հայերենի արևելյան և արևմտյան տարբերակներում շարունակում էր գործածվել դասական ուղղագրությունը: Արևմտահայերենը պահպանեց դասական ուղղագրությունը, իսկ արևելահայերենում մշակվեցին նոր ուղղագրության հիմունքները: Մ. Աբեղյանն առաջարկեց հայերենի ուղղագրության մեջ կատարել հետևյալ փոփոխությունները.

ա) գործող այբուբենից հանվեցին *o*, *t*, *l* տառերը, դրա հետ կապված ընդլայնվեցին *n*, *tz*, *yl* տառերի գործածության ոլորտները,

բ) *yl* արտասանելու դեպքում միշտ գրվեց *yl* (պահպանվեց և գրությունը, որ տողադարձի ժամանակ տարբալուծվում էր եվ տառակապակցության),

գ) *ni* տառը գրվեց միայն այնտեղ, որտեղ արտասանվում էր,

դ) *h* տառը գրվեց բոլոր այն դեպքերում, որտեղ արտասանվում էր,

ե) *j* տառը գրությամբ արտահայտվեց գրեթե բոլոր դիրքերում (հատկապես ձայնավորներից առաջ),

զ) գրաբարյան երկբարբառները գրվեցին ըստ նոր հնչման (*աւ>օ*, *եւ*, *իւ>յու*, *ոյ>ույ*, *եա >յա*):

Մ. Աբեղյանի առաջարկած բարեփոխության հետևանքով գրությունը մերձեցվեց արտասանությանը: Հետագայում՝ 1939 թվականին, տերմինաբանական հանձնաժողովի նախագծով վերականգնվեցին *o* և *t* տառերը, *j* ձայնակապը գրվեց միայն *ui* և *n* տառերից հետո:

Այսպիսին է ժամանակակից արևելահայերենի ուղղագրությունը, իսկ արևմտահայերենը պահպանում է գրաբարյան ուղղագրությունը:

Գրադարձություն (տրանսլիտերացիա): Գրադարձությունը որևէ լեզվի այբուբենով գրված բառերի փոխադրումն է այլ լեզվի գրային համակարգի. այն անհրաժեշտ է փոխառյալ և պատճենված բառերը, ինչպես նաև հատուկ անուններն ու աշխարհագրական անվանումները, մասնագիտական հասկացությունները (տերմինները) գրելու համար:

Գրադարձության ժամանակ բառերը ենթարկվում են տվյալ (ընդունող) լեզվի հնչարտաբերական օրինաչափություններին և գրային համակարգին. տվյալ դեպքում կարող են առաջանալ գրային և արտասանական որոշակի անհամապատասխանություններ: Հմնտ. հուն. *demokratia*, ֆրանս. *demokratie*, անգլ. *democracy*, չեխ. *demokracie*, ռուս. *демократия*, հայ. դեմոկրատիա և այլն:

Հինգերորդ դարում հունարենից փոխառյալ բառերը գրադարձելիս *ϕ* հնչյունի դիմաց հայերենում գրվեց *ի* (հայերենում չկային *ϕ* հնչյունն ու համապատասխան տառանշանը). ֆիլոսոֆոս – փիլիսոփա, ալֆավիտ

– ավփարետ, ֆալանգ – փաղանգ, դաֆնե – դափնի և այլն: Իրանական փոխառությունների մեջ *ֆ* հնչյունը, որ բացառապես հանդիպում է բառակազմում, չի հնչել և չի գրվել. դրանք փոխառվել են բանավոր ճանապարհով. *ֆ* հնչյունի փոխարեն հնչել է *հր* հնչյունակապակցությունը, և փոխառյալ բառերը գրադարձվել են *հրամանս, հրեշտակ, հրապարակ* գրությամբ:

Հատուկ անունների գրադարձության ժամանակ կարելի է հենվել ինչպես դրանց գրության, այնպես էլ արտասանության վրա, հմնտ. անգլ. Iraq, գերմ. Irak, ռուս. Ирак, հայ. Իրաք և այլն:

Սակայն դրանցից միայն մեկին (գրությանը կամ արտասանությանը) նախապատվություն տալը կարող է հանգեցնել գրադարձվող բառի աղճատմանը: Այսպես, եթե միայն գրությանը ուշադրություն դարձնենք, ապա անգլիացի դրամատուրգի անունը՝ Shakespeare, ռուսերեն կգրվեր և կհնչեր *Шакеснеаре*, հայերեն՝ Շակեսպեարե և ոչ թե՛ Շեքսպիր: Կամ ֆրանսիացի հանրագետ և մտածող Diderot-ի անունը կգրվի Дедерот, հայերեն՝ *Դիդերոթ* և ոչ թե՛ *Դիդրո*: Շեքսպիր և *Դիդրո* գրությունները պայմանավորված են դրանց մայրենի լեզվի և միջնորդ լեզվի տառագրության և արտասանության օրենքներով. առաջինն անգլերենում հնչում է՝ *Շեքսպիր*, երկրորդը ֆրանսերենում՝ *Դիդրո* (ֆրանսերենում բառավերջի *t*-ն չի կարդացվում, որոշակի դեպքերում չի կարդացվում նաև *e*-ն):

Հատուկ անունների գրադարձման ժամանակ որոշ անուններ կարող են զուգաձևություն ունենալ, ինչպես՝ լատ. Cicero – Կիկերոն – Ցիցերոն, լատ. Circa – Կիրկե – Ցիրցե և այլն: Հատուկ անունները տարբեր լեզուներում կարող են տարբեր գրադարձություն ունենալ, որ պայմանավորված է տվյալ լեզվի հնչյունական օրենքով. հնչյունական փոփոխության ուղղությամբ՝ Terentius – Теренций.

Փոխառության ժամանակ պետք է հաշվի առնել փոխատու լեզվի գրաֆիկական, հնչյունական և քերականական առանձնահատկությունները: Այդ դեպքում փոխառյալ բառերի գրադարձությունը և արտասանությունը համեմատաբար հարազատ կմնան մայր լեզվի գրությանն ու արտասանությանը: Հմնտ. հուն. Atene, ֆրանս. Athene, անգլ. Athens, սերբ. Атина, ռուս. Афины, հայ. Աթենք, լատ. Roma, անգլ. Rome, ռուս. Рим, հայ. Հռոմ և այլն:

Քերականական օրենքներով են պայմանավորված գրադարձվող բառերի հոգնակի թվի պահպանումը, ինչպես՝ Նիդեռլանդներ, Կարպատներ, Հիմալայներ, Ալպեր և այլն:

Աշխարհագրական բաղադրյալ անունների պատճենման ժամանակ հաճախ հատուկ անունը գրադարձվում է, իսկ նրա լրացումները

թարգմանվում են, ինչպես՝ Северная Корея – Հյուսիսային Կորեա, Южная Корея – Հարավային Կորեա, Средняя Азия – Միջին Ասիա և այլն:

Տառադարձություն (իրանսկրիպցիա): Տառադարձությունը լեզվի գրառման յուրահատուկ միջոց է՝ գիտական-լեզվաբանական նպատակներով: Այն օգտագործվում է որևէ լեզվի, բարբառի կամ անհատական խոսքի ճիշտ փոխանցման համար: Տառադարձությունը որևէ լեզվի այբուբենի վերածումն է ընդհանուր, հանրահայտ այբուբենի. տառադարձության համար գործածվող այբուբենի տառերն ու նշանների համակարգը ընդհանուր են բոլոր լեզուների համար: Ընդհանրապես կարդալու և գրելու կանոնները չեն համընկնում: Առանձնապես շատ են պայմանական գրությունները (գրելաձևերը) անգլերենի ուղղագրության մեջ, և դա ստեղծում է անհրաժեշտություն՝ (ոչ միայն) բառարաններում բառերի ուղղագրական գրառումից հետո տալու նրանց արտաբերությունը: Դրա համար գործածում են ՄՀԸ (Միջազգային հնչյունաբանական ընկերություն) այբուբենը, որ ստեղծվել է լատինական այբուբենի հիման վրա: Այն ներառում է նաև լրացուցիչ տառեր, տարրորոշիչներ. վերջիններս դրվում են տառերի վրա (վերևից, ներքևից, աջ և ձախ կողմերից): Այդ այբուբենով գրառում են հնչյունի կամ ձևային արտասանական հատկանիշները, օրինակ) անգլերեն. beautiful ('bju:təfʊl) – գեղեցիկ, door ('dɔ:) – դուռ, (door-step ('dɔ:step) – դռան շեմ, large (la:dʒ)–ընդարձակ, language ('lɒŋgwɪdʒ) – լեզու, new (nju:) – նոր, нони. счастье (ш'ас'т'յэ), будит (б'уит), так сказать(та'скас'ть), весть о пожаре (в'е'с'т' л плжа'р'и), на другой день (нэ'другои д'е'н') և այլն:

Հնչյունական տառադարձության էական հատկանիշն այն է, որ այբուբենի տառերը՝ իբրև տառադարձության նշաններ, հանդես են գալիս միայն մեկ հնչյունային արժեքով: Եթե այբուբենի տառերը կարող են արտահայտել մեկից ավելի հնչյունային արժեքներ (հնչյունային տարբերակներ), ապա տառադարձության նշաններից յուրաքանչյուրը բոլոր դեպքերում արտահայտում է միայն մեկ հնչյունային արժեք (եթե տարրորոշիչ նշան չունի):

Ռուսերենի այբուբենի հիման վրա ստեղծվել է ռուսերենի տառադարձության հնչյունական այբուբենը, այն վերամշակվել է 1936 թվականին բարբառագիտական արշավախմբի համար, որ նյութեր էր հավաքում ռուսերենի բարբառագիտական ատլասի կազմման համար: Բարբառային նյութի գրառման համար գործածվում են լրացուցիչ նշաններ, որոնք ցույց են տալիս հնչյունների շնչեղությունը (թ'), երկարությունը (ա:), կիսակարճությունը (ի.), քմայնացումը (կ'), կատկայնացումը (լ/) և այլն:

Հայերենի գիտական տառադարձության համար ընդունված է Հ. Հյուրշմանի կազմած այբուբենը, որ վերամշակել է Է. Բենվենիստը:

Հայերեն տառերը	Գիտական տառադարձությունը
ա	a
բ	b
գ	g
դ	d
ե	e
զ	z
է	e
ը	ə
թ	t' (th)
ժ	ž
ի	i
լ	l
խ	x
ծ	c
կ	k
հ	h
ձ	j
ղ	γ
ճ	č

մ	m
յ	y'
ն	n
շ	š
ո	o (vo)
չ	č'
պ	p
ջ	ǰ
ռ	ř
ս	s
վ	v
տ	t
ր	r
ց	c'
ւ (վյուհ)	w
ու	u
փ	p' (ph)
ք	k' (kh)
և	ew
օ	ō
ֆ	f

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Որո՞նք են ուղղագրության սկզբունքները:

բ) Ի՞նչ գործոնի վրա է հենվում հնչյունային սկզբունքը:

գ) Ի՞նչ է ձևաբանական սկզբունքը:

դ) Ինչպիսի՞ բառերի դեպքում է գործում պատմական սկզբունքը:

ե) Ո՞ր բնագավառում է գործում գրադարձությունը:

զ) Ի՞նչ նպատակներով է գործածվում տառադարձությունը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 297–303):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 119–127):
3. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 176–175, 180–183).
4. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 279–284).
Բ.
5. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973 (էջ 248–250).
6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 517–518).

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 1 (26) և անվանում*

ԼԵԶՎԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Լեզվի էությունը, լեզվաբանության առարկան: Միջգիտակարգեր:

Լեզվական-քերականական իմաստներ: Բառական իմաստներ:

Քերականական (ձևաբանական և շարահյուսական) իմաստներ:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն:

դ) *Դասախոսության տեսք (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Լեզվի տեսության հիմնական հարցն այն է, թե որն ենք համարում լեզվի էությունը, և որն է լեզվաբանության առարկան:

Լեզուն, կապված լինելով հասարակության մտածողության հետ, առիթ է տվել այն նույնացնելու մտածողության հետ, և այդ առումով էլ լեզվի տարբեր ըմբռնումներ են արտահայտվել լեզվաբանության տարբեր ուղղություններում: Դա բխում է այն բանից, որ լեզուն կապված է այլ երևույթների հետ, և բնականաբար լեզվաբանությունը շփման եզրեր ունի ուրիշ գիտությունների հետ: Շփման այդ եզրերում էլ առաջացել են անցողիկ կամ միջանցիկ գիտություններ, ինչպես՝ սոցիոլինգվիստիկա, մենտալինգվիստիկա, լեզվանշանագիտություն, պսիխոլինգվիստիկա, նատուրալիստական լեզվաբանություն, մաթեմատիկական լեզվաբանություն և այլն:

Լեզվաբանություն առարկայի որոշումն ու ճշգրտումը բխում է լեզվի էության ըմբռնումից: Տեսական լեզվաբանության մեջ կենսունակ են այն ըմբռնումները, որոնք լեզուն կապում են՝

1. մտածողության հետ (տրամաբանական լեզվաբանություն և միաժամանակ լեզվի տեսության մենտալինգվիստիկական ասպեկտ),

2. հոգեկան գործողության հետ (հոգեբանական լեզվաբանություն՝ պսիխոլինգվիստիկա և միաժամանակ լեզվի տեսության հոգեբանական ասպեկտ),

3. սոցիալական այլ երևույթների հետ (սոցիոլինգվիստիկա և միաժամանակ լեզվի տեսության սոցիալական ասպեկտ),

4. բնության երևույթների հետ (նատուրալիստական լեզվաբանություն և միաժամանակ լեզվի տեսության ակուստիկ-ֆիզիոլոգիական ասպեկտ),

5. նշանային այլ սիստեմների հետ (նշանագիտություն ու մաթեմատիկական լեզվաբանություն և միաժամանակ լեզվի տեսության լեզվա-նշանագիտության ասպեկտ),

6. հաղորդակցման մեխանիզմների հետ (հաղորդակցական լեզվաբանություն և միաժամանակ լեզվի տեսության հաղորդակցական ասպեկտ),

7. ճանաչողական գործունեության հետ (ճանաչողական լեզվաբանություն և միաժամանակ լեզվի տեսության ճանաչողական ասպեկտ),

8. մշակութային գործունեության հետ (լեզվամշակութաբանություն և միաժամանակ լեզվի տեսության մշակութաբանական ասպեկտ),

9. համացանցային հաղորդակցության հետ (համակարգչային լեզվաբանություն և միաժամանակ լեզվի տեսության հեռահաղորդակցության ասպեկտ),

10. տեքստային հաղորդակցության մեխանիզմների հետ (տեքստի լեզվաբանություն և միաժամանակ լեզվի տեսության տեքստային հարաբերությունների բացահայտման ասպեկտ),

11. քաղաքական խոսույթի կազմավորման մեխանիզմների հետ (քաղաքական լեզվաբանություն և միաժամանակ լեզվի տեսության քաղաքական ասպեկտ):

Իբրև բարդ հասարակական կազմություն, սերտորեն կապված մարդու և հասարակական գիտությունների տարբեր կողմերի հետ՝ լեզուն բազմորակ երևույթ է: Լեզվի բազմորակությունը, երբեմն էլ հասարակությունը հանդես է գալիս ինչպես նրա միավորների և կարգերի գործածության, այնպես էլ նրա ընդհանուր կառուցվածքի մեջ: Այս հակասությունը հանգեցնում է լեզվի և խոսքի հակադրությանը: Լեզվի հակասականությունը տարբեր ուսմունքների մեջ հանգեցրել է մի շարք հակադրությունների: Դրանք են՝

1) Կայուն և փոփոխական.

Սա ներկայանում է մերթ իբրև անալոգիա և անոմալիա, մերթ իբրև վերարտադրվող (պատրաստի), մերթ էլ իբրև տրամաբանական կամ համամարդկային, մերթ էլ՝ անհատական, մերթ իբրև հնարավոր և իրական:

2) Ժամանակակից և անցյալ.

Սա ներկայանում է մերթ իբրև սինխրոնիկ և դիախրոնիկ, մերթ իբրև վերժամանակյա և պատմական, մերթ իբրև կանոն և միտում:

3) Տրամաբանական և հոգեբանական.

Սա ներկայանում է մերթ իբրև ընդհանուր և մասնավոր, մերթ օրյեկտիվ և սուբյեկտիվ, մերթ իբրև ռացիոնալ և էմոցիոնալ, մերթ իբրև մտածողության ձև և մտքի պրոցես, մերթ իբրև վերացական և կոնկրետ:

4) Հասարակական և անհատական.

Սա ներկայանում է մերթ իբրև նորմա և ոճ, մերթ իբրև քերականություն և ոճաբանություն, մերթ էլ՝ համաժողովրդական և բարբառային:

5) Ձև և բովանդակություն.

Սա ներկայանում է մերթ իբրև քերականություն և իմաստաբանություն, մերթ՝ լեզու և նորմա, մերթ համակարգ և լեզու:

Լեզվի հակասականությունը առավելաբար դրսևորվում է լեզվական համակարգի և նորմայի հարաբերության բնագավառում:

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Լեզվական իմաստները, ըստ լեզվի միավորների հետ ունեցած հարաբերության, բաժանվում են երկու խմբի՝

1. Լեզվական միավորների սեմանտիկա (սրանց բովանդակությունը կոչվում է լեզվական կառուցվածքային իմաստներ):

2. Հասկացական և այլ կարգեր (սրանք հաղորդվող, տեղեկատվական իմաստներն են):

Լեզվական իմաստները՝ իբրև միավորի բովանդակություն, երկու տեսակ են՝ բառական (լեքսիկական) և քերականական:

Բառական իմաստը կապված է առանձին բառերի հետ (*քար* իմաստը՝ *քար* բառի հետ): Բառական իմաստը նյութական իմաստ ունեցող լեզվական միավորի բովանդակային պլանն է, որ հասկացվում է նրա հնչյունական թաղանթով. Դա այն իմաստն է, որ մենք հասկանում ենք տվյալ բառը լսելիս:

Քերականական իմաստը հատուկ է ոչ թե առանձին բառի, այլ բառախմբերի, այլ կերպ ասած՝ լեզվին՝ ամբողջությամբ, ինչպիսին են հոգնակիության, հոլովի, դեմքի, եղանակի, ժամանակի, սեռի և այլ կարգի իմաստները: Յուրաքանչյուր բառային իմաստ դրսևորվում է միայն ընդհանուր իմաստի միջոցով:

Քերականական իմաստները՝ որպես լեզվի դասակարգող հասկացություններ, պարտադիր են լինում բոլոր անհատների համար, իսկ բառային-լեքսիկական իմաստները տարբեր չափով են գործածվում խոսողի կողմից. սա պայմանավորված է խոսողի զարգացման մակարդակով, լեզվի ոճական միջոցներին տիրապետելու կարողությամբ, հատակ լեզվամտածողությամբ: Լեքսիկական իմաստ-

ների տարբերակայնությունը, համանշտությունը ավելի լայն ու բազմազան երևույթ են, քան քերականական իմաստներիինը:

Լեքսիկական իմաստները դրսևորվում են ինչպես մենիմաստ, այնպես էլ բազմիմաստ բառերի բովանդակային պլանում: Մենիմաստ բառերի լեքսիկական իմաստները սահմանափակվում են տվյալ լեզվական միավորի շրջանակներում, մինչդեռ բազմիմաստ բառերի լեքսիկական նշանակությունները շատ են և միմյանց նկատմամբ գտնվում են հոմանշային հարաբերությունների մեջ: Օրինակ՝ մենիմաստ են տերմինները, ինչպես՝ *գոյական, սծական, բայ, խոնարհում, հոլով, ուղղական հոլով, ուղիղ ինդիք, տեղի պարագա* և այլն, որոնց իմաստները մնում են քերականական նշանակությունների շրջանակներում՝ որպես քերականական հասկացություններ:

Բառի հիմնական հատկանիշներից մեկն այն է, որ խոսքի մեջ կարող է արտահայտել շատ երևույթներ, առարկաներ, դրանց հատկանիշները, իսկ այդ բառերը պատմական զարգացման ընթացքում կարող են ձեռք բերել այլ իմաստներ և դառնալ *բազմիմաստ*: Բազմիմաստ բառերի նշանակությունները կարող են հասնել մի քանի տասնյակի. դրանց տարբերակված իմաստները սեմանտիկական հիմք ունեն. պատկանում են մեկ բառույթի: Հենց որ այդ իմաստներից մեկը շատ է հեռանում մյուսից կամ մյուսներից, բառույթը երկփեղկվում է, և առաջանում են համաձին բառական համանուններ, ինչպես՝ սուր¹ – «կտրող» և սուր² «թուր»:

Մինչ այժմ այն կարծիքն է իշխել, որ լեզվում անհամեմատ մեծ տոկոս են կազմում բազմիմաստ բառերը, իսկ մենիմաստ բառերը շատ փոքր քանակություն են կազմում: Մեր օրերում, սակայն, այդ տեսակետն ընդունվում է վերապահությամբ:

Այսպես, էդ. Ադայանի կազմած «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի» տվյալների համաձայն մենիմաստ բառերն անհամեմատ ավելի շատ են, քան բազմիմաստները. հիշյալ բառարանը պարունակում է 135.600 բառ, որոնցից որպես բազմիմաստ են ներկայացված շուրջ 38.000–ը, իսկ մենիմաստ՝ 97.000–ը (ըստ Ա. Ա. Մակինյանի):

Բառի լեքսիկական իմաստը կարող է լինել ուղիղ և փոխաբերական. այդ իմաստներն իրենց հերթին կարող են լինել պատճառաբանված և չպատճառաբանված:

Բառի ուղիղ իմաստը պատճառաբանված է այն դեպքում, երբ առկա են նրա բառակազմական անդամազատությունը և բառակազմական նշանակությունը, ինչպես՝ *պտղաբեր* – պտուղ բերող (տվող) – պատճառաբանված է:

Չպատճառաբանված այն բառերն են, որոնց կազմությունը հնարավոր չէ պարզել, ինչպես՝ *պտուղ*:

Բառերի փոխաբերական նշանակությունը միշտ էլ պատճառաբանված է, ինչպես՝ *ծաղիկ հասակ* (երիտասարդ տարիք), *ձյուն մազեր* (ճերմակ մազեր), *նավի քիթ* (նավի առաջամաս), *նսկի ձեռքեր* (հմուտ՝ շտրիալի ձեռքեր) և այլն:

ե) Հեղադարձ կապ

• **Առաջադրանքներ**

Տեսական գրականության մշակում:

• **Ինքնաստուգման հարցեր**

ա) Որո՞նք են լեզվի տեսության հարցերը:

բ) Ո՞րն է լեզվի էությունը:

գ) Ո՞րն է լեզվաբանության առարկան:

դ) Ինչպիսի՞ միջգիտակարգեր կան:

ե) Ինչպիսի՞ լեզվական–քերականական իմաստներ կան:

զ) Ի՞նչ են արտահայտում լեքսիկական իմաստները:

է) Ի՞նչ են արտահայտում քերականական իմաստները:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987 (էջ 133–138):

2. Լ. Մ. Խաչատրյան, Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (15–18):

3. Գ. Բ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978 (էջ 9–13).

4. Степанов Ю. С., Основы общего языкознания, М., 1975 (էջ 215–218).

Բ.

5. Ֆ. դը Սոսյուր, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Ե., 2008 (17–19):

6. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 142–143, 284–285).

7. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 604–607).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 2 (27) և անվանում*

ՆՇԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ: ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՆՇԱՆ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Նշանագիտություն, սինտակտիկա, սեմանտիկա, պրագմատիկա, լեզվական նշան, բնական նշան, արհեստական նշան, ազդանշան, խորհրդանշան, նշան-փոխարինիչ:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Նշանագիտությունը ուսմունք է նշանների, նշանային համակարգերի, նրանց տեսակների, ընդհանուր հատկանիշների, կառուցվածքի, գործառույթների և նշանային իրադրության մասին: Նշանագիտության բնագավառում յուրաքանչյուր նշան առարկայական տեղեկության կրող է: Նշան կարող են դիտվել *մայրնահեղուքը, ձյունը, ջրվեժը, անձրևը, ծուխը, հրդեհը, եղյամը, կրծքանշանը, գերբը, դրոշը, քարտեզը* և այլն:

Նշանագիտության մի բաժինը՝ *սեմիոսֆերան*, ուսումնասիրում է նշանների ոլորտը, նշանային տարածությունը. վերջինս ներառում է նշանների և լեզվական հաղորդակցության միասնությունը, որ իրացվում է ժամանակի և տարածության մեջ:

Նշանագիտությունն ունի երեք բաժին.

1) Սինտակտիկա – նշանների շարահյուսություն. ուսումնասիրում է նշանների հարաբերությունը իրար նկատմամբ (մի համակարգի ներսում),

2) Սեմանտիկա – իմաստաբանություն. ուսումնասիրում է նշանների հարաբերությունը նշանակվողների նկատմամբ,

3) Պրագմատիկա – ուսումնասիրում է նշան գործածողների հարաբերությունը նշանների նկատմամբ:

Լեզուն նույնպես նշանային համակարգ է: Լեզվական նշան են նյութական բովանդակություն ունեցող բառերը, որոնք երկկողմանի միավորներ են. ունեն *արտահայտության պլան* (որ ընկալվում է լսողական և տեսողական ապարատի միջոցով), *բովանդակության պլան* (որ վերաբերում է օբյեկտիվ իրականության որոշակի հատվածի), *համակողմանիություն* (սպասարկում է կյանքի և մարդկային

գործունեության բոլոր բնագավառները) և *կայունություն* (հիմնականում անփոփոխ են լեզվի պատմության ընթացքում), *ավանդականություն* (սերնդեսերունդ փոխանցվում են որպես հոգևոր մշակույթի ծածկագրեր):

Լեզվի նշանային համակարգն ունի ինչպես նշանային, այնպես էլ ոչ նշանային հատկություններ: Լեզվի նշանները (նշանային հատկանիշները) ուսումնասիրում է *լեզվանշանագիտությունը*, որ գտնվում է լեզվաբանության և նշանագիտության շփման եզրում:

Նշանները լինում են *բնական* և *արհեստական* (*պայմանական*):

Բնական նշանները կոչվում են նաև հատկանիշներ, պայմանական կամ արհեստական նշանները՝ նշան-տեղեկատուներ:

1) *Բնական նշանները* առարկայի կամ երևույթի մասն են, ինչպես՝ շոգ եղանակը ամառվա նշան է, սառույցը՝ ձմեռվա և այլն:

2) *Արհեստական նշանները* ստեղծվում են հաղորդում ձևավորելու, պահպանելու, փոխանցելու, ինչպես նաև առարկաները, երևույթները արտահայտելու նպատակով:

Դրանք ունեն տարբեր տեսակներ՝ ազդանշան, խորհրդանշան, լեզվական նշան, նշան-փոխարինիչ:

ա) *Ազդանշան*. այն պայմանական նշան է, որ որոշակի բովանդակություն ունի, կապված իրադրության հետ՝ տեսողական և լսողական: Ինքնին վերցրած՝ ազդանշանը որևէ հաղորդում չի պարունակում, այդ հաղորդումը նրան տրված է, այն պայմանավորված է, ինչպես՝ փարոս, փողոցի լուսատու նշաններ, ճանապարհային նախագուշացնող, հրամայող, ցուցիչ նշաններ (տեսողական), զանգ (դպրոցի, աղբ հավաքելու), ձայնային ազդանշան, սուլիչ (ավտոտեսուչի, մրցավարի):

բ) *Խորհրդանշան*. ազդանշանից տարբերվում է նրանով, որ բովանդակությունը ակնհայտ է, ինչ-որ բան խորհրդանշում է, գերծ է պայմանավորվածությունից. դրոշակ, գերբ, կրծքանշան, գլոբուս, քարտեզ:

գ) *Լեզվական նշան*. հաղորդակցման հիմնական նշանն է, որ երկկողմանի միավոր է. ակուստիկական պատկերի և իմաստի զուգորդումն է: Սա մյուսներից տարբերվում է նրանով, որ արտացոլում է մարդու գիտելիքները արտաքին աշխարհի մասին: Նա ծագման ժամանակ եղել է պայմանական, բայց ժամանակի ընթացքում նրա իմաստային կողմը կապվել է մարդու հասարակական գիտակցության հետ: Լեզվական նշան են համարվում լեզվի իմաստակիր միավորները՝ *ձևույթ, բառ, նախադասություն*:

դ) *Նշան-փոխարինիչներ*. եթե բնական լեզվի նշանները առաջնային են, ապա փոխարինիչներն օժանդակ են, դրանք փոխարինում են ոչ թե առարկային կամ հասկացությանը, այլ առաջնային նշաններին (նշանի նշան են): Մրանք կարող են լինել ֆիզիկական, ակուստիկական

(հնչյունական) և տեսողական: Օրինակ՝ պայմանական այբուբեններ, արհեստական լեզվի նշաններ, գիտություններում գործադրվող բազմաթիվ նշաններ՝ քիմիական, մաթեմատիկական բանաձևեր, Մորզեի այբուբենը:

Սրանք նշանի նշաններ են:

Կան անգամ փոխարինիչի փոխարինիչներ, ինչպես՝ տառը հնչյունական նշանի փոխարինիչն է, իսկ Մորզեի այբուբենը՝ տառի փոխարինիչն է (փոխարինիչի փոխարինիչ):

ե) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ի՞նչ է ուսումնասիրում նշանագիտությունը:

բ) Ի՞նչ է ուսումնասիրում սինտակտիկան:

գ) Ի՞նչ է ուսումնասիրում սեմանտիկան:

դ) Ի՞նչ է ուսումնասիրում պրագմատիկան:

ե) Որո՞նք են լեզվական նշանների տեսակները:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Է. Բ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987 (էջ 29–35):
2. Ֆ. դը Սոսյուր, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Ե., 2008 (էջ 104–111):
3. Березин Ф. М., Головин Б. Н., Общее языкознание, М., 1974 (էջ 122–141).
4. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 27–36).
Բ.
5. Кодухов В. И., Общее языкознание, М., 2013 (էջ 128–133).
6. Степанов Ю. С., Основы языкознания, М., 1975 (էջ 248–253).
7. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 540–541).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 3 (28) և անվանում*

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ ԵՎ ՆՈՐՄԱ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Լեզվական համակարգ և նորմա: Համակարգի և նորմայի փոխհարաբերությունը: Նորմայի տեսակները: Լեզվի հասարակական շերտավորումը. պրոֆեսիոնալիզմ, ժարգոն, արգո, սլենգ:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության փեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Յուրաքանչյուր լեզու իր գոյության որևէ ձևի մեջ հանդես է գալիս որպես կոնկրետ հասարակական-պատմական նորմա: Լեզվական նորմայի գաղափարը լեզվաբանությանը հայտնի է եղել նրա զարգացման տարբեր էտապներում:

Լեզվական համակարգ և նորմա.

Արդի լեզվաբանության մեջ լեզվական նորման բխեցվում է լեզվի համակարգի և խոսքի հետ համեմատվելուց: Լեզվի համակարգն ըմբռնվում է որպես լեզվի կառուցվածքի պոտենցիալ և նրա վերացական սխեմա, իսկ լեզվական նորման ըմբռնվում է համապատասխանաբար իբրև կառուցվածքային սխեմայի հնարավորությունների իրացում կոնկրետ պատմական ձևի մեջ:

Լեզվական նորման երեք հատկություն ունի.

1. ընտրականություն (նյութի փոխակերպման օրենք),
2. կայունություն կամ ավանդականություն (նյութի պահպանման օրենք),
3. պարտադրականություն:

Ընտրականությունն այն է, որ ամեն մի լեզվական նորմա յուրովի է իրացնում լեզվի համակարգի հնարավորությունները և տարբեր կերպ է արձանագրում մարդկանց ճանաչողական գործունեությունը: Սրա շնորհիվ նորման ընդունակ է զարգանալու և տարբերակներ ունենալու: Դա լեզվի նորման դարձնում է բարդ, հակասական, շարժուն երևույթ:

Օրինակ՝ սկսեց // սկսավ ընտրականությունն ընտրում է սկսեց-ը, ինչպես՝ ասեց // ասաց // ասավ, գիտի // գիտե, արժի // արժե:

Նորմայի կայունությունն այն է, որ նորման լեզվի կոլեկտիվ գիտակցության մեջ հանդես է գալիս որպես ընդհանուր բան՝ փոխանցվելով սերնդից սերունդ: Այն միավորում է ժամանակով, տարածությամբ, սոցիալական դրությամբ և գիտելիքների մակարդակով տարբեր խոսողների խոսողական գործունեությունը: Կայունությունը դրսևորվում է լեզվական ավանդույթների պահպանմամբ:

Օրինակ, եթե ասում ենք՝ օրինաչափ է *ասաց* ձևը ասեց-ի նկատմամբ, սա կայունության դրսևորում է, ասաց-ը նորմայի գործածությունն է. նորման ճնշում է համակարգին: Լեզվի նորմայի կայունությունը սոցիալական գործոն է:

Նորմայի պարտադրականությունը բխում է ոչ թե լեզվի համակարգի ներքին դրսևորումից, այլ արտաքին պահանջներից, լեզվի որևէ իրողության ընդունելի լինելուց: Հասարակության կողմից ճանաչված իրողությունները ոչ միայն պարտադիր, այլև ճիշտ են: Օրինակ՝ եթե օժանդակ բայի 3-րդ դեմքն ասում ենք *է*, ոչ թե *ս*, սա ճիշտ է և նորմա է:

Նորման՝ որպես հասարակական-պատմական երևույթ, ենթադրում է համակարգային և ոչ համակարգային իրողությունների պահպանում և համակարգի իրացման տարբերակայնության ճանաչում:

Լեզվի համակարգը և նորման գտնվում են տարաբնույթ հարաբերությունների մեջ. ընդհանրապես համակարգային ձևերն ունեն նորմատիվ կիրառություններ: Երբեմն նորման իրացնում է ոչ համակարգային ձևեր. այս դեպքում նորման իշխում է համակարգի վրա: Սա նշանակում է, որ համակարգը և նորման կարող են գտնվել հակասության մեջ. վերջինս ունի մի շարք դրսևորումներ:

1. Համակարգային որոշ ձևեր կարող են չիրացվել, և հարացույցը այդ դեպքում մնում է բաց:

Համակարգը ենթադրում է, որ բոլոր գոյականները պետք է ունենան ներգոյական հոլովածն՝ –ում մասնիկով: Սակայն նորման ցույց է տալիս, որ անձնանիշ գոյականները ներգոյական հոլովածն չունեն, ինչպես՝ *ուսուցիչ, մանկավարժ, փղա, աղջիկ, հայր, մայր, օդաչու* և այլն:

Տվյալ դեպքում անձնանիշ գոյականների հոլովական հարացույցը մնում է բաց կամ նրանց հարացույցը լինում է պակասավոր (թերի):

2. Համակարգային միավորներն իրացնելիս նորման ստեղծում է գուգահեռ ձևեր. այդպես առաջանում են հավելավոր հարացուցային ձևերը: Հավելավոր հարացուցային ձևեր առաջանում են գոյականի և դերանվան հոլովման համակարգերում: Հմմտ. *ե* ներքին թեքման գոյականների հոգնակի թեք ձևերը. *աստեղ* – *աստեղաց*, *դարեր* – *դարերաց*, *յաստեղ* – *յաստեղաց*, *ի դարեր* – *ի դարերաց*, *աստեղք* – *աստեղօք*, *դարերք* – *դարերօք* և այլն: Ցուցական դերանունները՝ *այսր*

– *այտորիկ, այսմ – այսմիկ, յայսմ – յայսմաննէ, այսու – այսուիկ, այսց – այսցիկ, զայս – զայսոսիկ, ամենեցուն – ամենեցունց* և այլն:

3. Համակարգային որոշ ձևեր կանոնավոր հարացույցներից շեղվում են:

Այսպես, բայի խոնարհման համակարգում որոշ բայեր չունեն անկատար դերբայաձև՝ համապատասխան –ում վերջավորությամբ, ինչպես *տալ, գալ* և *լալ* բայերը: Սրանց անկատար դերբայի կազմությանը մասնակցում է –իս մասնիկը (տալիս, գալիս, լալիս): Այլ կերպ ասած՝ նորման պարտադրում է, որ համակարգային ձևերը շեղվեն կանոնավոր կազմություններից:

4. Համակարգային որոշ ձևեր փոխարինվում են այլ միավորներով:

Այս երևույթն ավելի լայն տարածում ունի լեզուներում: Որպես օրինակ դիտարկենք բայի խոնարհման համակարգում համակարգային ձևերի փոխարինումը լեզվական այլ միավորներով, որ կատարվում է նորմայի պարտադրականության հետևանքով: Այսպես, մի շարք բայեր անցյալի հիմքը կազմում են լեզվական այլ միավորներով:

Հմմտ. գրք. *ուրել – կեր, երթալ – չոգ, ըմպել – արք, լինել – եղ* և այլն:

Անգլ. to be–was/were, go–went, eat–ate, լատիներենում՝ esse օժանդակ բայի

Անցյալ կատարյալը՝ – fui, fuisti, fuit, fuimus, fuistis, fuerunt:

Գերմաներենում sein օժանդակ բայի ներկան՝ – bin/bist/ist, sind:

5. Համակարգային որոշ ձևեր ունենում են ձևակազմական փոփոխություններ:

Այսպես՝ գրաբարի ե լծորդության պարզ բայերի անցյալի հիմքը ունենում է ցոյական կազմություն՝ –եաց հիմնային ածանցով, ինչպես՝ *գրել – գրեաց, երգել երգեաց*:

Նորմայի պարտադրականության հետևանքով որոշ բայեր ստանում են –աց հիմնային ածանց, ինչպես՝ *ասել – ասաց, գիրել – գիրաց, մերկել – մերկաց, մարթել – մարթաց, կարել – կարաց*: Կամ՝ ու լծորդության պարզ բայերն անցյալ կատարյալում ստանում են պարզ (արմատական) հիմք, ինչպես՝ *կիզուլ – կէզ, հեղուլ – հեղ* և այլն:

Նույնատիպ մի շարք բայեր, ըստ նորմայի, անցյալ կատարյալում իրացվում են ցոյական հիմքով. *լնուլ – լից, խնուլ – խից, զգենուլ – զգեց, ընկենուլ – ընկեց* և այլն: Լեզվի նորման լեզվի համակարգի ամենից կայուն, ավանդական տարրերի ամբողջությունն է, որոնք պատմականորեն ընտրվել և ամրապնդվել են հասարակության լեզվական պրակտիկայում:

Լեզվի նորմավորումը և կանոնարկումը լեզվում գործող կանոնների գիտակցված դասակարգումը, մշակումը, միօրինականացումն են՝

բառարանների, ուղեցույցների, տեղեկատուների, քերականական ձեռնարկների և դասագրքերի միջոցով:

Կարելի է ասել, որ լեզվական, մասնավորապես գրական նորման արտացոլված է լեզվի կառուցվածքային բոլոր ոլորտներում (ուղղագրություն, ուղղախոսություն, հնչյունաբանություն, բառագիտություն, քերականություն), ըստ այդմ, գրական նորման ներառում է գրական լեզվի բոլոր իրողությունները և համապատասխանաբար կարող է լինել՝

ա) *ուղղագրական նորմ.* սահմանում է համընդհանուր միասնական գրություն լեզվի բառերի համար,

գ) *ուղղախոսական նորմ.* սահմանում է լեզվի հնչյունների և հնչյունակապակցությունների արտասանության միասնական կանոններ,

բ) *բառային նորմ.* սահմանում է գրական լեզվի այս կամ այն բառական միջոցների գործածությունները՝ դրանք սահմանազատելով տարածքային և հասարակական տարբերակների բառային միավորներից,

դ) *լեզվի միասնական նորմ.* սահմանում է Լեզվի պետական տեսչության կողմից հաստատված տերմինների գործածություն,

ե) *քերականական նորմ.* սահմանում է բառաթեքական (խոնարհման, հոլովման, անվանական սեռի համաձայնության) և նախադասությունների մեջ բառերի կապակցության կանոնները,

զ) *կերպարական նորմ.* սահմանում է լեզվում ընդունված կետադրական կանոնների կիրառման դեպքերը,

է) *ոճական նորմ.* սահմանում է խոսքարվեստի միջոցների կիրառման կանոններ:

ԼԵԶՎԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՆՈՐՄԱՆ

Ինչպես հայտնի է, լեզվում կան տարածքային (բարբառներ) և հասարակական շերտեր, որոնց ընդհանրությունն այն է, որ ունեն սահմանափակ գործածություն, միաժամանակ ունեն էական տարբերություն. Տարածքային տարբերակներն ընդգրկում են տվյալ տարածքի բոլոր խավերը, ունեն ինքնուրույն բառային կազմ, հնչյունական համակարգ, քերականական կառուցվածք, իսկ հասարակական տարբերակներն ունեն ինչ-որ չափով յուրհատուկ բառապաշար և սպասարկում են հասարակության նեղ խավերին. մնացած հատկանիշներով դրանք մակարոյծ են. օգտվում են ընդհանուր լեզվից:

Լեզվի հասարակական բնույթը դրսևորվում է նաև երկու հանգամանքով.

1. հասարակական և մասնագիտական գործունեությամբ,

2. լեզվի սոցիալական տարբերակումով:

Լեզվի գործածության հասարակական բնույթը որոշվում է նրա գրական նորմայի տարածվածությամբ, ինչպես և հատուկ միջազգային լեզվի երևան գալով:

Լեզվի հասարակական տարբերակումը դրսևորվում է լեզվի սոցիալական տարբերակներով. հատկապես բառային կազմի մեջ նկատելի են հասարակական առանձին խմբերի կողմից գործածվող բառեր:

Այդ բառերը հատուկ են որոշակի «լեզուների»:

ա) *Մասնագիտական կամ պրոֆեսիոնալ լեզու.* սա տարբեր մասնագիտության տեր մարդկանց լեզվագործածությունն է (բժիշկների, ուսուցիչների, վարորդների, հանքավորների, դերասանների, նավաստիների, հյուանների, դարբինների և այլն):

Այդ բառերն արտահայտում են հատուկ հասկացություններ, արտադրության գործիքներ, զանազան գործընթացներ, ինչպես՝ *баранка* (ղեկ), *дворник* (մեքենայի ապակու մաքրիչ), *кирич* (մուտքն արգելող նշան), *յուղ վառելի* (շարժիչը խափանման եզրին գտնվել), *կայծ փախցնել* (այրում՝ բռնկում տեղի չունենալ) – վարորդների խոսքում, *вилка*, *труба* (կենդանու պոչ) – որսորդների խոսքում, *фуганок* (ռանդայի տեսակ) – հյուանների խոսքում, *наигрыш* (դերասանի ազատ վարքագիծը բեմում) – թատրոնի բնագավառում և այլն:

Այդ կարգի բառերը կոչվում են *պրոֆեսիոնալիզմներ*:

բ) *Ժարգոն* անվանում են սոցիալական նեղ խմբի անդամների լեզուն. այդ խմբի անդամները սովորաբար կապված են լինում համատեղ շահերով, սոցիալական դրությամբ, տարիքով, սովորույթներով և զբաղմունքով: Ի տարբերություն պրոֆեսիոնալ լեզվի՝ ժարգոնի մեջ գործածվում է այն, ինչ ընդհանուր լեզվի մեջ կա, սակայն, որպես կանոն, կիրառվում է փոփոխված, աղավաղված ձևով:

Գոյություն ունեն *մասնագիտական ժարգոններ* (դերասանների, դերձակների, նավաստիների, մարզիկների, վարորդների, երաժիշտների, մատուցողների), *ուսանողական, երիտասարդական, խաղամոլների, ձկնորսների, ծխողների* և այլն:

Մասնագիտական ժարգոնները շատ չեն տարբերվում պրոֆեսիոնալիզմներից:

Դրանցից են՝ *тачка* (ավտոմեքենա), *шеф* (տաքսու վարորդ), *запаска* (պահեստային անվադող), *змейка* (ինքնաթիռը վարելու բարձր արվեստ), *салабон* (սորակոչիկ), *дед* (վաղուց ծառայող զինվորական), *черпак* (խոհարար) և այլն:

Առանձնապես լայն գործածություն ունեն *երիտասարդական ժարգոնները*, որոնք վերաբերում են ամենատարբեր բնագավառների,

ինչպես՝ пэрэнти (ծնողներ), дирик (տնօրեն), шкаф (մեծամարմին մարդ), помидор (ուստիկան), чердак (գլուխ), рубильник (քիթ), колеса (կոշիկ), матеша (հանրահաշիվ), центрифуга (ֆիզիկայի ուսուցչուհի), принц (մեկ միավոր՝ անբավարար), столкнуть (քննություն հանձնել), рыгаловка (վատ ճաշարան), кабак (ռեստորան), керогаз (համակարգիչ), монстр (հիշողության մոդուլ՝ համակարգիչում), *բաշվել* (քննությունից ձախողվել) և այլն:

Ժարգոնային որոշ արտահայտություններ ձեռք են բերել դարձվածային նշանակություն, ինչպես՝ *փանիք դառնալ* (անօրինական որևէ ձեռնարկ հովանավորել՝ հարկերից խուսափելով), *փուռը փալ* (անելանելի վիճակի առաջ կանգնեցնել), *մեկի վրա բռչկա* (*փակառ*) *գլորել* (չարախոսելով մեկին վտանգի ենթարկել) և այլն:

գ) *Արգո լեզուն* ժարգոնի տարատեսակ է, որտեղ բառերը գործածվում են ոչ իրենց սովորական իմաստներով. այն գործածում են քրեածին տարրերը և հասարակությունից մեկուսացած խմբավորումները (գողեր, թափառաշրջիկներ, դրամանենգներ, հանցագործներ և այլն):

Արգո տերմինը երբեմն գործածվում է *ժարգոն*, *սլենգ*, *հասարակարանություն*, *ցածր կարգի բառապաշար* իմաստներով:

Արգոն ստեղծվում և գործածվում է քրեածին տարրերի և որոշակի մասնագիտության տեր մարդկանց խմբերի կողմից, որոնք հասարակության անդամների համար այն դարձնում են անհասկանալի՝ իրենց հակաօրինական գործունեությունը թաքցնելու նպատակով: Այդ լեզվի բառապաշարը ձևավորվել է ոռուտերենի բառերի իմաստների վերաձևակերպման, ինչպես նաև անհատական բառաստեղծման հետևանքով, ինչպես՝ *стучач* (մատնիչ), *академия* (բանտ), *лафа* (հաջողություն), *вербух* (աչք), *векчело* (մարդ), *ширмач* (գրպանահատ), *чиновник* (բանտախցի հավաքարար), *авторитет* (հանցագործ), *мочить* (սպանել), *вязать* (բանտարկել) և այլն³:

դ) *Սլենգ* – լեզվի հասարակական տարբերակ է, որ գործածվում է որպես հաղորդակցման միջոց որոշակի մասնագիտության տեր մարդկանց, հասարակական շերտերի, հասարակությունից մեկուսացած խմբերի, ինչպես նաև անընդունելի երիտասարդական խմբերի միջև (ռոկերներ (սպորտ.), հիպիներ, ֆուտբոլային ֆանատներ, համակարգչային խաղերի մասնակիցներ և այլն):

Սլենգը սերտ կապված է ժարգոնի, արգոյի, հասարակարանության և լեզվի այլ տարբերակների հետ. նրանցից կատարում է բառային փոխառություններ, հարմարեցնում իր կարիքներին և վերաիմաստավո-

3 Լեզվի հասարակական տարբերակների մասին հանգամանորեն տե՛ս «Լեզվաբանության հիմունքներ» դասընթացում «Լեզվի տարբերակները» բաժնում:

րում այս կամ այն ուղղությամբ, ինչպես՝ крыша (պաշտպանություն), доска (համակարգչի ստեղնաշար), перец (տղա), грузить (շատախոսել) և այլն:

Սլենգային որոշ միավորներ անցել են անգլերենից, ինչպես՝ баксы (դոլար), гирла (աղջիկ) և այլն:

Մենագ եզրույթը հաճախ գործածվում է որպես *ժարգոնիս* հոմանիշ հասկացություն:

Լեզվական նորման լեզվի հասարակական տարբերակներից ընտրում և վերցնում է այնպիսի միավորներ, որոնք ընդհանրական գործածություն ունեն և կարող են լրացնել գրական լեզվում եղած բացը:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ո՞րն է կոչվում լեզվական համակարգ:

բ) Ո՞րն է կոչվում նորմա:

գ) Որո՞նք են նորմայի հատկությունները:

դ) Որո՞նք են նորմայի տեսակները:

ե) Ի՞նչ հարաբերության մեջ են գտնվում լեզվական համակարգը և նորման:

զ) Լեզվի հասարակական ինչպիսի՞ շերտեր կան:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 20–29):

2. Լ. Մ. Խաչատրյան, Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 43–48):

3. Է. Մկրտչյան, Լ. Խաչատրյան, Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց. գրային ժամանակաշրջան, Ե., 2016 (էջ 357–387):

4. Кодухов В. И., Общее языкознание, М., 2013 (էջ 171–177).

Բ.

5. Березин Ф. М., Головин Б. Н., Общее языкознание, М., 1974 (էջ 90–110).

6. И. И. Богатырева, О. А. Волошина, Словарь школьных лингвистических терминов, М., 2012 (էջ 237–240).

7. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 337–338).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 4 (29) և անվանում

ԼԵԶՈՒ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Լեզու և հասարակություն, լեզվի վրա հասարակության ազդեցության ձևերը, Սեպիր-Ուորֆի վարկածը, խոսողական գործունեություն, խոսքի սերման մակարդակներ:

գ) Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (քովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Ժամանակակից լեզվաբանության կենտրոնական հարցերից է լեզվի և հասարակության կապերի բացահայտումը: Լեզվի և հասարակության փոխհարաբերության հարցերով զբաղվում է հանրալեզվաբանությունը (սոցիոլինգվիստիկա), որ ուսումնասիրում է՝

ա) լեզվի ծագումը և հասարակական բնույթը,

բ) լեզվի հասարակական տարբերակները,

գ) լեզվի հասարակական բազմազործառույթ դրսևորումները,

դ) լեզվի գործառույթները բազմալեզու հանրություններում,

ե) ազգամիջյան լեզու դառնալու պայմանները,

զ) միջազգային լեզու դառնալու պայմանները,

է) լեզվի վրա հասարակության գիտակցական ազդեցության ձևերը և այլն:

Մարդկային հասարակության և լեզվի ծագման գործընթացների միջև ակնհայտորեն կապ գոյություն ունի. ըստ այդմ՝ լեզվի և հասարակության կապերի էության ու նրանց բնութագրերի վերաբերյալ լեզվաբանական տարբեր ավանդույթներում առաջացել են տարբեր տեսակետներ:

1) Որոշ մասնագետներ կարծում են, որ լեզվի զարգացումն ու գոյությունը առարկայապես արտացոլում են հասարակության զարգացումն ու կենսակերպը (Պ. Լաֆարգ, Ա. Մեյե, Ժ. Վանդրիես):

2) Ոմանք նկատում են, որ լեզուն զարգանում և իր գործառույթները իրականացնում է սեփական օրենքներով. Այս դեպքում լեզվի զարգացումը հասարակական օրենքներով մեկնաբանելը ճիշտ չէ (Ե. Կուրիլովիչ):

3) Ամերիկյան և արևմտաեվրոպական որոշ մասնագետներ էլ ընդունում են *Սեպիր-Ուորֆի վարկածը*, որ հայտնի է «լեզվաբանության

հարաբերականության տեսություն» անվանումով, համաձայն որի՝ լեզվի կառուցվածքը որոշում է լեզվակիր տվյալ հանրության մտածողության կառուցվածքը և արտաքին աշխարհի ճանաչման եղանակը: Այլ կերպ ասած՝ լեզվի առանձնահատկությունը պայմանավորում է տվյալ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի զարգացման մակարդակը:

4) Խորհրդային լեզվաբանները ելնում են ինչպես լեզվի զարգացման ներքին գործոններից, որ պայմանավորված է նրա համակարգի յուրահատկություններով, այնպես էլ արտաքին գործոններից, որոնք առնչվում են հասարակական երևույթներին. վերջիններս էլ ազդում են լեզվի զարգացման և նրա գործառույթների բնութագրերի վրա: Ընդ որում, այդ ազդեցությունը լինում է ոչ թե ուղղակիորեն, այլ անուղղակի կերպով (հատկապես՝ բառային կազմի բնագավառում). այն կարող է արագացնել կամ դանդաղեցնել լեզվի զարգացման ընթացքը, բայց ոչ թե փոխել նրա ուղղությունը (Ե. Պոլիվանով):

Հասարակությունը, անշուշտ, որոշակի ազդեցություն ունի լեզվի վրա ընդհանրապես: Այդ ազդեցությունը տարատեսակ դրսևորումներ ունի, որի ձևերից մեկն է լեզվի *հասարակական փարբերակումը* (տարբերակների ձևավորումը), որ պայմանավորված է հասարակության ոչ միատարր կառուցվածքով: Հասարակության լեզվական պրակտիկայում հանդիպող *ծածկալեզու, արգո, ժարգոն, սլենգ, արհեստական լեզու* տարբերակները այդ փոխազդեցությունների անմիջական հետևանք են:

Այդ կարգի փոխազդեցությունների դրսևորում է նաև այն, որ ժամանակակից ազգային լեզուներում գոյություն ունեն *փարսածքային (բարբառային) փարբերակներ և գրական լեզու*. վերջինս՝ որպես հասարակական և գործառական առավել նշանակալի ձևավորում:

Լեզվի և հասարակության կապի մյուս ձևը *լեզվական միավորների գործածության կախվածությունն է* լեզվակիրների հասարակական բնութագրերից (տարիքային առանձնահատկություն, կրթական մակարդակ, մասնագիտություն և այլն), հաղորդման մասնակիցների հասարակական դերից, հաղորդման իրադրությունից և այլ գործոններից:

Մյուս կողմից՝ լեզուն սպասարկում է հասարակության կարիքները ամենատարբեր բնագավառներում, ինչպես՝ գիտություն, գրականություն, ՋԼՄ –ներ, գործնական ու կենցաղային իրադրություն և այլն: Գործածվելով հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում՝ լեզուն ենթարկվում է այս կամ այն բնագավառի «ազդեցիկային» և կրում է որոշակի փոփոխություններ, որի հետևանքով էլ ձևավորվում են գործառական տարբերակները՝ *լեզվի ոճերը*:

Լեզվի և հասարակության կապի խնդիրն առանձնահատուկ նշանակություն է ձեռք բերում *բազմալեզու հանրության լեզվական պրակտիկայում*: Այս ոլորտում ուսումնասիրվում են հանրությունների

և նրանց սպասարկող լեզուների փոխհարաբերությունները, տարբեր լեզուների փոխազդեցությունները (տարալեզու հանրության պայմաններում), ինչպես նաև այն գործընթացները, որոնք որևէ լեզվի նպաստում են դառնալու *ազգամիջյան հաղորդակցման գործիք*, որոշ լեզվի (կամ լեզուների) էլ՝ ձեռք բերելու *միջազգային լեզվի կարգավիճակ* և այլն:

Տարբերակում են նաև լեզվի վրա հասարակության ունեցած *ինքնին (սպոնսորան) ազդեցության ձևը և լեզվական քաղաքականությունը*: Դա արտահայտվում է հասարակության կողմից նպատակաուղղված գիտակցական վերաբերմունքով, որ կոչված է նպաստելու լեզվի գործառույթների արդյունավետությանը հասարակական կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում. այն ունի իր դրսևորումները՝

ա) գիր չունեցող լեզուների համար գրային համակարգի և այբուբենների ստեղծում,

բ) ուղղագրական և կետադրական բարեփոխումների անցկացում,

գ) ուղղախոսական նորմերի կանոնարկում,

դ) փոխառյալ բառերի գործածության սահմանների հստակեցում,

ե) մասնագիտական տերմինարանների ստեղծում,

զ) լեզվաբանական բառարանների ստեղծում,

է) մայրենի լեզվի նկատմամբ վերահսկողական աշխատանքների իրականացում և այլն:

Լեզվի և հասարակության կապերի բազմազան դրսևորումներից մեկն էլ այն է, որ *լեզվի միջոցով է իրականացվում հասարակության խոսողական գործունեությունը*:

Խոսողական գործունեությունն ունի երկու կողմ՝ անհատական – հոգեբանական և օբյեկտիվ – հասարակական:

1. *Անհատական–հոգեբանական*. Խոսողական գործունեությունը մարդկանց հաղորդակցման ակտ է, իսկ դա ենթադրում է ընդհանուր բնագրի և խոսքային իրադրության, լեզվի և անհատական հաղորդման առկայություն: Հաղորդման ակտը բարդ է. ունի բանավոր կամ գրավոր երկխոսության ձև: Հաղորդումը՝ որպես հոգեկան գործունեության դրսևորում, ենթադրում է խոսքի սերում և ընկալում. դրանք խոսքի հոգեֆիզիկական մեխանիզմներն են:

Խոսքի սերման չորս մակարդակներ կան.

1. մոտիվացիոն (հիմնավորվածություն),

2. սեմանտիկական,

3. քերականական,

4. հնչյունական:

Մոտիվացիոն մակարդակը նախապատրաստականն է: Սա խոստովին տրամադրում է որոշակի նպատակների համար միջոցներ ընտրելու, այն ապահովում է ոչ միայն խոսքի սերումը, այլև ընկալումը:

Մեմանտիկականը կապված է քերականականի հետ: Այս մակարդակը արտահայտում է ընդհանրացման և հաղորդակցման միասնությունը: Խոստովն ընտրում է բառերի և կառույցների այնպիսի տարբերակներ, որոնք անհրաժեշտ են տվյալ հաղորդման համար:

Քերականականը մտքի ձևավորումն է՝ քերականական ձևերի և խոստովի գիտելիքների համապատասխան:

Հնչյունական մակարդակը ձևավորված միտքը արտահայտում է հնչյունական համապատասխան միջոցներով:

2. *Օրյեկտիվ-հասարակական.* խոսքի հասարակական բնույթը պայմանավորված է նրանով, որ ենթադրում է տիպային խոսքի իրադրություն, տիպային բնագրեր: Լեզուն տիրապետողները յուրացնում են լեզվի քերականական կառուցվածքը, բառային կազմը, իսկ այս հանգամանքն էլ ստեղծում է խոստովական գործունեության հասարակական բնույթը:

Լեզվի և հասարակության փոխադարձ կապերը բնութագրվում են ինչպես լեզվի զարգացման համաժամանակյա, այնպես էլ տարժամանակյա կտրվածքներում:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ի՞նչ է ուսումնասիրում հանրալեզվաբանությունը:

բ) Լեզվի վրա հասարակության ազդեցության ինչպիսի՞ ձևեր կան:

գ) Ո՞րն է Սեպիր-Ուորֆի վարկածի էությունը:

դ) Ո՞րն է լեզվական քաղաքականության դերը:

ե) Որո՞նք են խոսքի սերման մակարդակները:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Ադայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987 (էջ 4–9):

2. Кодухов В. И., Общее языкознание, М., 2013 (էջ 167–171).

3. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 481–482).

Բ.

4. Ф. М. Березин, Б. Н. Головин, Общее языкознание, М., 1974 (էջ 50–70).

5. Степанов Ю. С., Основы общего языкознания, М., 1975 (էջ 161–165).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 5 (30) և անվանում*

**ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ
ԿՏՐՎԱԾՔՆԵՐԸ**

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Լեզվական միջոցների փոխարինում, համաժամանակյա և տարժամանակյա ասպեկտներ, լեզվական շփումներ, փոխառություն, խաչավորում, սուպերստրատ, սուբստրատ, ադստրատ, խառը լեզուների կազմավորում:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասիրության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Լեզվի զարգացման ընթացքում նրա կառուցվածքային միավորները մշտապես ենթարկվում են փոփոխությունների: Այդ փոփոխություններն արտահայտվում են ինչպես նրա համաժամանակյա, այնպես էլ տարժամանակյա կտրվածքներում: Լեզվի միևնույն փուլի շրջանակներում և նրանից դուրս կատարված փոփոխությունները լինում են տարբեր բնույթի: Ըստ այդմ՝

ա) լեզվի նույն գոյավիճակի սահմաններում փոփոխության հիմնական գործընթացը լեզվական–քերականական միջոցների *փոփոխասյունությունն ու քանակական փոփոխությունների կուրակումն է* նրա կառուցվածքի ու նորմայի մեջ,

բ) լեզվի տարբեր գոյավիճակների սահմաններում փոփոխության հիմնական գործընթացը լեզվական–քերականական միջոցների *փոխարինումն ու որակական տեղաշարժերն են* նրա կառուցվածքի ու նորմայի մեջ:

Փոխարինումը՝ որպես լեզվական գործընթաց, հանգում է նրան, որ եղած միջոցներից մեկը դուրս է մղում մյուսներին, կորցնում է կապը նրանց հետ՝ գործածվելով որպես լեզվի նոր միավոր:

Այսպես՝ հայերենի պատմության ընթացքում կառուցվածքային բազմաթիվ միավորներ վերափոխատավորվել են որպես խոնարհման ձևեր, հոլովամասնիկներ:

Օրինակ՝ գործիականի *աւք – օք – ոք – ք*, սեռականի և տրականի *ոց, սց, ից*, բացառականի *է* հոլովակերտ մասնիկները վերափոխատավորվել

և այլ կիրառություն ունեն. այժմ դրանք չեն կապվում նշված հոլովների հետ. հմնտ. գործիականի *հարկավ, իրավ, մասամբ, իրոք, իրավամբ*, բացառականի *իհարկե, ի սրբե, ի լրո*, սեռական – տրականի *հայոց, վրաց, պարսից* և բայական *կեցցե, կարծես, գուցե, համարյա* ձևերը, որոնք չեն դիտվում որպես հոլովման կամ խոնարհման ձևեր:

Ինչո՞ւ: Քանի որ փոխվել են այս հոլովների (և եղանակային ձևերի) դրսևորման միջոցները, իսկ նշված ձևերը վերախմաստավորվել են: Հայոց չի նշանակում Հայքի, այլ՝ *հայկական, իրոք* չի նշանակում *առարկաններով*, այլ՝ *իսկապես*:

Վերախմաստավորումը հիմք է դարձել ձևաբանական արժեքի տեղաշարժերի:

Լեզվի պատմության ողջ ընթացքը ձևերի փոփոխության, վերախմաստավորման գործընթաց է, ընդ որում ձևերի փոփոխությունը և վերախմաստավորումը տեղի չեն ունենում միանգամից, այլ՝ աստիճանաբար. ամեն մի նոր իրողություն իր սաղմերն է ունենում հնի մեջ:

Օրինակ՝ այն հանգամանքը, որ գրաբարի ներկան և անցյալի անկատարը հետագայում վերածվեցին ըղձական եղանակի ապառնիի և անցյալի, իր սաղմերն ուներ 5-րդ դարում, երբ ներկան և անցյալի անկատարը երբեմն գործածվում էին այդ իմաստներով: Հմնտ.

Յորժամ *արգելոս* և *փակես* զամենեսեան ի հեռաւոր օտարութեան, կատարին խորհուրդք կամաց քոց (Եղ., 9): *Արգելոս* և *փակես* սահմանական եղանակի ձևերը գործածվել են ստորադասական եղանակի (ըղձականի) իմաստով:

Այդ ընթացքում առաջացավ ներկայի և անցյալի անկատարի դրսևորման նոր միջոց, իսկ ստորադասական եղանակի համար էլ առաջացավ մի եղանակիչ՝ *կու*. ըստ ոմանց՝ *կամ* բայից, ըստ ոմանց՝ *կամիմ* բայից, ըստ Ա. Այտընյանի՝ *կայ + ու* ձևից: Սակայն փաստ է, որ մինչև միջին հայերենը *կայ* բայը հաճախ էր գործածվում ներկայի և անցյալի անկատարի հետ:

Բազմաթիվ են օրինակները, երբ բառը վերածվել է մասնիկի. *պիպի* երթամ–*պի* երթամ–*պի* երթամ (ինչպես լիմաստ բազմաթիվ բառեր վերածվել են ածանցի՝ օտար – տար, ներս – ներ, հակառակ – հակ, արդ – արդ, վերև – վեր...) և այլն:

Պատմական փոփոխությունների ընթացքում լեզվական որոշ միավորների իմաստներ կարող են վերանալ. այդպես է եղել անվանական սեռի հետ (չնայած այդ իմաստն զգացվում է հատուկ գոյականներից՝ Հայկ–արական, Հայկուհի–իգական, սակայն անվանական սեռի մնացորդներ գրաբարը պահպանել է. *ո–ա* խառը հոլովման պատկանող գոյականները եղել են իգական սեռի (այգի, քրմուհի, ծերունի, ցնցոտի):

Հայերենը կորցրել է նաև երկակի թվի գաղափարը, կոչական հոլովը, որոշ իմաստներ էլ նոր ձև են ստացել, ինչպես, օրինակ, *ը* հոդը նոր ձև է:

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՈՒ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԸ

Լեզվի գործածությունը և զարգացումը փոխադարձաբար կապված են. լեզուն չի կարող զարգանալ առանց գործածության, և գործածվելով այն չի կարող չզարգանալ: Այստեղից էլ լեզվի մեջ այդ երկու կողմերի փոխհարաբերության պրոբլեմը՝ *համաժամանակյա (սինխրոնիկ) և տարժամանակյա (դիսսինխրոնիկ) ասպեկտների* ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը:

Լեզվի *համաժամանակյա վիճակը* (համաժամանակայնությունը) լեզվի պատմության որևէ ժամանակահատվածի պայմանական առանձնացումն է՝ առանց այն համեմատելու այլ գոյավիճակի կամ գոյավիճակների հետ: Համաժամանակյա կտրվածքով լեզվի ուսումնասիրություն նշանակում է նկարագրել այն (լեզուն) որպես համակարգ՝ տվյալ լեզվափոլին հատուկ բնութագրական գծերով: Այդ պատճառով էլ լեզվաբանության մեջ համաժամանակայնությունը հաճախ անվանում են *նկարագրական լեզվաբանություն*:

Օրինակ, համաժամանակյա մոտեցումով կարելի է ուսումնասիրել 5-րդ դարի լեզվավիճակը. գոյականի հոլովման համակարգը, բայի խոնարհման համակարգը, շարահյուսական կառուցվածքը, ոճական հնարները, բառակազմական կաղապարները և այլն: Նույն մոտեցումով կարելի է քննել միջին հայերենի հնչյունաբանությունը, բառային կազմը և քերականական կառուցվածքը՝ առանց այն համեմատելու գրաբարյան լեզվական իրողությունների հետ: Համաժամանակյա մոտեցումով առավելաբար ուսումնասիրում են լեզվի արդի վիճակը՝ նրան հատուկ բնութագրական հատկանիշներով:

Համաժամանակյա կտրվածքում ուշադրություն են դարձնում լեզվական միավորների փոփոխությունների գործընթացին և արձանագրում լեզվում նկատվող *քանակական կուրակումները*:

Լեզվի *տարժամանակյա ուսումնասիրության առարկան* լեզվական համակարգի կամ նրա միավորների քննությունն է՝ պատմական զարգացման ընթացքում: Այս կարգի մոտեցման դեպքում լեզվական իրողությունները մեկնաբանվում են կրած պատմական փոփոխությունների համատեքստում:

Օրինակ, ժամանակակից հայերենի գոյականի հոլովական համակարգի տարժամանակյա նկարագրությունը ենթադրում է այդ իրողությունը դիտարկել գրաբարի (և միջին հայերենի) նույն իրողության

հետև և բնութագրել հոլովական համակարգի կրած փոփոխությունները՝ որպես *որակական տեղաշարժերի* հետևանք:

Այսպես, եթե *համաժամանակյա մոտեցումով* ցույց ենք տալիս, որ գրաբարում գոյականն ունի *պարզ և խառը հոլովումներ, ներքին և արտաքին թեքման* կանոնավոր համակարգ, ապա *տարժամանակյա մոտեցումով* արձանագրում ենք, որ արդի հայերենում գոյականը ձերբագատվել է խառը հոլովումներից, բացարձակապես պահպանել է արտաքին թեքման համակարգը և այլն:

Ինչպես հայտնի է, Ֆ. Սոսյուրը որոշակի տարբերակեց սինխրոնիկ և դիախրոնիկ ասպեկտները: Նա նկատել է, որ տարբեր լեզուների համաժամանակյա գոյավիճակներն իրար ավելի մոտ են, քան միևնույն լեզվի տարժամանակյա գոյավիճակները: Ըստ այդմ, *հին հունարենի, լատիներենի և գրաբարի* քերականական կառուցվածքները համաժամանակյա դիտվածքում իրար ավելի մոտ են, քան հայերենի *գրաբար, միջին հայերեն և արդի հայերեն* լեզվափուլերի տարժամանակյա կտրվածքները:

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՇՓՈՒՄՆԵՐ

Հայտնի է, որ մարդկային ընդհանրությունները շատ քիչ են մեկուսացած լինում, սովորաբար դրանք շփման մեջ են գտնվում: Ժողովրդի շփումները առաջացնում են լեզվական շփումներ, որոնք երեք տեսակի հետևանք են ունենում.

- ա) շփման հետևանքով կատարվում է փոխառություն,
- բ) խաչավորում,
- գ) խառը լեզուների կազմավորում:

Ա. Փոխառություն: Ինչպես գիտենք, փոխառության ենթակա է լեզվի բառային կազմը. քերականական տարրերը քիչ են փոխառվում (մասնավորապես փոխառվում են ածանցները՝ –իստ, –իզմ, –իադա):

Փոխառությունները կարող են լինել անմիջական և միջնորդավորված:

Անմիջական փոխառությունն այն է, որ լեզուն վերցնում է մի այլ լեզվից անմիջականորեն: Այսպես՝ անմիջական փոխառություն են իրանական լեզուներից հայերենին անցած բազմաթիվ բառեր (դժոխք, բանակ, պարկեշտ, պատգամ, աշխարհ, մարգ, հրավեր, պարս, պարսիկ, բժիշկ, կոշկակար, ժամանակ և այլն), ինչպես նաև լատինական ամսանունները (հունվար, փետրվար, մարտ ...):

Լեզուն *միջնորդավորված փոխառություն* կատարում է մի այլ լեզվի միջոցով. հայերենն ունի *գոհար* ձևը, հետո արաբներից վերցրել է *ջուհար*

ձևը. վերջինս միջնորդավորված փոխառություն է: Հմնտ. նաև՝ *գունդի-ջունդի, թագ-թաջ, բուրգ-բուրջ, լազվարդ-լաջվարդ* և այլն:

Եվրոպական լեզուներից հայերենին են անցել բազմաթիվ փոխառություններ՝ ուսերենի միջոցով՝ *կուն, կանցլեր, փուրնիք, բանկ, բրիգադ, գազ, բենզին, ավտոմեքենա, կոմիտե, պողոտա, կինո, գարաժ, միրաժ, դուետ, սպարտամենս, բոքս (սպորտ.), բոքս (բժշկ.), գազոն, գրանիտ, դիզայն, դիզայներ, դիզել, բյուրո* և այլն⁴:

Բ. *Խաչավորում*: Լեզուների խաչավորման ընթացքում սովորաբար հաղթում է լեզուներից մեկը, պարտվող ժողովրդի լեզուն կորչում է, սակայն կարող է հակառակը պատահել. հաղթած ժողովուրդն ընդունի պարտված ժողովրդի լեզուն:

Մեծ մասամբ հաղթած ժողովրդի լեզուն հաղթել է. հմնտ. լատիներենի տիրապետությունն սկսած մ.թ.ա. առաջին դարից՝ Հուլիոս Կեսարի ժամանակներից: Հակառակը լինում է այն դեպքում, երբ հաղթած ժողովուրդը մշակութապես ցածր է լինում պարտվածներից (այդպես Վոլգյան թաթարները ընդունեցին սլավոնական լեզուն):

Լեզուների խաչավորման ընթացքում հնարավոր են երեք կարգի իրողություններ. սուբստրատ (ենթաշերտ), սուպերստրատ (վերնաշերտ) և ադստրատ (մակաշերտ):

Սուբստրատ կոչվում է պարտված ժողովրդի լեզվի տարրը հաղթող ժողովրդի (հաղթող) լեզվի մեջ: Դրանք այնպիսի տարրեր են, որոնք չեն մեկնաբանվում տվյալ լեզվի ներքին օրենքներով և տարածված են նրա լեզվաաշխարհագրական տարածքներում: Սուբստրատի տարրերը, ի տարբերություն փոխառությունների, ենթադրում են եկվորների լեզվատարրերի հնագույն ձուլվածություն երկլեզվության միջանկյալ օղակով: Սուբստրատի երևույթը կարող է դրսևորվել լեզվական համակարգի տարրեր մակարդակներում:

Օրինակ, այդպիսին է գալլերենի թվային համակարգում հաշվարկային քսանյակների տիպը, որ անցել է ֆրանսերենին. հմնտ. հին ֆրանս. Six-vingt – 6 x 20 = 120, կամ ժամ. ֆրանս. quatre-vingt. 4 x 20 = 80: Լատիներենում 18–ը արտահայտվում էր՝ duo de viginti (20–2), 19–ը՝ uno de viginti (20–1). Սուբստրատային այս իրողությունը գործում է արդի ֆրանսերենում և այլն:

Սուբստրատային տարրերն առավել ցայտուն դրսևորվում են տեղանուններում, հմնտ. Ռուսաստանի Դաշնության տարածքում՝ *Վոլոգդա, Օնեգա, Կոսթրոմա* և այլն, Հայաստանի Հանրապետության ներկայիս Գավառի տարածքում՝ *Փաշաբենդ, Բյարիմբենդ, Ադիյաման, Ղշլաղ, Ուչթափա* և այլն (ներկայումս այդ անվանումները փոխվել են):

4 Փոխառությունների մասին տե՛ս «Լեզվաբանության հիմունքներ» դասընթացի «Բառապաշարի շերտերը» բաժնում:

Սուպերստրասը կոչվում է հաղթած ժողովրդի լեզվի համակարգի այն հատկանիշների ամբողջությունը, որ չի բխում տվյալ լեզվի զարգացման ներքին օրինաչափություններից և բացատրվում է որպես հետևանք էթնիկական խմբի լեզվի ազդեցության: Այդպիսի տարրեր ունի բուլղարերենը. բուլղարները Վոլգայի թաթարներն են, որոնք նվաճել են Բալկանյան սլավոններին, բայց հաղթել է սլավոնական լեզուն, քանի որ ինքը մշակութապես բարձր էր նվաճողների լեզվից:

Սուպերստրատը, ինչպես սուբստրատը, դրսևորվում է ամենից առաջ լեզվի հնչյունական և քերականական մակարդակներում, քանի որ լեզվական ազդեցության այդ երկու տեսակները դժվար է տարբերել փոխառություններից:

Ադստրասը որևէ լեզվի համակազմի այնպիսի իրողությունների ամբողջությունն է, որ չի բացատրվում տվյալ լեզվի օրենքներով և դիտվում է որպես հետևանք մի լեզվի ազդեցության մյուսի վրա: Դա տեղի է ունենում այն պայմաններում, երբ տարբեր լեզվակիր հանրություններ (ժողովուրդներ) երկարատև շփման մեջ են գտնվում: Այլ կերպ ասած՝ ադստրատը եկվոր ցեղի լեզուն է, որ որոշ շրջանում գոյակցում է բնիկների լեզվի հետ. այն շատ չի տարբերվում սուպերստրատից:

Ի տարբերություն սուպերստրատի և սուբստրատի՝ լեզվական փոխազդեցության այս տեսակը համարվում է չեզոք տիպ, որի դեպքում տեղի չի ունենում էթնիկական խմբերի միաձուլում, և լեզուն չի խառնվում մյուսի հետ:

Ադստրասը եզրույթը հաճախ գործածվում է *միախառնված երկլեզվություն* հասկացության փոխարեն:

Գ. *Խտոր լեզուների կազմավորում*: Սրանք առաջանում են այն վայրերում, որտեղ բազմազգ բնակչություն կա: Օրինակ՝ իդիշը հրեաների լեզուն է՝ կազմված հրեերենի և գերմաներենի տարբեր բարբառներից: Կան արհեստական հիբրիդ լեզուներ՝ *պիջինինգլիշ*, միջերկրածովյան *սաբիր* լեզուն, որ անգլերենի և արաբերենի խառնուրդ է:

Այդ կարգի լեզուները սահմանափակված են լինում իրենց աշխարհագրական տարածքներով և դրանցից դուրս այլ գործածություն չունեն:

ե) Հեղատարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ի՞նչ է լեզվական միջոցների փոխարինումը:

բ) Ի՞նչի՞ են հանգեցնում որակական տեղաշարժերը:

գ) Ի՞նչ է վերաիմաստավորումը:

դ) Որո՞նք են լեզվաբանության ասպեկտները:

- ե) Ինչի՞ են հանգեցնում լեզվական շփումները:
- զ) Ինչ տեսակների է լինում փոխառությունը:
- է) Ինչպիսի՞ երևույթ է սուպերստրատը:
- ը) Ինչպիսի՞ երևույթ է սուբստրատը:
- ժ) Ինչպիսի՞ երևույթ է ադստրատը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն
Ա.

1. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987 (էջ 620–625):
2. Լ. Մ. Խաչատրյան, Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 170–173)::
3. Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987 (էջ 10–13):
4. Кодухов В. И., Общее языкознание, М., 2013 (էջ 185–188).
Բ.
5. Ֆ. դը Սոսյուր, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Ե., 2008 (էջ 156–158, 214–219):
6. Джаукян Г. Б, Сравнительная грамматика армянского языка, Е., 1982 (էջ 13–15).
7. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 451–452).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 6 (31) և անվանում

ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՕՐԵՆՔՆԵՐԸ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Լեզվի զարգացման ներքին օրենքներ, արտաքին օրենքներ, համընդհանուր օրենքներ, մասնավոր օրենքներ, հարմարության ձգտում, միօրինականացում, տնտեսում:

գ) Դասախոսության և ուսումնասիրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Լեզվի զարգացմանը նպաստում են տարբեր կարգի գործոններ, որոնք բաժանվում են երկու տեսակի՝ արտաքին և ներքին: Այդ գործոնները համակարգային բնույթ ունեն և լեզվի զարգացման գործընթացում օրենքի ուժ են ստանում: Մի դեպքում գործ ունենք այնպիսի օրենքների հետ, որոնք կախված չեն արտալեզվական հանգամանքներից, այլ պայմանավորված են լեզվի կառուցվածքով, մյուս դեպքում՝ այնպիսի օրենքների հետ, որոնք կախված են արտալեզվական հանգամանքներից:

Լեզվական օրենքները կանոնավոր կերպով և հետևողականորեն գործում են լեզվի պատմության ընթացքում՝ հանդես գալով նրա համակարգի առանձին միավորների միջև: Ժամանակակից լեզուներում գործում են մշտական և օրինաչափ միտումներ, որոնցից են տնտեսման օրենքը, համաբանության օրենքը, կապակցելիության օրենքը, կրճատման օրենքը և այլն, որոնք համարվում են լեզվի փոփոխության և կատարելագործման պատճառներ:

Այդ օրենքները դասակարգվում են որոշակի սկզբունքով և, ըստ այդմ, տարբերակվում է լեզվի զարգացման օրենքների երկու տեսակ՝ ներքին և արտաքին:

ՆԵՐՔԻՆ ՕՐԵՆՔՆԵՐ

Գործածության ընթացքում լեզվի ներքում ստեղծվում են նրա զարգացման դինամիկ կայունություն և հարաբերական ինքնուրույնություն, որն ստացել է լեզվի զարգացման *ներքին օրենք անունը*:

Երիտքերականները այդ օրենքը համարում էին ուսմունք հնչյունական օրենքի և համաբանության մասին: Ժամանակի ընթացքում լեզվի ներքին օրենքները սկսեցին ըմբռնել իբրև պատմական զարգացման միտումներ, որոնց գործողությունը սահմանափակված է առանձին լեզուներով կամ լեզվի խմբերով և որոշակի ժամանակով: Ներքին օրենքների դրսևորումը բազմազան է. դրանք բաժանվում են ընդհանուրի (բոլոր լեզուներին հատուկ) և մասնավորի (մեկ լեզվի հատուկ):

Ընդհանուր համարվում են այն օրենքները, որոնք վերաբերում են բոլոր լեզուներին և լեզվական կառուցվածքի բոլոր մակարդակներին:

Այսպես, ընդհանուր օրենք է դիտվում լեզվական արտաքին և ներքին ձևերի անհամապատասխանությունը (լեզվական նշանի անհամաչափությունը): Հայտնի է, որ բոլոր լեզուներում նրա միավորների հնչյունական թաղանթը չի համապատասխանում նրանով արտահայտվող բովանդակությանը (ներքին ձևին):

Ընդհանուր օրենքներից է լեզվի կառուցվածքի օրինաչափությունների և առանձին մակարդակների փոփոխության տեմպերի տարբերությունը, ինչպիսին է լեզվի բառային կազմի և քերականական կառուցվածքի անհամաչափ զարգացման հակասությունը: Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր լեզվի բառային կազմ զարգանում է (հարստանում) նորանոր միավորներով, որ պայմանավորված է մի կողմից՝ լեզվի ներսում կատարվող համալրումներով՝ բառակազմական միջոցներով, մյուս կողմից՝ փոխառություններով: Մինչդեռ լեզվի քերականական կառուցվածքը համեմատաբար կայուն է և փոփոխությունների է ենթարկվում բավական զգալի ժամանակահատվածում՝ լեզվի մի գոյավիճակից մյուսն ընկած ժամանակաշրջանում (ինչպիսին են հայերենի գոյականի հոլովման և բայի խոնարհման համակարգերում կատարված փոփոխությունները՝ գրաբար–արդի հայերեն կտրվածքներով):

Վերջին շրջանում ընդհանուր օրենքների պրոբլեմը դուրս է մղված հանրույթների (ունիվերսալիաների) խնդրով: Այլ կերպ ասած՝ այլևս լեզվի զարգացման ընդհանուր օրենքներ չեն փնտրում, այլ ուշադրություն են դարձնում այն հանգամանքին, թե ինչն է ընդհանուր աշխարհի լեզուների համար, և աշխատում են կառուցել լեզվական համընդհանուր կաղապարներ (միտում դեպի ռացիոնալիստական քերականությունը):

Մասնավոր են այն օրենքները, որոնք գործադրվում են միայն առանձին լեզուների ու խմբերի և լեզվական առանձին մակարդակների նկատմամբ:

Օրինակ՝ գերմանական լեզուների համար մասնավոր օրենք են համարում բաղաձայնների 1-ին և 2-րդ տեղաշարժերի՝ Գրիմի օրենքը: Կամ հայերենի համար ձևաբանական օրինաչափություն են համարում հոլովման և խոնարհման հարացույցների միատեսակության

ձգտումը: Օրինակ՝ գրաբարում բայի *ս, ե, ի, ու* չորս լծորդությունների դիմաց արդի հայերենում առկա է երկու լծորդություն (*ս, ե*), գրաբարի գոյականի արտաքին և ներքին հոլովումների, ինչպես նաև պարզ և խառը հոլովումների առկայության դեպքում արդի հայերենում գոյականի հոլովման համակարգը զգալիորեն պարզվել է. հայերենում *-ի* հոլովումը արդեն ձգտում է տիրապետող դառնալ (հոգնակի թվում այն արդեն հաղթել է):

ԱՐՏԱՔԻՆ ՕՐԵՆՔՆԵՐ

Եթե ներքին օրենքները սահմանափակված են լեզվի մակարդակների օրինաչափություններով, ապա արտաքին օրենքները արտակառուցվածքային են և ընդգրկում են նրա նորման ու կառուցվածքի բովանդակային կողմը՝ հաճախ դառնալով ներկառուցվածքային օրինաչափությունների փոփոխության պատճառ: Ներքին և արտաքին օրենքների փոխազդեցությունը շատ բարդ է, իսկ ներկառուցվածքային օրինաչափությունների կապը հասարակության գործունեության հետ իրագործվում է արտաքին օրենքների միջոցով: Այդ օրենքների մեջ էլ կան ընդհանուր և մասնավոր:

Ընդհանուր օրենքները վերաբերում են բոլոր լեզուներին, իսկ մասնավորները՝ առանձին լեզուների կամ լեզուների խմբերի:

Ընդհանուրի մեջ նշվում է լեզվի *պայմանական զարգացման կախվածությունը փարսձական-աշխարհագրական պայմաններից*: Եթե որևէ լեզվով խոսող հանրությունը մեկուսացած է, նրա զարգացումը այլ ընթացք կստանա (դանդաղ): Օրինակ՝ վերցնեք եվրոպական լեզուները, որոնք մշտապես շփման մեջ են գտնվում, որը նրանց զարգացման խթան է դառնում. դա կարող է վերաբերել առաջին հերթին՝ բառային մակարդակին (բառային փոխներթափանցումներ), այնուհետև՝ ոճաբանության բնագավառին (լրագրային ոճերի ներթափանցումներ) և այլն:

Մասնավորի մեջ նշվում է լեզվի կառուցվածքային միավորների կապի տարբեր աստիճանները արտալեզվական բնագավառների հետ:

Արտալեզվական բնագավառներ են դիտվում տարբեր գիտություններ կամ միջգիտակարգեր, որոնց նվաճումներն իրենց արտացոլումն են գտնում լեզվի մեջ՝ ստանալով որոշակի բառային արտահայտություն:

Այդպես լեզվում առաջացել են մի շարք նորակազմություններ կամ բառային պատճենումներ, ինչպես՝ *ջրէջք (приводнение), լուսնէջք (прилунение), ռեակտիվ շարժում, մոլեկուլ, էլեկտրոն, պրուպոն, պոզիտրոն* և այլն:

Լեզվի կառուցվածքային տարրեր կան, որոնք քիչ են ազդվում արտալեզվական գործոններից, այդպիսին են հնչյունական համակարգի տարրերը: Թեև լինում են բացառություններ. Օրինակ՝ *Ֆ* հնչույթը հայերենին անցավ փոխառյալ բառերի միջոցով (արաբական փոխառությունների շրջանում, քանի որ արաբերեն բառերն ունենին այդ հնչույթը, ինչպես՝ *ֆալաթ, իսալիֆաթ* և այլն):

ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Որոշ լեզվաբաններ նման պատճառներ չեն էլ փնտրում, սակայն լեզուն՝ որպես հասարակական գիտակցության ձև, ունի պատմական զարգացման իր պատճառները:

Դրանցից են՝

1. Լեզվի համակարգի շարժունությունը:

Շարժունությունը հնարավորություն է տալիս, որ լեզուն մտքի արտահայտման նորանոր միջոցներ գտնի. սա, միաժամանակ, լեզվի համակարգի բաց լինելու նշան է:

2. Հարմարության ձգտումը:

Այս սկզբունքի դրսևորումներն են.

ա) ամեն մի իմաստի համար լեզուն ընտրում է մեկ ձև. դրա վկայությունն այն է, որ լեզվում մենիմաստ բառերն անհամեմատ ավելի շատ են,

բ) լեզուն կարող է խուսափել խրթին կամ դժվար արտասանելի հնչակոմպլեքսներից (բարդ հնչյուններից), օրինակ, գերմաներենում այդպիսի բարդ հնչյուն է *pf-ն*, հմմտ. *pferrd* (ձի), *kampf* (պայքար) և այլն:

3. Համաբանության սկզբունքը:

Այս սկզբունքը դրսևորվում է լեզվի գրեթե բոլոր մակարդակներում՝ հնչյունային, բառային, ձևաբանական և շարահյուսական: Սովորաբար առավել կենսունակ տարածված կաղապարները ազդում են ոչ կենսունակ և սահմանափակ գործածություն ունեցող միավորների վրա: Այսպես, ռուսերենում որոշ բարդ հապավումների սեռը որոշվում է ոչ թե հիմնական (գերադաս) բաղադրիչի սեռով, այլ նրանց ձևով նման գոյականների համաբանությամբ, հմմտ. *БАК, ЖЭС* դիտվում են արական սեռի (ինչպես *знак, кулак, нос, бас*), *роно, горно* չեզոք սեռի (ինչպես *окно, звено, зло*) և այլն:

4. Համառոտման սկզբունքը:

Այս սկզբունքն առավելաբար գործում է բառակազմության բնագավառում. բառակազմության եղանակ է՝ առանց ածանցի, որի դեպքում բառակապակցության բաղադրիչների համառոտման եղանակով կազմվում են նոր բառեր:

Հմնտ. ԻԼԻՊ–ական, ռազմարագա, զինուժ, զորաջոկար, կոսմոհրդեհ, եվրոլիդեր, ճեմանսավ և այլն: Խոսակցական լեզվում համառոտումը կատարվում է ածանցման միջոցով, ինչպես՝ *телек* (телевизор), *велик* (велосипед) և այլն:

5. Կապակցելիության սկզբունքը:

Կապակցելիությունը շարահյուսական մակարդակում բառերի հարաբերությունների դրսևորման եղանակ է, որ պայմանավորված է նրանց բառական և քերականական նշանակություններով: ժամանակակից պայմաններում ընդլայնվում են բառերի կապակցելիության սահմանները, որոնք վերաբերում են քաղաքական, մշակույթի, համացանցի, լեզվաբանության, տնտեսագիտության և այլ ոլորտների: Ի հայտ են գալիս նորագույն կապակցություններ, որոնք կենսունակ գործածություն են ստանում ՋԼՄ–ներում, ռադիոհեռուստատեսության բնագավառում և այլն: Հմնտ. *մշակութային տարածություն, միջմշակութային հաղորդակցում, էլեկտրոնային հաղորդակցում, լեզվական անհատ, կարգավորող հաղորդակցում, հիպերտեքստային տեխնոլոգիա, հիպերտեքստային ծրագրի սրեղծում, համակարգչային ալգորիթմի մշակում, գիլիտրին ծրագիր, հումանիտար օգնություն* և այլն, և այլն:

6. Տնտեսման սկզբունքը:

Այս սկզբունքի համաձայն՝ լեզուն ձգտում է քիչ միջոցներով շատ բան արտահայտել: Նրա դրսևորումներն են՝

ա) Մի մասնիկը կարող է դրսևորել մի քանի նշանակություն:

Օրինակ, գրաբարի հոլովման համակարգում –ո հոլովիչը հանդես է գալիս եզակի սեռական (ծովու), տրական (ծովու) և գործիական հոլովներում (ծովու)՝ արտահայտելով համապատասխան հոլովական նշանակություններ:

բ) Եթե մրցակցում են երկար ու կարճ ձևերը, ապա հաղթելու միտում ունի կարճ ձևը:

Այս սկզբունքի դրսևորումն է համաբանությունը, ինչպես՝ աշխարհահայացք – աշխարհայացք, պատանեկական – պատանեկան և այլն: Երկար ու կարճ ձևերի մրցակցությունը դրսևորվում է նաև հրամայական եղանակում, հմնտ. *նսրե՛ք* և *նսրեցե՛ք*, *գրե՛ք* և *գրեցե՛ք*. այստեղ ևս հաղթելու միտում ունեն կարճ ձևերը (*նսրե՛ք*, *գրե՛ք*):

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Որո՞նք են լեզվի զարգացման ներքին օրենքները:

բ) Որո՞նք են արտաքին օրենքները:

գ) Որո՞նք են համընդհանուր օրենքները:

- դ) Որո՞նք են մասնավոր օրենքները:
- ե) Ի՞նչ է ապահովում հարմարության ձգտումը:
- զ) Ի՞նչի՞ է հանգեցնում տնտեսման սկզբունքը:
- է) Ի՞նչի՞ է հանգեցնում համաբանության սկզբունքը:
- ը) Ի՞նչի՞ է հանգեցնում համառոտման սկզբունքը:
- թ) Ի՞նչի՞ է հանգեցնում կապակցելիության սկզբունքը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987 (էջ 600–619):
2. Кодухов В. И., Общее языкознание, М., 2013 (էջ 195–201).
3. В. Д. Стариченок, Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 192–193).

Բ.

4. Ф. М. Березин, Б. Н. Головин, Общее языкознание, М., 1974 (240–261).
5. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 159–260).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 7 (32) և անվանում*

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Ձևաբանական կարգեր, կարգային անդամ, քերականական իմաստ, բառաձև, ձևաբանական կարգեր, շարահյուսական կարգեր, բառափոխական և դասակարգողական կարգեր, անվանական քերականական սեռ:

գ) *Դասալիանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության փեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Ջանազան քերականական հարաբերություններ արտահայտելու համար լեզվի բառերը խոսքի մեջ կրում են տարաբնույթ փոփոխություններ՝ վերածվելով բառաձևերի քերականական ձևերի:

Բառաձևերը բառաքերականական իմաստի ու քերականական ձևի միասնություն են կազմում:

Այսպես, *ընկերոջ* բառաձևը բառականորեն արտահայտում է առարկայության իմաստ, որ դրսևորվում է ընկեր բառի միջոցով, քերականորեն՝ պատկանելության իմաստ, որ դրսևորվում է –ոջ մասնիկի միջոցով: Նույն քերականական իմաստը ուսուցչի բառաձևի մեջ արտահայտվել է –ի մասնիկի միջոցով, պատանու բառաձևի մեջ՝ –ու մասնիկով և այլն: Ընդհանուր քերականական նշանակությունների հիման վրա այդ բառաձևերը նախադասության մեջ կատարում են նույն պաշտոնը (հատկացուցիչ). շարահյուսորեն նույնական են, թեև արտահայտում են տարբեր բառիմաստներ և ունեն բառաթեքական տարբեր ցուցիչներ:

Եթե համեմատելու լինենք *սեղաններ* և *գրում ենք* բառաձևերը, ապա կտեսնենք, որ դրանք արտահայտում են հոգնակի թվի քերականական իմաստ. դա նրանց միավորում է որպես թվի իմաստի արտահայտման ձևեր: Այդ բառաձևերին, սակայն, հատուկ են տարբեր շարահյուսական գործառույթներ. *սեղաններ* բառաձևը, որպես գոյականի ուղղական հոլովաձև, կարող է գործածվել ենթակայի պաշտոնով, գրում ենք դիմավոր բայաձևը՝ ստորոգյալի պաշտոնով և այլն:

Բառաձևերը միմյանց նկատմամբ արտահայտում են հարաբերակից քերականական իմաստներ. այսպես, եզակի թվի իմաստը հարաբերակից

է հոգնակի թվին, 1-ին դեմքի իմաստը՝ 2-րդ և 3-րդ դեմքերին, կամ սեռական հոլովի իմաստը՝ տրականին, հայցականին ու մնացած հոլովներին և այլն:

Լեզվի բառաձևերը միավորվում են հասկացական ու շարահյուսական հիմունքով՝ ձևավորելով շարահյուսորեն համասեռ խմբեր: Յուրաքանչյուր բառաձև արտահայտում է որոշակի քերականական իմաստ, իր հերթին յուրաքանչյուր քերականական իմաստ արտահայտվում է որոշակի ձևով: Ըստ այդմ, քերականորեն հարաբերակից իմաստների ու նրանց արտահայտման միջոցների ամբողջությունը կոչվում է *քերականական կարգ*: Քերականական կարգերն արտացոլում են լեզվի քերականական կառուցվածքի առավել ընդհանուր ու էական հատկանիշները:

Տարբերակվում են կերպի, սեռի, ժամանակի, հոլովի, թվի, դեմքի և այլ բնույթի քերականական կարգեր:

Քերականական կարգի ձևավորման գործում որոշիչ դեր է կատարում *կարգայնացնող հատկանիշը*. այսպես՝ ժամանակի, դեմքի, բայասեռի քերականական կարգերի կարգայնացնող հատկանիշն այն ընդհանրացնող նշանակությունն է, որ միևնույն կարգի մեջ միավորում է *ժամանակային փարբեր հատվածներ* կամ *դեմքի փարբեր նշանակություններ* և *բայասեռի փարբեր իմաստներ*: Այսպես, ժամանակի քերականական կարգի մեջ մտնում են միևնույն ընդհանրական նշանակության տարբեր հատվածներ (ներկա, անցյալ և ապառնի), որոնք կարգայնանում են ընդհանրական (ժամանակային) նշանակությամբ:

Ընդհանրապես, քերականական կարգի մեջ առաջին պլան է մղվում նրա նշանակությունը. միևնույն ժամանակ քերականական կարգի անհրաժեշտ հատկանիշ է դիտվում նաև նշանակության և նրա արտահայտման միասնությունը քերականական ձևերի համակարգում, որպես երկկողմանի լեզվական միավոր:

Միևնույն քերականական կարգի հարաբերակից քերականական իմաստները միմյանց նկատմամբ գտնվում են *հակադրական հարաբերությունների մեջ* (հակադրություն ըստ քերականական իմաստի և ըստ արտահայտության ձևի):

Այսպես, բայի ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակներն իրենց ձևավորման միջոցներով կազմում են մեկ կարգ՝ ժամանակի քերականական կարգը, 1-ին, 2-րդ և 3-րդ դեմքերը միասին կազմում են դեմքի քերականական կարգը, եղանակների իմաստներն իրենց արտահայտման միջոցներով կազմում են եղանակի քերականական կարգը և այլն: Ամեն մի քերականական կարգ առնվազն երկու ձևաիմաստային (կարգային) անդամներից է բաղադրվում:

Ըստ հակադրվող անդամների քանակի՝ լեզուներում առանձնացնում են *երկանդամ* (թիվ, կերպ), *եռանդամ* (անվանական սեռ, ժամանակ) և

բազմանդամ քերականական կարգեր (հոլով): Քերականական կարգերը առավելաբար բնորոշ են ձևաբանական մակարդակի միավորներին՝ խոսքի մասերին:

Միևնույն քերականական կարգը տարբեր լեզուներում տարբեր դրսևորումներ ունի, որ պայմանավորված է տվյալ քերականական կարգի մեջ մտնող կարգային անդամների քանակով:

Այսպես, լեզուներում անվանական սեռի քերականական կարգն ունի եռաձև համակարգ՝ արական, իգական և չեզոք, իսկ կերպի քերականական կարգը՝ երկանդամ համակարգ՝ կատարյալի և անկատարի կերպ, նվազագույն կարգային անդամներ ունի թվի քերականական կարգը. այն ներկայանում է երկանդամ համակարգով՝ եզակի և հոգնակի թվերով: Հոլովի քերականական կարգը անգլերենում ունի 2 կարգային անդամ, գերմաներենում՝ 4, լատիներենում՝ 5, հայերենում՝ 7 և այլն: Թվի քերականական կարգը հին հունարենում ունի 3 կարգային անդամ, հին հայերենում, արդի հայերենում, ռուսերենում և այլ լեզուներում՝ 2 անդամ: Եղանակի կարգը գրաբարում, անգլերենում, ռուսերենում, լատիներենում ունի 3 կարգային անդամ, ժամանակակից հայերենում՝ 5 անդամ և այլն:

Ըստ իրենց նշանակության և լեզվի միավորների կապերի բնույթի, քերականական կարգերը բաժանվում են երկու հիմնական տեսակի՝ ձևաբանական և շարահյուսական:

Ձևաբանական կարգերը ենթաբաժանվում են բառափոխական և դասակարգողական տեսակների: *Բառափոխական կարգերը* միավորում են միևնույն բառույթի բոլոր բառաձևերը, իսկ դասակարգողական կարգերը՝ տարբեր բառույթները՝ ընդհանուր քերականական նշանակությունների հիման վրա: Որպեսզի ավելի պարզ լինի բառափոխական և դասակարգման կարգերի տարբերությունը, համեմատենք գոյականի հոլովի և բայական սեռի քերականական կարգերը:

Գոյականի հոլովման քերականական կարգը համարվում է բառափոխական կարգ, քանի որ որպես քերականական կարգի հակադրվող անդամներ հանդես են գալիս միևնույն բառի փոփոխված ձևերը (հոլովաձևերը՝ գիրք – գրքի – գրքից և այլն), որոնց բառափոխական ցուցիչներն արտահայտում են տվյալ հոլովաձևին (բառաձևին) հատուկ քերականական իմաստներ:

Դասակարգողական կարգերում, սակայն, հակադրվում են տարբեր բառեր (օրինակ՝ դերանունների դեմքը՝ ես, դու, նա):

Բայական սեռի քերականական կարգը համարվում է դասակարգողական կարգ: Բայերը խմբավորվում են ըստ անցողական և անանցողական սեռադասերի՝ համապատասխանաբար դասակարգվելով ըստ ներգործական (աշխատել, գրել, կարդալ...), պատճառական

(հագեցնել, քնեցնել, խաղացնել...), կրավորական (գրվել, կառուցվել, սիրվել...) և չեզոք (քայլել, վազել, գնալ...) սեռերի:

Շարահյուսական կարգերը հատուկ են լեզվի շարահյուսական միավորներին՝ նախադասություններին ու բառակապակցություններին, որտեղ քերականական իմաստները ձևավորվում են բառերի կապակցությունների մեջ՝ հիմնականում շարադասության միջոցով, հնչերանգի օգնությամբ և այլն: Շարահյուսական կարգերը բացահայտվում են շարահյուսական միավորների վերլուծության, ինչպես նաև նրանց դասակարգման ու համակարգման ժամանակ: Նախադասության հիմնական կարգեր են նախադասության անդամները (գլխավոր և երկրորդական) և նախադասության տեսակները (միակազմ և երկկազմ): Բառակապակցական կարգերը բացահայտվում են նրա գերադաս (առանցքային) անդամների և կապակցության բաղադրիչների հարաբերությունների վերլուծության ընթացքում: Ըստ գերադաս (առանցքային) անդամների՝ առանձնացվում են անվանական (սարի ծաղկունք, քար սիրտ...), բայական (արագ վազել, թռչել լուսին...), ածականական (խիստ գեղեցիկ, չափազանց հետաքրքիր...) և այլ կարգի բառակապակցություններ:

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՍԵՌ

Անվանական սեռը որոշ լեզուներում գոյականին հատուկ քերականական կարգ է, որին համապատասխան՝ գոյական անունները բաժանվում են երեք հիմնական խմբի՝ արական, իգական և չեզոք: Ամեն մի գոյականի հատուկ է միայն մեկ քերականական սեռ: Հմնտ.

ռուսերեն. экзамен, контекст, дом, тренер, театр, магазин,

լատիներեն. sirupus, globulus, medicus, spiritus, fructus, labor, magister (արական սեռ),

ռուսերեն. родина, лекция, аудитория, любовь, победа, машина,

լատիներեն. aqua, forma, valeriana, terra, vita, magnesia, doctrina (իգական սեռ)

ռուսերեն. окно, солнце, сочетание, озеро, общество, отношение, зрение,

լատիներեն. vitrum, glucosum, medicamentum, oleum, aurum, argentum, ferrum, jodum, metallum, opium, zinkum, sacharum, labium (չեզոք սեռ) և այլն:

Անեզական գոյականները սեռ չունեն, ինչպես՝ шахматы, брюки, ножницы, очки.

Սեռի կարգը ենթադրում է գոյականի և համապատասխան ածականի, թվականի, բայի և դերանվան սեռային կարգերի համապատասխա-

նություն. ինչպես՝ вечерний спектакль, летняя прогулка, одна интересная книга, мое платье, студентка пришла, она написала.

Իմաստաբանորեն սեռի կարգի արտահայտությունը կապված է գոյականի իրական սեռային նշանակության հետ (արական կամ իգական). ըստ այդմ՝ արական սեռի անձ և կենդանի նշանակող առարկաները պատկանում են արական սեռին, իսկ իգական սեռի նշանակության անձինք և կենդանիները՝ իգական սեռին. мужчина–женщина, мальчик – девочка, отец – мать, сын – дочка, жених – невеста.

Ձևաբանորեն գոյականի սեռը որոշվում է վերջավորության և հիմքի բնույթով. дом, герой, мебель, книга, площадь, окно, зрение.

Վերջավորությունները որոշում են նաև չհոլովվող գոյականների սեռը. крепкий кофе, старый дедди, бархатное кепи, старомодное пенсне, английская леди. Մասնագիտություն նշանակող որոշակի գոյականներ արական և իգական սեռերի տարբերակում չունեն, ինչպես՝ агроном, академик, бухгалтер, врач, геолог, инженер, композитор, редактор, судья, профессор, доктор, спортсмен, языковед.

Այդպիսի գոյականների սեռը յուրաքանչյուր որոշակի դեպքում որոշվում է շարահյուսական միջոցներով.

Агроном Иванов, агроном Иванова, молодой врач осмотрел, молоденькая врач осмотрела, академик говорил, академик говорила և այլն:

Հատուկ գոյականների սեռը որոշվում է հասարակ անվան սեռային նշանակությամբ, ինչպես՝ Дели, Багио պատկանում են արական սեռի, քանի որ город բառն արական սեռի է, Миссури, Лимпопо պատկանում են իգական սեռի, քանի որ река բառն իգական սեռի է, «Юманите», «Унита» բառերը դարձյալ պատկանում են իգական սեռի, քանի որ газета բառն իգական սեռի է և այլն:

Հապավումների սեռային պատկանելությունը որոշվում է հենակետային բառի սեռային նշանակությամբ: Այսպես՝ МГУ – արական սեռ. հենակետային բառն է университет, ГУМ – արական սեռ. հենակետային բառն է магазин, МХАТ– արական սեռ. հենակետային բառն է театр, ЭВМ – իգական սեռ. հենակետային բառն է машина և այլն:

Այն հապավումները, որոնք վերջավորվում են –o/–e, պատկանում են չեզոք սեռի. НАТО, Минэнерго և այլն:

Որոշ լեզուներում դերանուններն անվանական սեռի կարգը տարբերակում են միայն երրորդ դեմքում. ինչպես՝ ոուս. он, она, оно, անգլ. he, she, it, գերմ. er, sie, es, լատ. illa, ille, illum և այլն:

Որոշ դեպքերում անվան սեռի կարգը որոշվում է լրացուցիչ բառերի միջոցով (դրանք համարվում են սպասարկու բառեր, թեև ունեն լիմաստ նշանակություն). անգլ. writer և woman writer:

Բառակապակցության գերադաս անդամի սեռով պայմանավորված՝ մյուս անդամները նույնպես սեռով համաձայնում են նրան. հմմտ. ոռու.

прочитанная мною в детстве одна интересная *книга* (իզական),
прочитанный мною в детстве один интересный *роман* (արական),
прочитанное мною в детстве одно интересное *письмо* (չեզոք):

Գերմաներենում անվանական սեռի ցուցիչներ են դառնում հոդերը՝ համապատասխան սեռային տարբերակումներով. հմմտ.

Der – Arbeiter, Bauer, Schatz, Soldat, Sportplatz, Barbar, Tyrann...,
Die – Frau, Sonne, Sprache, Sprachkenntnis, Sprachfamilie...,
Das – Buch, Heft, Sprachgut, Sprechzimmer, Parkett, Mandat....

ե) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ո՞րն է կոչվում քերականական կարգ:

բ) Որո՞նք են ձևաբանական կարգերի կարգային անդամները:

բ) Որո՞նք են շարահյուսական կարգերի կարգային անդամները:

գ) Որո՞նք են բառափոխական կարգերը:

դ) Որո՞նք են դասակարգողական կարգերը:

ե) Ի՞նչ իրողություն է անվանական քերականական սեռը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987 (էջ 482–487):

2. Լ. Մ. Խաչատրյան, Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (196–199):

3. Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Ե., 1974 (էջ 161–172):

4. Г. Б. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978 (էջ 107–113).

Բ.

5. Березин Ф. М., Б. Н. Головин, Общее языкознание, М., 1974 (էջ 173–201).

6. Степанов Ю. С., Основы общего языкознания, М., 1975 (էջ 110–111).

7. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 115–116).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 8 (33) և անվանում

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Թվի կարգ: Եզակի թիվ, հոգնակի թիվ, անեզական գոյականներ:

Զրո ձևույթ:

Հիմքակազմ տարրեր, ձևավոր հիմքեր, վերջնամասնիկ,

մասնիկավոր ձև:

գ) Դասալսման և ուսումնասիրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության փեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Թվի կարգն արտահայտում է քանակայնության գաղափար և տարածվում է հաշվելի առարկաների վրա: Այն հատուկ է հիմնականում գոյական անուններին, մյուս խոսքի մասերն ունեն թվի շարահյուսական կարգ (մասնավորապես՝ բայը): Հաշվելի գոյականները կարող են լինել մեկից ավելի. այստեղից էլ քանակայնության հասկացությունը: Քանակի կամ թվի ըմբռնումը ներառում է եզակի (մեկ) և հոգնակի (մեկից ավելի) հասկացություններ, որոնք քերականորեն և բառայնորեն տարբեր արտահայտություններ ունեն:

Հայերենում գոյականի եզակի թիվը նշոյթավորված չէ. իբրև քերականական իմաստի արտահայտման միջոց հանդես է գալիս բառի ուղիղ ձևը, որ հատկանշվում է զրո ձևույթով: Ի հակադրություն զրո ձևույթի՝ հոգնակի թիվը նշոյթավորված է. հոգնակիության գաղափարն արտահայտվում է թվանիշ թեքոյթների միջոցով, որոնք բառը (բառույթը) վերածում են բառաձևի:

Կան բառեր, որոնց առարկայնության գաղափարը դուրս է թվակարգային ոլորտից. այդպիսի բառերը համապատասխան հոգնակի ձև չունեն և կոչվում են անհոգնական գոյականներ: Այդ խմբին վերաբերում են՝

ա) հատուկ անունները (Երևան, Մոսկվա, Անահիտ, Արաքս, Սևանա լիճ),

բ) հավաքական գոյականները (երիտասարդություն, ուսանողություն, մարդություն),

գ) բնության մեջ եզակի առարկաների անունները (արև, լուսին, երկինք),

դ) նյութական-գանգվածային անունները (թթվածին, ազոտ, սուսինձ, բրինձ) և այլն:

Որոշ գոյականներ էլ չունեն եզակի թվի ձև, հանդես են գալիս միայն հոգնակի թվի իմաստով և կոչվում են անեզակյան գոյականներ: Այդ խմբին վերաբերում են՝

ա) եզակի թվի հետ անհամարժեքություն ունեցող գոյականները (գանգուրներ, հուշեր, պապոնք, Վարդանանք),

բ) երկկազմ կամ բազմակազմ առարկաները (խոհիկներ, լնդերք, դահուկներ, գրաբարում՝ կառք, դէմք, դժոխք, երկինք, խելք, բաղանիք),

գ) բազմապահ անցքեր՝ դեպքեր (հարսանիք, աղաչանք, ընթացք, վազք) և այլն:

Թվի կարգը ժամանակի ընթացքում կարող է փոփոխություններ կրել. այսպես, գրաբարի անեզակյան գոյականները ժամանակակից հայերենում դիտվում են իբրև եզակի թվի գոյականներ, որոնք կարող են ստանալ հոգնակի թիվ, ինչպես՝ միտք – մտքեր, խօսք – խոսքեր, ելք – ելքեր, դէմք – դեմքեր, կառք – կառքեր և այլն:

Հայերենում որոշակի դրսևորում ունի հավաքական թիվը, որ ներկայացնում է միասեռ կամ միատեսակ առարկաների ամբողջություն: Ձևականորեն այն արտահայտվում է ինչպես պարզ կամ արմատական բառերով (վտառ, ամբոխ, բոլուկ, ոհմակ, պարս, գունդ), այնպես էլ հավաքականակերտ ածանցներով (ամանեղեն, մրգեղեն, կոշկեղեն, գյուղացիություն, ուսանողություն):

Եթե նկատի առնենք նաև գրաբարատիպ թվանիշ այն կազմությունները, որոնք հանդիպում են անկախ գործածություն ունեցող բառերում, և դրանց ավելացնենք արդի հայերենում գործառվող թվանիշ ձևայինները, ապա կարելի է առանձնացնել գոյականի հետևյալ թվաձևային վերջավորությունները՝ եր (< եար), ներ (< նեար), -իկ, -ք, -անք, -այք, -ենք, -ոնք:

Անշուշտ, լեզվում բոլոր հիմքակազմ տարրերը կամ բոլոր ձևավոր հիմքերը չեն կարող թվանշային գուգորդություններ կազմել բերված 8 թվանիշ վերջավորությունների հետ, քանի որ թե՛ առաջինները և թե՛ վերջինները դիրքային սահմանափակություններ ունեն, հետևաբար վերոբերյալ թվանիշ վերջավորությունները կարող են հանդիպել միայն որոշ տիպի հիմքերի հետ:

Ինչնով են պայմանավորված վերջավորությունների գործածության դեպքերը, կամ, այլ կերպ ասած, ձևավոր հիմքերի ինչպիսի տիպերի հետ են հանդես գալիս այդ վերջավորությունները:

1. –Եր. ա) վերջավորությունը հանդես է գալիս միավանկ հիմքերի դեպքում (բացառությամբ մարդ և կին միավանկ գոյականների, որոնք համապատասխանաբար ստանում են –իկ և –այք թեքոյթներ),

բ) այն գործառվում է մեկնկեսականի բառերի (հիմքերի) դեպքում, երբ ամբողջական վանկը (լիավանկը) գտնվում է բառի (հիմքի) սկզբում. անստ(ը)ղ – աստղ–ե՛ր,

գ) միավանկ վերջնաբաղադրիչ ունեցող բարդությունների դեպքում, որտեղ միավանկ բաղադրիչը թվակազմության ժամանակ պահպանում է իր հիմնական (բառական) իմաստը. ծրագի՛ր – ծրագրե՛ր:

2. –Ներ. ա) բազմավանկ հիմքերի դեպքում,

բ) մեկնկեսականի բառերի դեպքում, երբ ամբողջական վանկը (լիավանկը) գտնվում է բառի (հիմքի) վերջում. գ(ը)նդա՛նկ – գնդակ–նե՛ր:

3. –Իկ. մարդ հիմքով (բառով) և նրանով վերջացող բաղադրյալ հիմքերի դեպքում:

4. –Այք. կին հիմքով (բառով) և նրանով վերջացող բաղադրյալ հիմքերի դեպքում:

5. –Ք. –ի ձայնավորով վերջացող (–ացի, –եցի ածանցներ ունեցող) բաղադրյալ հիմքերի դեպքում:

6. –Անք. հատկանուններով արտահայտված հիմքերի դեպքում, որոնք հանդիպում են գրաբարատիպ կազմություններում և խոսակցական – բարբառային ոճերում:

7. –Ենք. հատկանուններով արտահայտված հիմքերի դեպքում (խոսակցական ոճում):

8. –Ոնք. միավանկ ազգակցական անունների (պապ, տատ) և ստացական դերանունների դեպքում (մերոնք, ձերոնք)⁵:

Այսպիսով, ժամանակակից հայերենում, ըստ վերոբերյալ բանաձևերի, հնարավոր է տասնմեկ մասնիկավոր ձև, սակայն եթե իբրև մասնիկավոր ձևեր առանձին–առանձին դիտարկենք ձևավոր հիմքերում դրսևորվող հնչյունափոխություններ ($ի > ը$, $ու > ը$, $ի > 0$, $ի > ա$), ապա կունենանք տասներեք ձև: Եթե սրանց ավելացնենք խիստ հազվադեպ հանդիպող չա տառանվան հոգնակիում $ի$ հայտ եկող $0 > j$ հավելուրդային տարրը (չա – չայեր), կստանանք տասնչորս մասնիկավոր ձև: Եվ, վերջապես, եթե սրանց գումարենք զրո հիմքակազմ տարրով և զրո ձևությամբ արտահայտված ձևը, ապա կստանանք ընդամենը տասնհինգ թվաձև:

Ինչպես տեսնում ենք, հայերենում թվի քերականական կարգն արտահայտվում է վերջնամասնիկների (կցման) միջոցով. այդ եղանակը կոչվում է մասնիկավորում:

⁵ Հմմտ. թվանիշ վերջավորությունների գործածության պայմանների աղյուսակն ըստ Գ. Զահուկյանի նշվ. աշխ., էջ 176:

Թվի քերականական կարգը մասնիկավորմամբ է արտահայտվում նաև՝

ա) ռուսերենում. հոգնակերտ մասնիկների դերով հանդես են գալիս ы կամ и, а կամ я վերջավորությունները. парта– парты, стена – стены, стол столы, конь – кони, пуля – пули, дом – дома, озеро – озёра, поле – поля, море – моря,

բ) անգլերենում. book–books (գրքեր), map–maps (քարտեզներ), witch–witches (կախարդներ), city–cities (քաղաքներ), leaf–leaves (տերևներ), child–children (երեխաներ),

գ) թուրքերենում. baş (գլուխ) – baş-lar (գլուխներ), adam (մարդ) – adamlar (մարդիկ), oda (սենյակ) – oda-lar (սենյակներ), ev (տուն) – evler (տներ) և այլն:

դ) լատիներենում. tabulā – tabul-ae, lupus – lup-ī, verbum – verb-a, orātor – orator-ēs.

Որոշ լեզուներում թվի կարգը արտահայտվում է ներքին թեքման միջոցով (արմատահնչյունի փոփոխությամբ), ինչպես՝

ա) ազլերենում. man–men (տղամարդիկ), goose–geese (բաղեր), tooth–teeth (աստաներ), person–people (մարդիկ),

բ) արաբերենում. KiTaB (գիրք), KuTuB (գրքեր), balad (երկրամաս) – bilad (երկրամասեր), gild (կաշի) –gulud (կաշիներ), ragil (մարդ) – rigal (մարդիկ), arab (արաբ) – arub (արաբներ) և այլն:

Որոշ դեպքերում այն դրսևորվում է կրկնության միջոցով՝

ա) հայերենում. գունդ–գունդ, փունջ–փունջ, մարդ–մուրդ, աման–չաման,

բ) ադրբեջաներեն. mal–mul, xurda–murda, xara–xura,

գ) ինդոնեզիական, ավստրոնեզիական լեզուներում, orang (մարդ) – orang – orang (մարդիկ), kuda (ձի) և kuda – kuda (ձիեր):

դ) բուշմենների լեզվում՝ ka (ձեռք) և ka–ka (ձեռքեր), tu (բերան) և tu–tu (բերաններ),

ե) չինարենում՝ жень (մարդ) և жень – жень (մարդիկ), син (աստղ) և син– син (աստղեր) և այլն:

Երբեմն էլ հոգնակի թվի իմաստը կարող է արտահայտվել ձայնդարձով, հմնտ. ռուս. akno (պատուհան) և o'kna (պատուհաններ), selo (գյուղ) և so'la (գյուղեր):

Գերմաներենում թվի քերականական կարգն արտահայտվում է քերականական տարբեր միջոցներով՝ մասնիկավորմամբ, սպասարկու բառերով (die հոդի միջոցով). դրանք կարող են հանդես գալ ինչպես առանձին–առանձին, այնպես էլ միաժամանակ.

Der Sonntag – die Sonntag (ամառներ),

Das Schüler – die Schüler (աշակերտներ),

Das Kind – die Kind + er (երեխաներ),
Der Soldat – die Soldat + en (զինվորներ),
Das Heft – die Heft + e (տետրեր),
Das Buch – die B + ü + ch + er (գրքեր) և այլն:

և) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչ է ատահայտում թվի կարգը:

բ) Ինչո՞վ են հակադրվում եզակի և հոգնակի թվերը:

գ) Ձևական ինչ դրսևորում ունեն անեզակյան գոյականները:

դ) Ինչ դեր ունի զրո ձևույթը:

ե) Ինչ է ձևավոր հիմքը:

զ) Ինչ են արտահայտում մասնիկավոր հիմքերը:

է) Ինչպե՞ս է արտահայտվում թվի կարգը լեզուներում:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 489–490):
 2. Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Ե., 1974 (էջ 172–186):
 3. Լ. Մ. Խաչատրյան, Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Ե., 2011 (էջ 155–162):
- Բ.
4. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969 (էջ 516).
 5. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 583–584).
 6. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 698–699).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 9 (34) և անվանում

1. ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՀՈԼՈՎԻ ԿԱՐԳԸ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Առաջին կարգի հոլովանիշներ, հոլովանիշ վերջավորություններ, հերթագայություն, հոլովական հիմքեր, անհոլովանիշ հիմքեր:

գ) Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Գոյականի հոլովի քերականական կարգն արտահայտվում է գոյականի հոլովական համակարգի միջոցով, ավելի ճիշտ՝ հոլովների միջոցով: Յուրաքանչյուր հոլով արտահայտում է որոշակի քերականական իմաստ, որ իր հերթին դրսևորվում է որոշակի հոլովանիշ մասնիկների (թեքույթների) միջոցով: Ըստ այդմ, հոլովաձևը քերականական իմաստի և քերականական ձևի միասնություն է, որ հանդես է գալիս իբրև հոլովական հարացույցի մեկ անդամ (մեկ բառաձև):

Ժամանակակից հայերենը տիպաբանորեն պատկանում է կցական (մասնիկավոր) տեսակին, ուստի հոլովական կաղապարներում հոլովանիշ մասնիկների նշույթավորումը դժվարություն չի հարուցում: Այդ կաղապարները բնութագրելու և հնարավոր մասնակաղապարները ստանալու համար հարկ է լինում անդրադառնալ հոլովական հիմքերին, որոնք տարբեր տեսակի են և ունեն տարբեր գործառական արժեքներ:

Ընդհանրապես գոյականի հոլովական հարացույցի բառաձևերի ձևակազմական կաղապարները հստակ որոշելու համար պետք է բացահայտել հոլովական իմաստներ արտահայտող ձևույթների հնարավոր քանակը:

Ըստ այդմ.

1) հոլովանիշ վերջավորություններն են՝ ա (աղջկ – ա), ի (սեղան–ի, սեղաններ–ի), ո (հր–ո, սիր–ո), ու (գին–ու, ձի–ու), ան (աշն–ան), անց (մարդկ–անց), յան (գալստ – յան), ոջ (ընկեր–ոջ), վա (ցերեկ–վա), վան (մահ–վան),

2) հերթագայություններն են՝ այ/ո (մայր – մոր), (ը)/ե (կայս(ը) – կայսեր), ի/ու (կղզի – կղզու), ու/ա (տուն – տան, արյուն – արյան), ու/վա (անուն

– անվան), ք/ց (Վարդանանք – Վարդանանց, Հակոբենք > Հակոբենց, պապոնք – պապոնց), յ–ք/ն–ց (կանայք – կանանց):

Ինչպես տեսնում ենք, գոյականի հոլովական իմաստների արտահայտման դեպքում գործում են հոլովական տասնութ թեքայթ՝ տասը հոլովանիշ վերջավորություն և ութ հերթագայություն:

Ընդ որում, բոլոր 18 թեքայթները գործում են առաջին թեք հոլովում՝ սեռական հոլովում: Ըստ այդմ էլ, այդ թեքայթները կոչվում են առաջին կարգի հոլովանիշներ:

Այժմ ցույց տանք այս թեքայթների (վերջավորությունների և հերթագայությունների) գործածության (իրացման) պայմանները: Այսպես՝

1. ա. գործածվում է –իկ նվագական–փաղաքշական ածանց ունեցող *աղջիկ* հիմքի դեպքում,

2. ի. մյուս թեքայթների գործածության պայմաններին չբավարարող հիմքերի դեպքում և հոգնակի թվի գոյականների բոլոր տեսակի հիմքերի դեպքում,

3. ո. սեր, սուգ, հուր, աստված հիմքերի դեպքում (գրաբարատիպ հոլովում),

4. ու. իրացվում է ի ձայնավորով վերջացող հիմքերի դեպքում,

ա) միավանկ բառեր (ձի)

բ) գրաբարյան ոյ>ու հոլովումների պատկանող որոշ հիմքերի դեպքում (մարդ),

5. ան.

ա) –ուն հնչյունախմբով վերջացող ժամանականիշ (գարուն, աշուն) բառերի դեպքում,

բ) –ում ածանցով վերջացող բայանունների դեպքում,

գ) որոշ միավանկ բառերի դեպքում, որոնք գրաբարում ունեցել են ն վերջնահնչյունը, որ ժամանակի ընթացքում ընկել է,

6. –անց. մարդիկ բառի հոգնակի հիմքի դեպքում,

7. –յան, –ուստ և –ունդ վերջածանցներով բառերի դեպքում,

8. –ոջ.

ա) իգական սեռի ազգակցականություն նշանակող բառերի հիմքերի դեպքում (տալ, սկետուր),

բ) տեր, ընկեր, աներ հիմքերի դեպքում,

9. –վա. ժամանականիշ բառերի հիմքերի դեպքում

10. –վան. մահ բառահիմքի դեպքում,

11. (այ >) ո. այր հնչյունախմբով վերջացող ազգակցանիշ հիմքերի դեպքում,

12. (ը >) ե. (ը)ր հնչյունախմբով վերջացող անձնանիշ հիմքերի դեպքում,

13. (ի >) ու. ի ձայնավորով վերջացող բազմավանկ հիմքերի դեպքում,

14. (ու >) ա.

ա) –ություն վերջածանցով բառերի դեպքում,
բ) –ուն, –յուն հնչյունախմբով (ոչ ածանցով) վերջացող բառերի դեպքում (շուն, տուն, ձյուն, սյուն, արյուն),

15. (ու>) վա. –ուն հնչյունախմբով վերջացող ան բառահիմքերի դեպքում,

16. (ք >) ց. –ք ածանցով վերջացող հոգնանիշ հիմքերի դեպքում,

17. (յ–ք>) ն–ց. –յք հնչյունախմբով վերջացող հոգնանիշ հիմքերի դեպքում (կանայք),

18. ((ի–ք >) ո–ց. –իք հնչյունախմբով վերջացող հոգնանիշ հիմքերի դեպքում (քաղաքացիք):

Այժմ դիտարկենք երկրորդ կարգի հոլովանիշ վերջավորությունների և հոլովական հիմքերի գուգորդելիության հնարավորությունները՝ առանձին–առանձին:

1. –ից վերջավորությունը գուգորդություն է կազմում միննույն գոյականի թե՛ անհոլովանիշ, թե՛ առաջին կարգի հոլովանիշներով ձևավորված հիմքերի հետ, ինչպես նաև կարող է հանդես գալ այդ հիմքերից միայն մեկի հետ: Այսպես,

Ա. –վա հոլովման գոյականների դեպքում –ից վերջավորությունը կարող է ավելանալ երկու տիպի հիմքերի վրա, հմմտ. օր>օր–ից, օր–վա–ն–ից (–ն– հավելուրդային տարրով) և մահ > մահ–ից, մահ–վան–ից:

Բ. Միայն առաջին կարգի հոլովանիշներով ձևավորված հիմքերի վրա.

ա) գրաբարատիպ աղջիկ>աղջկա հոլովման դեպքում՝ –ն հավելուրդային տարրով՝ աղջկա–ն–ից,

բ) –ան հոլովման պատկանող գարուն, աշուն ժամանականիշ գոյականների հիմքի վրա՝ գարուն > գարն – ան – ից, աշուն > աշն – ան – ից,

գ) –վա հոլովման պատկանող ամառ գոյականի հիմքից՝ –ն հավելուրդային տարրով. ամառ > ամառ – վա – ն – ից,

դ) –ոջ հոլովման պատկանող քույր, ընկեր բառերի հիմքերի վրա. քույր > քրոջ – ից, ընկեր – ընկեր – ոջ – ից,

ե) –ո ներքին թեքման (այ > ո) պատկանող հայր, մայր, եղբայր բառերի հիմքերի վրա. հայր > հոր – ից, մայր > մոր–ից, եղբայր > եղբոր – ից և այլն,

զ) հերթագայությամբ առաջին կարգի հոլովանիշներով ձևավորված հիմքերի վրա՝ մարդկանց–ից, կանանց–ից, Հակոբենց–ից:

Գ. Միայն անհոլովանիշ հիմքերի վրա:

Այդպիսի հիմքերի դեպքում կարելի է առանձնացնել հետևյալ տարբերակիչ գործոնները.

ա) –ի հոլովման պատկանող գոյականներ (եզակի թվում). սեղան–ից, ծառ–ից, քաղաք–ից, փողոց–ից և այլն,

բ) ն հավելուրդային տարր ունեցող գրաբարյան միավանկ բառեր. հարսն > հարս-ից, ծունկն > ծնկ-ից, եզն > եզ-ից, ձուկն > ձկ-ից և այլն,

գ) –ում(ն) վերջածանց ունեցող բառեր. ուսում(ն) > ուսում–ից, շարժում(ն) > շարժում–ից, արարում(ն) > արարում–ից,

դ) –ունք, –անք հավաքական (հոգնակի) ածանցներով վերջացող բառեր. ուսմունք–ից, շփոթմունք–ից, զարմանք–ից,

ե) գրաբարատիպ հոլովման պատկանող դուստր, կայսր բառեր. դուստր > դ(ու)ստր–ից, կայսր > կայսրից և այլն,

զ) –ություն ածանց ունեցող գոյականներ. ուրախություն–ից, քաջություն–ից, լավություն–ից և այլն,

է) –ուստ ածանց ունեցող գոյականներ. կորուստ – ից, պահուստ – ից:

Անշուշտ, –ից հոլովանիշի իրացման այլ պայմաններ ևս կան, սակայն մենք բավարարվենք դիտարկած դեպքերով:

2. –Ուց վերջավորությունը սովորաբար ավելանում է առաջին կարգի հոլովանիշներով ձևավորված հիմքերի վրա, հազվադեպ՝ անհոլովանիշ հիմքերի վրա:

ա) անհոլովանիշ հիմքեր. վաղ–ուց, մանկ(ություն)–ուց,

բ) ձևավոր հիմքեր. սրանք սովորաբար ստանում են ու հոլովում՝ ձի > ձի–ուց, այգի > այգ–ուց, կղզի > կղզ–ուց, օղի > օղ–ուց. մարդ բառի մարդ–ուց ձևը բացատրվում է պատմականորեն. մարդոյ + ց, փակ վանկում՝ ոյ > ու, հետևաբար՝ ոյց > ուց (հմմտ. զեկ – ոյց > զեկ – ուց – ել):

–Ուց հոլովանիշ ձևույթը գործառական սահմանափակումներ ունի:

Եթե –ից, –ուց հոլովանիշ թեքույթները դիտարկենք պատմական հայեցակետով, պետք է ասենք, որ դրանց ի, ու ձայնավոր տարրերը գրաբարյան հոլովիչներ են, իսկ ց մասնիկը՝ գրաբարյան հոլովակերտ, որ հանդիպում է գոյականի հոգնակի թվի թեք հոլովներում (սեռական–տրական և բացառական):

Հետևաբար, –ից վերջավորություն ստանում են այն բառերը, որոնք ենթարկվում են ի հոլովման, իսկ հոգնակի թվում բոլոր գոյականներն են բացառականում ստանում –ից մասնիկ, նմանապես –ուց մասնիկն ավելանում է –ու հոլովման գոյականների ձևավոր հիմքին (ինչը տեսանք վերևում՝ ձի > ձի – ու + ց):

3. –Ով երկրորդ կարգի հոլովանիշ վերջավորությունն ավելանում է կան անհոլովանիշ հիմքերի, կան առաջին կարգի հոլովանիշներով ձևավորված հիմքերի վրա:

Ընդ որում, –ով վերջավորությունը գործառապես ակտիվ գուգորդելիություն է կազմում անհոլովանիշ հիմքերի հետ:

Այսպիսով, եթե ի մի բերենք ժամանակակից հայերենում առկա հոլովական թեքույթների (առաջին և երկրորդ կարգի հոլովիչների)

խմբերը, կարելի է ստանալ այդպիսի չորս խումբ (բացառելով զրո ձևույթի խումբը).

- 1) Ի հոլովանիշի խումբ (18 անդամով).
- 2) Ից մասնիկի խումբ (2 անդամով).
- 3) Ով մասնիկի խումբ (2 անդամով)
- 4) Ում մասնիկի խումբ (1 անդամով):

Հոլովի քերականական կարգը տարբեր լեզուներում ունի տարբեր քանակի կարգային անդամներ և արտահայտության տարբեր միջոցներ:

Գրաբարում հոլովի քերականական կարգն արտահայտվում է վեց հոլովների միջոցով. ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական և գործիական:

Հոլովական իմաստներն արտահայտվում են պարզ և խառը հոլովումների միջոցով, որոնք ունեն ներքին և արտաքին դրսևորումներ:

Գոյականի արտաքին հոլովումը մասնիկավոր հոլովում է, ինչպես՝ տիտան – տիտան–այ, որդի – որդի–ոյ, արքայ – արքա–յի, զարդ – զարդ–ու, քաղաք – քաղաք–ի – քաղաք–աց, այգի – այգի–ոյ – այգե–աց և այլն:

Գոյականի ներքին հոլովումը ներքին թեքման հոլովում է, ինչպես՝ ատամն – ատամ–ա–ն, դուստր – դստ–ե–ր, անձն – անձ–ի–ն – անձ–ա–նց և այլն:

Այսպես, ռուսերենն ունի վեց հոլով, որոնցից հինգը համապատասխանում են հայերենին. դրանք են՝ *именительный* – ուղղական, *родительный* – սեռական, *дательный* – տրական, *винительный* – հայցական, *творительный* – գործիական: Ռուսերենն ունի նաև *предложный падеж* (նախդրիվ հոլով), որը «о» և «об» նախդիրներով ցույց է տալիս առարակայի մասին խոսելու, մտածելու և նմանատիպ գործողություններ (говорить о книге – խոսել գրքի մասին), իսկ «в» և «на» նախդիրներով ցույց է տալիս հայերենի ներգոյական հոլովի նշանակություն. *сиджу в комнате* – նստած եմ սենյակում, *работаю на заводе* – աշխատում եմ գործարանում և այլն:

Ռուսերենում տարբերակում են հոլովման երեք տիպ.

Угласին հոլովման պատկանում են ուղղականում իգական և արական սեռերի *а* և *я* վերջավորություն ունեցող գոյականները. օրինակ՝ *сестра*, *стена*, *воля*, *папа*, *пуля*. Այս հոլովման բառերը սեռականում ունենում են *ы* կամ *и* վերջավորություն. օրինակ՝ *сестра* – *сёстры*, *воля* – *воли*.

Երկրորդ հոլովման պատկանում են արական սեռի բոլոր գոյականները և ուղղականում չեզոք սեռի *о* և *е* վերջավորություն ունեցող գոյականները, օրինակ՝ *стол*, *кот*, *сад*, *край*, *сарай*, *олень*, *море*, *поле*. Այս հոլովման բառերը սեռականում ունենում են *а* կամ *я* վերջավորություն, օրինակ՝ *кот* – *кота*, *край* – *края*.

Երրորդ հոլովման պատկանում են իգական սեռի այն գոյականները, որոնք ուղղականում ունեն փափուկ բաղաձայն վերջավորություններ, և որոնց սեռականն ունենում է *и* վերջավորություն, օրինակ՝ *степь – степи, ткань – ткани, ночь – ночи, любовь – любви, рож – ржи* և այլն:

Հոլովի քերականական կարգը լատիներենում ունի վեց կարգային անդամ՝ ուղղական (*nominativus*), սեռական (*genetivus*), տրական (*dativus*), հայցական (*accusativus*), արլատիվուս (*ablativus*) և կոչական (*vocativus*)։

Լատիներենում նույնպես հոլովական իմաստները դրսևորվում են մասնիկավորմամբ: Ընդ որում, լատիներենում տարբերակվում է հոլովման հինգ տիպ՝ ըստ սեռական հոլովի համապատասխան վերջավորությունների: Այսպես՝

1-ին հոլովում – *ae. tabulā – tabulae, amica – amicae, femina – feminae, luna – lunae, Armenia – Armeniae, medicina – medicinae, biologia –biologiae*

2-րդ հոլովում –*ī. lupus – lupī, angulus – angulī, servus – servī, vespēr – vesperī, vir – virī, magister – magistrī, verbum – verbī, argentum – argentī,*

3-րդ հոլովում– *īs. orātor – orātorīs, consül– consülīs, tempus – tempōrīs, frater – fratris, homo – hominīs, labor – labōrīs, māter – mātīs,*

4-րդ հոլովում –*ūs. fructus – fructūs, habitus –habitūs, defectus– defectūs, spīritus – spīritūs, domus –domūs,*

5-րդ հոլովում – *ēī. rēs – rēī, carīēs –cariēī, fidiēs – fidiēī, seriēs – seriēī, speciēs – speciēī.*

Հոլովի քերականական կարգը գերմաներենում ունի չորս կարգային անդամ՝ ուղղական (*nominativus*), սեռական (*genetivus*), տրական (*dativus*), հայցական (*accusativus*): Հոլովի քերականական իմաստ արտահայտում են նախդիրներն ու համապատասխան վերջավորությունները. քերականական իմաստի դրսևորման ցուցիչները պայմանավորված են գոյականի անվանական սեռով:

Հոլովական վերջավորությունները չորսն են՝

ա) –(e)s. արական և չեզոք սեռի գոյականների եզակի սեռականում ուժեղ հոլովման դեպքում.

բ) –(e)n. արական սեռի գոյականների եզակի թվի բոլոր թեք հոլովներում՝ թույլ հոլովման դեպքում.

գ) –e. երբեմն արական և չեզոք սեռի գոյականների եզակի տրականում ուժեղ հոլովման դեպքում.

դ) –n. բոլոր գոյականների հոգնակի թվի տրական հոլովում:

Պայմանավորված եզակի սեռականում գործող վերջավորություններով՝ գերմաներենում առանձնացնում են գոյականի հոլովման երեք տիպ.

ա) ուժեղ հոլովում (սեռականում գոյականն ունի –(e)n վերջավորություն).
der Knabe – des Knabe–n, der Held – des Held–en,

ը) թույլ հոլովում (սեռականում գոյականն ունի –(e)s վերջավորություն).
der Tag – des Tag(e)s, der Schüler – des Schüler–s,

զ) իգական հոլովում (սեռականում գոյականը վերջավորություն չունի).
die Frau – der Frau, die Fauna – der Fauna.

Հոլովումը, որպես բառափոխական կարգ, արտահայտվում է վերջավորություններով, սակայն որոշ լեզուներում առկա են նաև այլ միջոցներ.

ա) նախդիրները և նախադրությունները, որոնք մասնավորեցնում, որոշակիացնում են հոլովածների իմաստները.

գրաբար. գ + արքայ, գ + արքայէ, ի տան, առ Հայկ, առ բանակաւ, ըստ օրինակի, ընդ աստեղօք, ց + արքայն, վասն Վարդանայ, յաղագս Շամիրամայ, որպէս զարծուի, պէս օձից,

լատին. per aspera, ad astra, pro senatus, sub lingua, in vino, ex libris,

գերմ. für drei Tage, zu Schule, nach Moskau, durch die Stadt,

անգլ. on the table, under the table, in the city, from the city, for the work, after the work,

ռուս. стена – около стены, в стене, за стеной, дворец – в дворце, к дворцу, перед дворцом, он – для него, мимо него, возле них.

բ) ձայնդարձն ու հերթագայությունը. ухо – ушей, любовь – любви.

գ) շեշտը. го'ры – горы', а'дреса – адреса', о'рдера – ордера', ре'ки – реки'.

Անգլերենում հոլովի քերականական կարգն ունի երկու կարգային անդամ ուղղական և սեռական (ստացական). ընդ որում սեռական հոլովի քերականական իմաստն արտահայտվում է երկու եղանակով՝ կամ ՚s մասնիկով, կամ of սպասարկու բառով, ինչպես՝ pages of book, colour of picture, professor's lecture – the lecture of professor, the Shahumyan's square – square of the Shahumyan և այլն:

և) Հերթադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Որո՞նք են առաջին կարգի հոլովանիշները:

բ) Որո՞նք են հոլովանիշ վերջավորությունները:

դ) Ի՞նչ դեր ունի հերթագայությունը:

զ) Ի՞նչպիսի՞ հոլովական հիմքեր կան:

ե) Որո՞նք են անհոլովանիշ հիմքերը:

զ) Հոլովական իմաստների ինչպիսի՞ միջոցներ կան լեզուներում:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Է. Բ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987 (էջ 490–492):

2. Ջահուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974 (էջ 186–205):
3. Խաչատրյան Լ. Մ., Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Ե., 2011 (էջ 163–480):
4. Джаукян Г. Б., Общее и армянское языкознание, Е., 1978 (էջ 140–168).
Բ.
5. Է. Բ. Աղայան ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967 (175–233):
6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 355–357).
7. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 411–415).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 10 (35) և անվանում*

3. ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԱՌԿԱՅԱՑՄԱՆ ԿԱՐԳԸ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Առկայացում, բառային դրսևորում, քերականական դրսևորում, որոշյալության ենթակարգ, ստացականության ենթակարգ, դիմորոշ առում:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (քովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Առկայացման քերականական կարգն արտահայտում է առարկայի առկայացման հարաբերությունը խոսողության մասնակիցների՝ հաղորդակցվող կողմերի նկատմամբ: Որպես իմացաբանական ըմբռնում՝ առկայացումը լեզվի մեջ դրսևորվում է բառայնորեն կամ քերականորեն, երբեմն էլ այն մնում է արտակառուցվածքային մակարդակում: Հայերենում քերականական առկայացումն իրացվում է հոդերով, և ըստ այդմ այն հայտնի է նաև *հոդային առումներ* կամ *հոդի կարգ* անվանումներով:

Լեզվաբանական նորագույն ուսումնասիրություններում նկատում են, որ ժամանակակից հայերենում առկայացման քերականական կարգն ունի երկու ենթակարգ՝ որոշյալության և ցուցա-ստացականության:

Ա) ՈՐՈՇՅԱԼՈՒԹՅԱՆ ԵՆԹԱԿԱՐԳ

Որոշյալության ենթակարգն արտահայտության պլանում նշույթավորված է և բնորոշվում է ը, ն որոշիչ վերջավորությունների կամ հոդերի առկայությամբ և սրա հետ կապված 0/ը, 0/ն հակադրություններով (սեղան-սեղան-ը, փեսա-փեսա-ն):

Ժամանակակից հայերենում ն հոդի գործառույթները պայմանավորված են բառի վերջնական կի տեսակով և շարահյուսական միջավայրով:

Ա. Հայերենում բաց վանկով (ձայնավորով) վերջացող բառերն ստանում են ն հոդանիշ մասնիկը:

Հայերենում արդյոք բոլոր ձայնավորները հանդիպում են բառի վերջում: Հարցն այն է, որ բառավերջում հանդիպում են *ա, ի, է, է, ու, ո*

ձայնավորները, որոնց կարող է հաջորդել միայն ն հոդը. հմմտ. արքա-ն, պատանի-ն, ավսե-ն, մանրէ-ն, կատու-ն:

Ո ձայնավորը հանդիպում է հատուկ անունների վերջում՝ Կամո-ն, Սարո-ն, Մարո-ն և այլն:

Ճամանակակից հայերենում *օ* և *ը* ձայնավորները բառավերջում հանդես գալ չեն կարող:

Բ. Ն հոդի գործածությունը պայմանավորված է նաև հոդառու բառի շարահյուսական միջավայրով: Այդ միջավայրում որոշիչ դեր ունի հնչերանգային գործոնը. այստեղ *ն* – ն փոխարինում է *ը* հոդին: Ը հոդառու բոլոր այն բառերը, որոնք նախորդում են ձայնավորով սկսվող բառերի, ստանում են *ն* հոդ:

Ը հոդանիշ մասնիկով կաղապարների հիմքերը կարող են լինել երկանդամ և եռանդամ: Տվյալ դեպքում նկատի ունենք հիմքի կառուցվածքը մի դեպքում՝ հոլովանիշ մասնիկների, մյուս դեպքում՝ թվանիշ մասնիկների, երրորդ՝ թվանիշ և հոլովանիշ մասնիկների առկայությամբ:

1) Ը հոդը կարող է դրվել հոլովանիշ թեքությունների վրա. նման դեպքերում այն հարաբերակցում է բաղադրյալ (երկանդամ) հիմքերի պետ: Հմմտ.

1. գարնան-ը	7. մահվան-ը
2. խոստման-ը	8. հոր-ը
3. թոռան-ը	9. դստեր-ը
4. կորստյան-ը	10. մանկության-ը
5. քրոջ-ը	11. անվան-ը
6. օրվա-ն	

2) Ը հոդը կարող է դրվել թվանիշ մասնիկ(ներ) ունեցող երկանդամ հիմքերի վրա և եզրափակել կաղապարը.

ա) ծառ-եր-ը

բ) բ(ը)ն-եր-ը

գ) թոռն-եր-ը

դ) մ(ը)կն-եր-ը

Առկայացման քերականական կարգում *ը* հոդը յուրահատուկ դրսևորում ունի այսպես կոչված «փոխանուն սեռականի» կառուցվածքում, ինչպես՝ Վազգենին-ը, Վազգենին-ի-ն, Վազգենին-ից, Վազգենին-ով, Վազգենին-ում:

«Փոխանուն սեռականը» միակ դեպքն է, երբ հոլովական վերջավորությունները հանդիպում են որոշիչ (ն) հոդից հետո:

Որոշյալության ենթակարգն արտահայտվում է նաև բառական միջոցներով, այդ դերով հանդես են գալիս որոշյալ դերանունները, որոնց հակադրվում է անորոշ դերանունների իմաստային խումբը:

Այսպես, գրաբարում որոշյալ առման իմաստն արտահայտում են *ամենեքին, ամենեքեան, բոլորեքին, բոլորեքեան* և *ամենայն* դերանունները, որոնց հակադրվում են *ոմն, ոք, իմն, ինչ, այլ, միւս* անորոշ դերանունները:

Ռուսերենում որոշյալ առման հատուկ ցուցիչներ չկան, որոշյալության ենթակարգն արտահայտվում է ցուցական դերանունների միջոցով (ընդ որում՝ անվանական սեռի համաձայնությամբ): Որոշյալության իմաստ են արտահայտում հետևյալ դերանունները՝ *сам, самый, весь* (всё, вся), *всякий, каждый, всяческий, всяк*, անորոշ առման իմաստ՝ *некто, нечто, ничей, некоторый, некий, кто-то, что-то, какой-то, чей-то, кто-либо, что-либо, какой-либо, кто-нибудь, чей-нибудь, кое-кто, кое-что* դերանունները և այլն:

Հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում որոշյալության ենթակարգն արտահայտվում է սպասարկու բառերի (նախդիրների) միջոցով: Օրինակ, անգլերենում և գերմաներենում գործում են հողանիշ որոշակի մասնիկներ, որոնք հակադրություն են կազմում անորոշ առման մասնիկների հետ:

Անգլերենում անորոշ առման ցուցիչներ են *a (an)* հոդերը և մի անորոշ դերանունը՝ *one*. հմմտ. *a book, a map, an apple, one book, one day* և այլն:

Որոշյալ առման ցուցիչն է *the – the book, the map, the apple* և այլն:

Որոշյալ առումն արտահայտվում է նաև ցուցական դերանունների միջոցով, ինչպես՝ *this book, that book* և այլն:

Գերմաներենում որոշյալ – անորոշ առումների հակադրություն ստեղծում են *ein(e)* անորոշ դրանունը և *der, die, das* հոդերը.

ein Bauer – der Bauer, ein Arbeiter – der Arbeiter,

eine Frau – die Frau, eine Hochzeit – die Hochzeit,

ein Buch – das Buch, ein Sprachforscher – der Sprachforscher ...

Բ) ՍՏԱՑԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՆԹԱԿԱՐԳ

Ստացականության ենթակարգն արտահայտության պլանում բնորոշվում է *ս, դ* (երբեմն էլ՝ *ը, ն*) մասնիկների կամ հոդերի առկայությամբ: Հողանիշ այս մասնիկները՝ որպես առկայացման կարգի արտահայտման միջոցներ, բովանդակության պլանում արտահայտում են ստացականության իմաստ:

Այս բոլոր իմաստների մեջ գլխավորը և ծագմամբ առաջնայինը ցուցական իմաստն է. *ս, դ* հոդերը ծագում են *այս, այդ* (և *սա, դա*) ցուցական

դերանուններից և համընկնում են նրանց արմատական բաղաձայններին (այս, սա – ս, այդ, դա – դ):

Ս, դ հոդերի ցուցական իմաստների վրա երկրորդաբար աճել է ստացական իմաստը: Ստացական առումն արտահայտում է պատկանելության հարաբերություն: Այդ հոդերը հարաբերակից են ստացական դերանուններին կամ անձնական դերանունների սեռական հոլովաձևին. հմմտ. *իմ գիրքը > գիրքս, քո գիրքը > գիրքդ*:

Ս, դ հոդերի արտահայտած դիմորոշ իմաստն արդյունք է անձնական (անձնանիշ) դերանունների հետ անունների համաձայնելու (ես՝ աշակերտս). ընդ որում հոդով օժտված անունը կարող է անկախ գործառույթ ունենալ:

Դիմորոշ առումը կապված է դիմայնության գաղափարի հետ: Նախապես այդ հոդերն ունեցել են իմաստագործառական ընդհանրություն, որոնց տարբերակող հատկանիշը եղել է դիմայնության իմաստը, որ ցույց է տալիս հարաբերության տվյալ դեմքի նկատմամբ: Ըստ այդմ *ս* հոդը ցույց է տալիս հարաբերություն առաջին դեմքի (ես–ի) նկատմամբ, *դ* հոդը՝ երկրորդ դեմքի (դու–ի), *ս* հոդը՝ երրորդ դեմքի (սա–ի) նկատմամբ:

Ժամանակակից գրական հայերենում *ս, դ* հոդերը գործածվում են համապատասխան անձնական դերանունների հետ միասին՝ դառնալով նրանց բացահայտիչը: Հմմտ. ես՝ աշակերտս, մենք՝ աշակերտներս, դու՝ աշակերտդ, դուք՝ աշակերտներդ և այլն:

Ստացականության ենթակարգը լատիներենում, գրաբարում, ռուսերենում և այլ լեզուներում արտահայտվում է ստացական դերանունների միջոցով, ինչպես՝

ա) լատիներենում ստացական դերանուններն ունեն սեռի քերականական կարգ. *meus, mea, meum* (իմ), *tuus, tua, tuum* (քո), *suus, sua, suum* (նրա), հոգնակին՝ *noster, nostra, nostrum* (մեր), *vester, vestra, vestrum* (ձեր). Հմմտ. *Pater noster, qui in caelis est, sanctificetur nomen tuum, veniat regnum tuum, fiat voluntas tua...*,

բ) գրաբար. *իմ, քո, իր, մեր, ձեր, իմք, քոյք, իրք, մերք, ձերք, որոնք* հոլովով և թվով համաձայնում են լրացյալ գոյականների հետ, ինչպես՝ *ի ծննդէ իմմէ, ի ծննդէ քոյոյ, ի ծննդէ իրմէ, ի ծննդէ մերմէ, ի ծննդոց իմոց, ի ծննդոց քոյոց, ի ծննդոց իրոց, ի ծննդոց մերոց* և այլն,

գ) ռուսերեն. *мой, наш, твой, ваш, свой*. այս դերանունները տարբերակվում են սեռով, հոլովվում են ածականների նման, փափուկ վերջավորությամբ. ինչպես՝ *мой, моего, моему...*, *моя, моей, мою...*, *моё, моего, моему...*

Անգլերենում ստացականության քերականական կարգն արտահայտվում է անձնական դերանունների սեռական հոլովաձևերով

(անգլերենը չունի ստացական դերանուններ): Հմմտ. անգլերեն. I – my, You – Your, we – our, they – their.

Եզակի երրորդ դեմքում տարբերակվում են անվան սեռի կարգով. he – his, she – her, it – its:

ե) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչ է ցույց տալիս առկայացման կարգը:

բ) Ինչպիսի դրսևրում ունի առկայացման կարգը:

գ) Ինչ է ցույց տալիս որոշյալության ենթակարգը:

դ) Ինչ է ցույց տալիս ստացականության ենթակարգը:

ե) Ինչպե՞ս է արտահայտվում դիմորոշ առումը:

զ) Ինչպե՞ս է արտահայտվում առկայացումը տարբեր լեզուներում:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Զահուկյան Գ. Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974 (էջ 209–213):

2. Խաչատրյան Լ., Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Ե., 2011 (էջ 181–195):

Բ.

3. Պետրոսյան Հ. Զ., Հայերենագիտական բառարան, Ե., 1987 (էջ 50–54):

4. Պետրոսյան Հ. Զ. և ուրիշներ, Լեզվաբանական բառարան, Ե., 1975 (էջ 84, 247, 277):

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 11 (36) և անվանում*

ԲԱՅԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Եղանակի կարգ, սահմանական, ստորադասական, հրամայական, ժամանակ, ներկա, անցյալ, ապառնի, վերլուծական ժամանակաձև, համադրական ժամանակաձև:

գ) *Դասախոսության և ուսումնասիրության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Լեզուներում ընդհանրապես առանձնացնում են բայական և ստորոգական հետևյալ կարգերը՝ եղանակ, կերպ, տիպար, ժամանակ, դեմք, թիվ, սեռ և դաս:

Գիտարկենք այդ կարգերի որոշ տեսակներ:

Եղանակ. բառափոխական բայական քերականական կարգ, որ ցույց է տալիս կան տվյալ գործողության հարաբերությունը օբյեկտիվ իրականության նկատմամբ, կան խոսողի վերաբերմունքը տվյալ գործողության նկատմամբ: Գործողության և իրականության հարաբերության առումով նկատի է առնվում, որ այդ գործողությունը մտածվում է իբրև ստույգ կատարվող, կատարված կամ կատարելի, իսկ խոսողի և իրականության հարաբերության առումով՝ այն, որ խոսողը կարող է պարզապես հաղորդել նրա մասին, կարող է ցանկություն հայտնել այն կատարելու, կարող է հրամայել ուրիշին այն կատարելու կամ չկատարելու և այլն:

Տարբեր լեզուներում եղանակի կարգը տարբեր կարգային անդամներ ունի: Լեզուներում տարբերակում են 3–5 եղանակ:

Այսպես, գրաբարում, լատիներենում, ռուսերենում, անգլերենում և գերմաներենում բայն ունի երեք եղանակ, իսկ ժամանակակից հայերենում՝ հինգ եղանակ:

Բոլոր լեզուներում բայի երեք եղանակներն ունեն ընդհանուր անվանումներ՝

1. *սահմանական* (լատ. *modus indicativus*, ռուս. *изъявительное наклонение*, անգլ. *indicative mood*, գերմ. *Indicativ*),

2. *արորադասական* (լատ. modus coniunctivus, ռուս. сослагательное наклонение, անգլ. subjunctive mood, գերմ. Subjunctiv),

3. *հրամայական* (լատ. modus imperativus, ռուս. повелительное наклонение, անգլ. imperative mood, գերմ. Imperativ):

Գրարարի ստորադասական եղանակը ժամանակի ընթացքում տրոհվել է երեք եղանակի, և արդի հայերենում բայն ունի հինգ եղանակ՝ սահմանական, ըղձական, ենթադրական, հարկադրական և հրամայական:

Բայի եղանակը ցույց է տալիս խոսողի վերաբերմունքը գործողության կամ եղելության նկատմամբ. այդ վերաբերմունքը կարող է լինել օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ: Ըստ այդմ, եղանակները բաժանվում են օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ տեսակների:

Սահմանական եղանակը օբյեկտիվ եղանակ է. այն ցույց է տալիս իրականության մեջ ստույգ կատարվող, կատարված կամ կատարելի գործողություն, այն դուրս է խոսողի ցանկությունից և կարող է իրականանալ բոլոր ժամանակներում՝ ներկա, անցյալ և ապառնի, ունի գործողություն կատարողի բոլոր թվերն ու դեմքերը:

Սահմանական եղանակն ունի վեց վերլուծական և մեկ համադրական ժամանակաձև: Վերլուծական ժամանակները կազմվում են դերբայ + օժանդակ բայ կադապարով, իսկ համադրականը՝ բայափոխքով և վերջավորություններով.

գրում՝ խաղում են – էի

գրելու՝ խաղալու են – էի

գրել՝ խաղացել են – էի

Համադրական ժամանակաձև. գրեցի՝ խաղացի – գրեցինք՝ խաղացինք:

Մնացած եղանակները սուբյեկտիվ եղանակներ են (կախում ունեն խոսողի կամքից) և կազմվում են բայի առաջին (անորոշ դերբայի) հիմքից՝ համապատասխան խոնարհման վերջավորություններով:

Ըղձական եղանակ. գրեմ – գրենք (ապառնի) և երգեի – երգեինք (անցյալ):

Ենթադրական եղանակ. կգրեմ – կգրենք (ապառնի) և կերգեի – կերգեինք (անցյալ):

Հարկադրական եղանակ. պիտի՝ պետք է գրեմ – գրենք, (ապառնի) և պիտի՝ պետք է երգեի – երգեինք (անցյալ):

Հրամայական եղանակ. գր–ի՛ր, խաղ–ա՛, գրեց–ե՛ք, խաղաց–ե՛ք:

Ժամանակ. Բային հատուկ բառափոխական քերականական կարգ, որ ցույց է տալիս գործողության կամ եղելության կատարման ժամանակը: Գործողության կատարման ժամանակը որոշելու համար այն վերցնում

են որոշակի պահի՝ խոսելու պահի համեմատությամբ: Հետևաբար բայի ցույց տված գործողությունը կամ եղելությունը կարող է խոսելու պահի համեմատությամբ երեք կարգի դրսևորում ունենալ. խոսելու պահին համընկնող, խոսելու պահից առաջ և նրանից հետո:

Ըստ այդմ, տարբերակում են ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակներ:

Բայի ժամանակի կարգը սերտորեն կապված է բայի կերպի կարգի հետ: Ժամանակի գաղափարը բնութագրական է միայն սահմանական եղանակի բայաձևերին. անկատար կերպի բայերն ունեն բոլոր երեք ժամանակների ձևերը, իսկ կատարյալ կերպի բայերն ունեն միայն երկու ժամանակ (ներկա ժամանակը բացակայում է, օրինակ՝ ռուսերենում):

Ներկա ժամանակը լեզուներում տարբեր կարգի դրսևորում ունի. այն արտահայտվում է համադրական և վերլուծական եղանակներով:

Այսպես, գրաբարում, գերմաներենում, ռուսերենում, նաև լատիներենում ներկա ժամանակն ունի համադրական կազմություն: Օրինակ՝

լատին. *am-o, ama-s, ama-t, amam-us, ama-tis, ama-nt,*

գրբ. լատիա-մ, լատիա-ս, լատիա-տ, լատիա-մք, լատիա-քք, լատիա-ն,

գերմ. *schneid-e, schneid-est, schneid-et, schneid-en, schneid-et, schneiden,*

ռուս. *чита-ю, чита-ешь, чита-ет, чита-ем, чита-ете, чита-ют.*

Ժամանակակից հայերենում, անգլերենում և լատիներենում այն ունի վերլուծական կազմություն, ինչպես՝

ժամ. հայ. գրում եմ, գրում ես, գրում է, գրում ենք, գրում եք, գրում են, անգլ. *I work, You work, he, she, it works.*

Անգլերենում այդպիսին է նաև ներկա շարունակական ժամանակաձևը.

I am writing

he, she, it is writing

You are writing

They are writing

Անցյալ ժամանակ. ունի դրսևորման տարբեր ձևեր, որոնցից յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս անցյալում կատարված գործողության կամ եղելության այս կամ այն բնույթը.

ա) անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ անցյալում սկսված գործողություն. բայաձևերը վերլուծական կամ համադրական կառուցվածքի են.

Ռուսերենում բայի դեքի և թվի կարգն արտահայտվում է անձնական դերանվան միջոցով. *я писал, ты писал, он (она) писал(а), мы писали, вы писали, они писали.*

ժամ. հայերենում. գրում էի-էինք, լատում էի – էինք:

Լատիներենում այդ բայաձևերը երկու կարգի դրսևորում ունեն, հմմտ.

ա) համադրական. amābam (սիրում էի), amābas (սիրում էիր), amābat (սիրում էր), amābāmus (սիրում էինք), amābātis (սիրում էիք), amābant (սիրում էին),

բ) վերլուծական. (կրավորական).

Կրավորաձև խոնարհման դեպքում դերբայը և օժանդակ բայը սեռով համաձայնում են ենթակային: Հմմտ. անցյալ կատրյալ.

amatus (-a, -um) sum amati (-ae, -a) sumus

amatus (-a, -um) es amati (-ae, -a) estis

amatus (-a, -um) est amati (-ae, -a) sunt

Հմմտ. սահմանական եղանակի գերակատար.

amatus (-a, -um) eram amati (-ae, -a) eramus

amatus (-a, -um) eras amati (-ae, -a) eratis

amatus (-a, -um) erat amati (-ae, -a) erant

Գերմաներենում անցյալ ժամանակը՝ Imperfekt -ը, վերլուծական կազմություն ունի. նկատի ունենք բայաձևի կառուցվածքը, որ ձևավորվում է haben կամ sein օժանդակ բայերի ներկայով և Particip-2 դերբայով, ինչպես՝

ich habe (bin) gesprochen wir haben (sind) gesprochen

du hast (bist) gesprochen ihr habt (sind) gesprochen

er/sie/es hat (ist) gesprochen sie haben (sind) gesprochen

Անգլերենում վերլուծական կազմություն ունեն անցյալի շարունակական (Past continuous) և անցյալի վաղակատարի շարունակական (Past perfect continuous) ժամանակաձևերը.

I was showing, he was showing, we were showing, was showing,

I had been showing, he had been showing, we had been showing.

բ) անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ ավարտված գործողություն. գրել էի-էինք,

Անգլերենում. Past perfect.

I had shown, he had shown, we had shown

Գերմաներենում անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ վաղակատար գործողություն է ցույց տալիս Plusquamperfekt ժամանակը, որ նույնպես վերլուծական կազմություն ունի.

ich hatte gesprochen wir hatten gesprochen

du hattest gesprochen ihr hattet gesprochen

er/sie/es hatte gesprochen sie hatten gesprochen

գ) ներկայի համեմատությամբ ավարտված գործողություն.

Ժամ. հայերենում. գրեց, խաղաց:

Լատիներենում.

amāvī (սիրեցի) amāvīmus (սիրեցինք)

amāvistī (սիրեցիր) amāvistis (սիրեցիք)

amāvit (սիրեց)

amāverunt (սիրեցին)

Ռուսերենում. այս ժամանակի իմաստ են արտահայտում կատարյալ կերպի բայերը. я засеял(а,о), ты засеял(а,о), он засеял(а,о), мы засеяли, вы засеяли, они засеяли.

և) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչ է ցույց տալիս եղանակի կարգը:

բ) Ինչ է ցույց տալիս սահմանական եղանակը:

գ) Ինչ է ցույց տալիս ստորադասական եղանակը:

դ) Ինչ է ցույց տալիս հրամայական եղանակը:

ե) Ինչպիսի՞ ձևեր ունի ժամանակի կարգը:

զ) Ինչպիսի՞ կազմություն ունեն ժամաակաձևերը տարբեր լեզուներում:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987 (էջ 494–495):
 2. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974 (էջ 220–249):
 3. Խաչատրյան Լ., Բռնակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Ե., 2011 (էջ 196–218):
 4. Г. Б. Джаукян, Сравнительная грамматика армянского языка, Е., 1982 (էջ 169–198).
- Բ.**
5. Աղայան Է. Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967 (էջ 360–379):
 6. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 329–330).
 7. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 321–322).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 12 (37) և անվանում*

ԺԱՄԱՆԱԿԻ, ԴԵՄՔԻ ԵՎ ԹՎԻ ԿԱՐԳԵՐ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Բացարձակ ժամանակներ, հարաբերական ժամանակներ, դեմք, բառափոխական կարգ, միադիմի բայեր, թվային հակադրություն, դիմաթվային մասնիկներ, թվակազմություն:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (քովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Ապառնի ժամանակ. այս ժամանակի տարբեր ձևերը նույնպես ունեն տարբեր իմաստներ. *գրելու եմ* (խոսելու պահից հետո հաստատ կատարվող գործողություն), *գրեմ* (ապագայում ցանկալի գործողություն), *պիտի գրեմ* (ապագայում անհրաժեշտաբար կատարվող գործողություն), *կգրեմ* (ապագայում ենթադրաբար կատարվող գործողություն) և այլն:

Վերոբերյալ բայաձևերը մտնում են սահմանական, ըղձական, հարկադրական և ենթադրական եղանակների մեջ և ցույց են տալիս մինևույն ընդհանուր ժամանակի տարբեր հատվածներում կատարվող գործողություններ և համարվում են բացարձակ ժամանակներ:

Ի հակադրություն բացարձակ ժամանակների՝ մասնագետները տարբերակում են նաև հարաբերական ժամանակներ հասկացությունը: Հարաբերական ժամանակի բայաձևերը որոշվում են ոչ թե ներկա, այլ անցյալ ժամանակի նկատմամբ ունեցած հարաբերության տեսանկյունից, որ իրացվում է բարդ ստորադասական նախադասության երկրորդական նախադասության շրջանակներում:

Հարաբերական ժամանակներ են համարվում անցյալի անկատար, անցյալի ապառնի, անցյալի վաղակատար, ինչպես նաև ըղձական, ենթադրական և հարկադրական եղանակների անցյալի ձևերը:

Տարբեր լեզուներում ապառնի ժամանակը տարբեր կարգի արտահայտություն ունի՝ համադրական և վերլուծական:

Գրաբարում ապառնիության իմաստն արտահայտվում է հետևյալ կերպ.

ա) համադրական կազմությամբ. գրիցեմ – գրիցեմք, խաղայցեմ – խաղայցեմք, հեղուցում – հեղուցումք, բազմիցիմ – բազմիցիմք. գրեցից

– գրեսցուք, խաղացից – խաղասցուք, հեղից – հեղցուք, բազմեցայց – բազմեսցուք,

բ) վերլուծական կազմությամբ. գրելոց իցեմ–իցեմք, խաղալոց իցեմ – իցեմք, հեղլոց իցեմ – իցեմք և այլն:

ժամանակակից հայերենում նույնպես ապառնիության գաղափարը արտահայտվում է համադրական և վերլուծական եղանակներով, հմմտ. գրեմ–գրենք, կգրեմ–կգրենք և գրելու եմ–էի, պիտի գրեմ – պիտի գրեի:

Լատիներենում սահմանական եղանակի առաջին և երկրորդ ապառնիների ներգործածն խոնարհումն ունի համադրական կազմություն.

ա) I ապառնի.

amabo avabimus

amabis amabitis

avabit amabunt

բ) II ապառնի.

amavero amaverimus

amaveris amaveritis

amverit amaverint

գ) Սահմանական երկրորդ ապառնիի կրավորածն խոնարհումն ունի վերլուծական կազմություն.

amatus (–a, –um) ero amati (–ae, –a) erimus

amatus (–a, –um) eris amati (–ae, –a) eritis

amatus (–a, –um) erit amati (–ae, –a) erint

Ռուսերենում ապառնիությունն ունի համադրական և վերլուծական ձևեր, հմմտ.

ա) выкопаю, засею, согну, выкопаем, засеем, согнём.

բ) я буду читать мы будем читать

ты будешь читать вы будете читать

он будет читать они будут читать

Եվրոպական որոշ լեզուներում այն ունի միայն վերլուծական կազմություն:

Գերմ. ich werde arbeiten wir werden arbeiten

du wirst arbeiten ihr werdet arbeiten

er/sie/es wird arbeiten sie werden arbeiten

Անգլ. (Future indefinite) I shall go we shall go

You will go you will go

He/she/it will go they will go

Future continuous. I shall be going we shall be going

You will be going you will be going

He/she/it will be going they will be going

Դեմք. բառափոխական քերականական կարգ, որ հատուկ է բային, անձնական դերանուններին և որոշ հոդանիշ մասնիկների: Բայի դեմքը ծառայում է հաղորդակցման մասնակից կողմերին տարբերակելու (միմյանցից զանազանելու) համար: Տարբերակվում է երեք դեմք՝ առաջին, երկրորդ և երրորդ:

Առաջին դեմքը ցույց է տալիս, որ խոսողը համարվում է բայով արտահայտված գործողության կատարողը: Եթե գործողություն կատարողը մեկն է, ապա առաջին դեմքն արտահայտվում է եզակի թվով (գրում եմ), իսկ եթե գործողություն կատարողները խոսողների խումբ են կամ մեկից ավելի, ապա այն արտահայտվում է հոգնակի թվով (գրում ենք):

Երկրորդ դեմքը ցույց է տալիս, որ գործողություն կատարողը խոսակիցն է. այդ դեպքում այն արտահայտվում է եզակի թվով (գրում ես), իսկ եթե խոսակցի անունից հանդես են գալիս մեկից ավելի անձինք, ապա այն արտահայտվում է հոգնակի թվով (գրում եք):

Երրորդ դեմքը երկու թվի դեպքում էլ ցույց է տալիս, որ գործողության կատարմանը ոչ անմիջականորեն մասնակցում է մեկ անձ (անձինք), որ չի համարվում կան խոսողը, կան խոսակիցը (գրում է – են):

Կան բայեր, որոնց դիմայնությունը որոշակի չէ. գործող անձը (առարկան) քերականորեն արտահայտված չէ, անհայտ է. այդպիսի բայերը համարվում են միադիմի բայեր: Միադիմի բայերը սովորաբար ցույց են տալիս միայն երրորդ դեմք. մյուս դեմքերը բացառվում են, հմմտ.

գրք. հարկ է, պարտ է, պիտոյ է, պատշաճ է,

ժամ. հայ. երևում է, թվում է, համարվում է, հաճելի է, զարմանալի է և այլն,

լատ. fulgurat (փայլում է), lapidat (քարկոծեց), oportet (պետք է), constat (հայտնի է), interest (լինում է, կա) և այլն:

Բայական դեմքի հատկանիշն արտահայտվում է կան սպասարկու բառերի, կան քերականական մասնիկների միջոցով: Սպասարկու դերով հանդես են գալիս օժանդակ բայի խոնարհված ձևերը՝ եզակի և հոգնակի թվով.

Եզակի թիվ Հոգնակի թիվ

1-ին դեմք. եմ sum am bin ենք sumus are sind

2-րդ դեմք. ես es – bist եք estis are seid

3-րդ դեմք. է est is ist են sunt are sind

Բայի դեմքի արտահայտման մասնիկներ են համարվում դիմային վերջավորությունները, որոնք հանդես են գալիս խոնարհման վերջավորությունների հետ ձուլված: Դրանք տարբերակվում են ըստ բայահիմքի կազմության: Առաջին հիմքից կազմվող ձևերի դիմային

վերջավորություններ են. -մ, -ս, -, -նք, -ք, -ն, հմմտ. գրե-մ, գրե-ս, գրի-, գրե-նք, գրե-ք, գրե-ն:

Երկրորդ հիմքից կազմվող ձևերի դիմային վերջավորություններն են. -ի, -իր, -ինք, -իք, -ին (գրեց-ի, գրեց-իր, գրեց-, գրեց-ինք, գրեց-իք, գրեց-ին), ինչպես նաև՝ -ա, -ար, -ավ, -անք, -արք, -ան (տես-ա, տես-ար, տես-ավ, տես-անք, տես-արք, տես-ան):

Հրամայական եղանակի բայաձևերն ունեն մեկ դեմք և տարբերակվում են ըստ թվակազմության տեսակների (եզակի և հոգնակի):

Անձնական դերանուններն ունեն դիմանիշ հատկություն. դեմքի գաղափարը սերտորեն կապված է թվի իմաստի հետ. դերանվան դեմքը և թիվն արտահայտվում են միևնույն կամ տարբեր արմատներով:

Անձնական դերանունների դիմանիշ հատկությունն առանձնապես ընդգծված է ռուսերենի բայական համակարգում. համանունական բայաձևերի դիմաթվային բաշխումը կատարվում է համապատասխան անձնական դերանունների միջոցով, ինչպես՝ я писал, ты писал, он (она) писал(а).

Թվի քերականական կարգ. հատուկ է գոյականին, դերանվանը և բային:

Դերանվան թվակազմությունը որոշակի առանձնահատկություն ունի. ա) եզակի և հոգնակի որոշ ձևեր ցուցաբերում են փարբեր արմատներ (հիմքեր).

ես – մենք	նա – նրանք,
I – we	he/she/it – they
ich – wir	du – ihr, er – sie
я – мы	ты – вы, он (она, оно) – они.

բ) ուղիղ և թեք հոլովների արտահայտության պլանում ի հայտ են գալիս թվային հակադրության տարբեր դրսևորումներ, հմմտ. ես – իմ – ինձ – ինձնից, դուք – ձեր – ձեզ, я –меня – мне, անգլ. I – my – me, he – his – him, she – her – hers, լատ. ego – mei – mihi – me և այլն:

Բայի թիվը ցույց է տալիս գործողություն կատարողների քանակը. հայերենում նրա թվակազմության միջոցը հերթագայությունն է, որ հատուկ է յուրաքանչյուր դեմքի, հմմտ. մ-ենք (գրեմ – գրենք), ս-ք (գրես – գրեք), -ն (գրի – գրեն):

Լատիներենում, գերմաներենում և ռուսերենում համադրական բայաձևերի թիվն արտահայտվում է դիմաթվային վերջավորությունների միջոցով. դիտարկենք ներկա ժամանակի բայաձևեր.

լատ. am-о, ama-s, ama-t, amam-us, ama-tis, ama-nt,
գերմ. arbeit-e, arbeit-est, arbeit-et, arbeit-en, arbeit-et, arbeit-en,
ռուս. чита-ю, чита-ешь, чита-ет, чита-ем, чита-ете, чита-ют.

Ռուսերենում և անգլերենում համանուն բայերի բայական թվի գաղափարն արտահայտվում է համապատասխան անձնական դերանունների միջոցով.

ռուս. я писал, ты писал, он (она) писал(а) мы писали, вы писали, они писали,

անգլերեն. I go, we go, You go, they go.

Սպասարկու բառերը նույնպես արտահայտում են թվի գաղափար, հմմտ. ռուսերեն՝ я буду писать, мы будем писать.

ե) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Որո՞նք են կոչվում բացարձակ ժամանակներ:

բ) Որո՞նք են կոչվում հարաբերական ժամանակներ:

գ) Ի՞նչ է ցույց տալիս բառափոխական կարգը:

դ) Ի՞նչ են ցույց տալիս միադիմի բայերը:

ե) Ի՞նչ են ցույց տալիս դիմաթվային մասնիկները:

զ) Ի՞նչի՞ է ծառայում թվային հակադրությունը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987 (էջ 494–495):
2. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974 (էջ 272–280):
3. Պետրոսյան Հ. Զ., Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987 (էջ 176–178, 226–231, 234–238):
4. Степанов Ю. С., Основы общего языкознания, М., 1975 (էջ 136–142).
- Բ.
5. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 111, 290).
6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 271–272).
7. Матвеева Т. В., Полный словарь лингвистических терминов, Ростов–на–Дону, 2010 (էջ 59–60).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 13 (38) և անվանում

ԲԱՅԱՍԵՌԻ ԵՎ ԿԵՐՊԻ ԿԱՐԳԵՐ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Բայասեռ, ներգործական սեռ, կրավորական սեռ, բայահիմք, խոնարհման վերջավորություններ, փոխակերպում, կերպի կարգ, անկատար կերպ, կատարյալի կերպ:

գ) Դասավանդման և ուսումնասիրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեսքեր (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Սեռ. բայ խոսքի մասին հատուկ քերականական կարգ, որ պայմանավորված է բուն գործողության և գործողություն կատարողի (ենթակայի), ինչպես նաև գործողության և գործողության օբյեկտի փոխհարաբերությամբ (առարկա, որին ուղղված է գործողությունը:

Գործողության ուղղվածության բնույթով պայմանավորված՝ լեզուներում տարբերակում են երկու սեռ՝ ներգործական (das Aktiv, действительный) և կրավորական (das Passiv, страдательный)։

– Ներգործական սեռի բայերը գործածվում են ակտիվ շարահյուսական կառույցներում և արտահայտում են այնպիսի գործողություն, որ ձևավորվում է սուբյեկտի միջոցով. վերջինս դառնում է նախադասության ենթակա: Այդպիսի գործողության կատարման համար պահանջվում է կրող առարկա, որի վրա է անցնում սուբյեկտի կատարած գործողությունը: Սուբյեկտի և օբյեկտի հարաբերության տեսակետից առաջին պլան է մղվում սուբյեկտի (գործողի) դերը: Սուբյեկտն արտահայտվում է ուղղական, օբյեկտը՝ հայցական հոլովով և կոչվում է ուղիղ խնդիր, ինչպես՝ *Փոթորիկը տասպալեց կաղնին: Քամին քշեց տերևները: Շինարարները ամրոց են կառուցում: Ֆիդայիները ազատագրեցին Շուշին:*

– Կրավորական սեռի բայերը գործածվում են պասիվ շարահյուսական կառույցներում և ցույց են տալիս, որ սուբյեկտը (ակտիվ նախադասության մեջ խնդիրն է) գործողություն չի ձևավորում, այլ կրում է նախադասության բուն ենթակայի փոխազդեցությունը:

Այսպիսի կառույցներում առաջին պլան է մղվում գործողության օբյեկտը՝ դիտվելով իբրև հաղորդման ելակետ. սուբյեկտը (ենթական) մղվում է երկրորդ պլան:

Հմնտ. Կաղնին տապավեց փոթորկից: Տերևները քշվեցին քամուց: Ամրոցը կառուցվում է շինարարների կողմից (ձեռքով): Շուշին ազատագրվեց ֆիդայիների կողմից (ձեռքով):

Կրավորական սեռի ձևական ցուցիչ է համարվում –վ– ածանցը, ինչպես նաև բացառական կամ գործիական հոլովներով արտահայտված ներգործող անուղղակի խնդիրը՝ որպես գործողության իրական կատարող (փոթորկից, ֆիդայիների ձեռքով), նաև ուղղական հոլովով (հայերենում) արտահայտված գոյականը՝ գործողության օբյեկտի նշանակությամբ (տերևները, Շուշին):

Ռուսերենում, օրինակ, կրավորական սեռի նշանակությունը կարող է արտահայտվել –ся (–сь) մասնիկներով և быть օժանդակ բայի խոնարհված ձևերի և բայական կապակցության միջոցով, որ հանդես է գալիս որպես կրավորական սեռի դերբայ, ինչպես՝ театр *строится* рабочими, план *был* выполнен, праздник *был* организован студентами.

Գերմաներենում կրավորական սեռն արտահայտվում է ձևային միջոցով՝ *sich vorbereiten* (պատրաստվել), *ich werde mich vorbereiten*, *du wirst dich vorbereiten*, *er (sie, es) wird sich vorbereiten*.

Լատիներենում կրավորական սեռի համար կան հատուկ խոնարհման ցուցիչներ, որոնք բայահիմքի հետ կազմում են համադրական ձևեր. –(o) r, –ris, –tur, –mur, mini, –ntur.

Հմնտ. amor (սիրվում եմ), amaris, amator, amatur, amamur, amamini, amantur.

Ընդհանրապես կրավորական սեռը բայի ելակետային վիճակում ձևակազմորեն արձանագրված չէ. այն ի հայտ է գալիս շարահյուսական միջավայրում, որպես ներգործական նախադասության փոխակերպման հետևանք: Ներգործական–կրավորական փոխակերպումը հատուկ է գրեթե բոլոր լեզուներին: Հմնտ.

ա) հայերեն. Քամին քշում է տերևները – Տերևները քշվում են քամուց:

բ) ռուսերեն. Студенты *выполняют* контрольную работу – Контрольная работа *выполняется* студентами.

գ) լատիներեն. Pater noster *mutat* temporam et terram – Terra et tempora *mutantur* a Patre noster.

դ) գերմաներեն. Schülern *übersetzen* der deutsche Text ins russisch – Der deutsche Text *wird* von den Schülern ins russisch *übersetzt*.

ե) անգլերեն.

I bought a house – A house was bought by me.

They read the book – The book was read by them.

Կրավորական կառուցվածքի նախադասություններում սուբյեկտը (ներգործող խնդիրը) կարող է չարտահայտվել, ինչպես՝ ջրանցքը կառուցվում է, канал *построится*, der Kanal *wird* gebaut և այլն:

Այս հանգամանքը հիմք է տվել, որ որոշ մասնագետներ ընդունեն նաև բայի երրորդ սեռի գաղափարը, որ կոչել են միջին –անդրադարձ սեռ (սեռային առում):

Ի տարբերություն ներգործական սեռի բայերի՝ կրավորական սեռի բայերը դիմային սահմանափակություն ունեն. նրանք արտահայտվում են միայն երրորդ դեմքով:

Ընդհանուր առմամբ, ժամանակակից լեզվաբանական ուսմունքներում ընդունված է բայական սեռի ըմբռնման երկու մոտեցում. բայական երկու սեռի տեսակետ (ներգործական և կրավորական) և բայական երեք սեռի տեսակետ (ներգործական, կրավորական և միջին անդրադարձ):

Բայասեռի իմաստավորման մեկ այլ մոտեցման համաձայն՝ բոլոր բայերը դասակարգվում են երկու մեծ սեռադասի մեջ՝ պայմանավորված գործողության անցողականությամբ և անանցողականությամբ: Ըստ այդմ, տարբերակում են անցողական և անանցողական բայեր հասկացությունները:

Անցողական բայեր են համարվում ներգործական բայերը, անանցողական՝ կրավորական և միջին–անդրադարձ բայերը:

Կերպի կարգ. Բային հատուկ քերականական կարգ, որ ցույց է տալիս գործողության ավարտվածությունը կամ անավարտվածությունը: Այդ կարգը ներառում է երկու կարգային անդամ՝ կատարյալի կերպ և անկատար կերպ: Բային հատուկ այս կարգը կենսունակ է հատկապես ռուսերենում:

Անկատար կերպի բայերը ցույց են տալիս անավարտ, շարունակական և գործողություն, գործողության բազմապատիկություն, որ չի հասել իր տրամաբանական ավարտին, ինչպես՝ читать, решать, кричать, бежать, проверять, строить և այլն:

Կատարյալի կերպի բայերը ցույց են տալիս ավարտված գործողություն, միապատիկ գործողություն, որ հասել է որոշակի արդյունքի, ինչպես՝ прочитать, решить, крикнуть, прибежать, проверить, построить և այլն:

Պետք է նկատի ունենալ, որ բոլոր բայերը չունեն կերպի բոլոր ձևերը: Կան որոշակի բայեր, որոնք միայն կատարյալի կերպն ունեն, ինչպես՝ очнуться, заработать, нагуляться և այլն: Կան բայեր էլ, որոնք միայն անակատար կերպն ունեն, ինչպես՝ отсутствовать, спать, быть, бездействовать և այլն:

Անկատար և կատարյալի կերպի բայերը (գույգերը) ընդհանուր են բառական նշանակությամբ, սակայն տարբերակվում են միայն կերպի քերականական կարգով:

Բայի կերպի անդամները կազմում են կերպային գույգ(եր), որոնք ձևավորվում են տարբեր միջոցներով. հիմնական գործոններ են համարվում՝

ա) նախաձանցները. бежать (վազել) – անկատար կերպի – выбежать (դուրս վազել) – կատարյալի կերպի, այդպես նաև՝ писать – на + писать, делит – по + делить, смешить – рас + смешить, делать – сделать, будить – раз + будить և այլն,

բ) ածանցները. разбить (ջարդել) – կատարյալի կերպի, разбивать (ջարդոտել) – անկատար կերպի, այդպես նաև՝ обслужить – обслуживать, опознать – опознавать, дать – давать և այլն,

գ) բայաձանցի փոփոխությունը. двигать (տևականորեն շարժել) – անկատար կերպի, двинуть (մեկ անգամ շարժել) – կատարյալի կերպի, այդպես նաև՝ пустить – пускать, пролетать – пролететь, толкать – толкнуть,

դ) տարահիմքությունը. искать (տևականորեն որոնել՝ փնտրել) – անկատար կերպի, найти (գտնել, հայտնաբերել) – կատարյալի կերպի, այդպես նաև՝ брать – взять, говорить – сказать և այլն:

Եթե կերպի կարգը դիտարկենք հայերեի բայական համակարգում, ապա կարող ենք ասել հետևյալը:

Հայերենում բայի անկատար կերպը դիտարկելի է սկզբնաձևային վիճակում (առանց բայական ածանցների). նկատի ունենք անորոշ դերբայի անաձանց կառուցվածքը, որ արտահայտում է գործողության միապատիկության գաղափար, ինչպես՝ *գրել, երգել, խաղալ, կարդալ* և այլն: Կատարյալի կերպի բայերը, ըստ այս մոտեցման, աձանցավոր կամ վերջնամասնիկներով կազմություններ են, որոնք սահմանափակում են բայական գործողության ներքին սահմանները, ինչպես՝ *մտրեցնել, գրեց, խաղաց* և այլն:

Կատարյալի կերպի բայերը անկատար կերպի բայերին հակադրվում են նաև արմատի կրկնության եղանակով. կրկնավոր կազմության բայերն արտահայտում են գործողության բազմապատիկության գաղափար, ուստի դրանք կատարյալի կերպի բայեր են, ինչպես՝ *քաշել* (ընդհանրապես քաշել) – անկատար կերպի, *քաշքշել* (մեկ անգամ գործողություն կատարել) – կատարյալի կերպի, այդպես նաև՝ *վազել – վազվզել, գոռալ – գոռոռալ, ծամել – ծամծմել, ծակել – ծակծկել* և այլն: Սրանց հարում են բազմապատկական աձանցով կազմությունները (որպես կատարյալի կերպի բայեր), ինչպես՝ *կրթել – կրթարել, խոցել – խոցուրել, թռչել – թռչկուրել, նսարել – նսարուրել, բեկել – բեկարել, պեծին տալ – պեծկլտալ, հեծել – հեծկլտալ* և այլն:

Ժամանակակից հայերենում, ըստ Գ. Ջահուկյանի, կերպի արժեքը հատուկ են նաև բայական արմատներին, որոնք (արմատները) բաժանվում են երեք խմբի.

ա) բայարմատներ, որոնք ինքնին կերպի արժեք ունեն, և դրանք կատարյալի կերպ դարձնելու համար պետք է կցել կատարյալություն

արտահայտող հատուկ վերջնամասնիկներ, հմմտ. *գր-եց, երգ-եց, գն-աց, խաղ-աց* և այլն,

բ) բայարմատներ, որոնք ինքնին կատարյալի կերպի են, և դրանք անկատար դարձնելու համար պետք է կցել անկատարություն արտահայտող հատուկ վերջնամասնիկներ, հմմտ. *լրես-ն-ել, փս-չ-ել*,

գ) կերպային չեզոքություն ունեցող բայարմատներ (մոտ-, իմ-, տա-, դառ/ր), որոնք անկատար կամ կատարյալի կերպի արժեք ստանալու համար պետք է օժտվեն մի դեպքում՝ *-են, -ան-, -ն-*, մյուս դեպքում՝ *-եց-, -աց-, -ր-, -ձ-* մասնիկներով, հմմտ. *մոլորենալ, իմանալ, փանել, դառնալ* (անկատար կերպի արժեք) և *մոլորեց-, իմաց-, փար-, դարձ-* (կատարյալի կերպի արժեք):

Կերպի գաղափարը սերտորեն կապված է բայի ժամանակի կարգի հետ. անկատար կերպի բայերն ունեն ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակային ձևեր, իսկ կատարյալի կերպի բայերը ներկա ժամանակի ձևեր չունեն:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ի՞նչ է արտահայտում բայասեռը:

բ) Ի՞նչ է ցույց տալիս ներգործական սեռը:

գ) Ի՞նչ է ցույց տալիս կրավորական սեռը:

դ) Ինչպիսի՞ խոնարհման վերջավորություններ կան լեզուներում:

ե) Ի՞նչ է ցույց տալիս անկատար կերպը:

զ) Ի՞նչ է ցույց տալիս կատարյալի կերպը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987 (էջ 492–493):
2. Ա. Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, գ. Ա, Ե., 1961 (էջ 485–502):
3. Գ. Բ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974 (էջ 264–272):
4. Г. Б. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978 (էջ 113–116).
Բ.
5. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 83–84, 160–161).
6. Матвеева Т. В., Полный словарь лингвистических терминов, Ростов–на–Дону, 2010 (էջ 53–54, 108–109).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 14 (39) և անվանում*

ՍՏՈՐՈԳՈՒՄ, ՇԱՐՈՒՅԹ, ՇԱՐԱԿԱՐԳ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Ստորոգում, ստորոգման արտահայտությունը, շարույթ, միաստիճան շարույթ, երկաստիճան շարույթ, եռաստիճան շարույթ, քառաստիճան շարույթ, շարակարգ:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Ստորոգում: Ստորոգումը նախադասության կարևոր հատկանիշներից է: Նախադասության բովանդակային պլանում հատկանիշը ենթակային վերագրելը կատարվում է ստորոգման միջոցով:

Ստորոգման կարգը լեզվաբանության վիճելի հարցերից մեկն է. մինչ այժմ վերջնականապես մշակված չէ մի ընդհանուր տեսակետ այդ հարցի վերաբերյալ, թեև գործնականում այն ուսուցանվում է դպրոցական և բուհական պրակտիկայում. դա քերականական այն կարգն է, որ ապահովում է ստորոգյալի կապը ենթակայի հետ: Հնդեվրոպական, ուգրա-ֆիննական, թյուրքական և բազմաթիվ այլ լեզուներում ստորոգման կարգը վերաբերում է ասույթի՝ քերականորեն անկախ անդամի՝ ենթակայի էական հատկանիշի առանձնացմանը: Ինչ ասել է՝ էական հատկանիշ:

Գիտարկենք հետևյալ ասույթները. «Բացվեց պայծառ օր» և «Այդ օրը պայծառ էր»: Անշուշտ, *պայծառ* բառը երկու դեպքում էլ արտահայտում է առարկայի հատկանիշ, սակայն այդ հատկանիշները համարժեք չեն ասույթի կառուցվածքում և ասույթի միջոցով արտահայտված մտքի կառուցվածքում: Առաջին ասույթի մեջ *պայծառ* արտահայտում է այնպիսի հատկանիշ, որ մեզ ոչինչ չի հաղորդում օրվա գոյության մասին, օրվա այդ հատկանիշը մեր գիտակցությանը հասնում է ժամանակից դուրս. գիտակցության հարաբերությունը դեպի այդ հատկանիշը չի արտահայտված: Երկրորդ ասույթի մեջ *պայծառ* բառը մեզ հաղորդում է, որ օրը գոյություն ունի, որ այն կա, հատկանիշն ինքը բացահայտում է այդ օրվա գոյը, և այն մեր գիտակցությանն է հասնում ժամանակային հատկանիշով. գիտակցությունը հաստատում է, որ այդ հատկանիշը

գոյություն ունի, և այն հատուկ է որոշակի առարկայի: *Պայծառ էր* կառույցը, փաստորեն, ունի ստորոգման կարգ, որ արտահայտվել է ստորոգյալի միջոցով. ստորոգումն արտահայտում է նրա բովանդակային կողմը:

Ստորոգյալի գործառույթներում ստորոգումը դրսևորվում է եղանակի, ժամանակի, դեմքի և թվի ձևաբանական կարգերով: Այսպես, «Թռչունները չվում են հյուսիս» նախադասության ստորոգյալը ենթակայի հետ բայիմաստի հարաբերությունը հաստատում է թվով (գործողության սուբյեկտը հոգնակի է), դեմքով (սուբյեկտը հաղորդակցվող կողմերից դուրս է՝ երրորդ դեմք), հատկանիշի վերագրումը կատարվում է ներկայում՝ խոսելու պահին (ներկա ժամանակ), գործողության (եղելության) և իրականության հարաբերակցությունը ներկայացվում է որպես ստույգ կատարվող գործողություն (սահմանական եղանակ) և այլն:

Ստորոգումը արտահայտվում է նաև *հնչերանգի* միջոցով:

Հնչերանգային ստորոգումը դրսևորվում է անվանական նախադասություններում:

Օրինակ՝ Լեռներ, լեռներ հայրենի, անմահական դշխոներ:

Самсон – мой друг. Это прекрасное товарищество.

Հերևարար սրորոգումը շարահյուսական կարգ է, որով նախադասության բովանդակությունը վերագրվում, հարկացվում է իրականությանը, և որն ընկած է նախադասության կազմավորման հիմքում՝ նախադասությունը դարձնելով հաղորդակցական կառույց:

Շարույթ: Նախադասությունների կաղապարի անդամատումը կարող է տարբեր լինել: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, թե նախադասության անդամատումը ինչ սկզբուքով է կատարվում: Այն կարելի է կատարել՝ սկսելով նախադասության նվազագույն միավորներից և գնալ դեպի ավելի մեծ հատվածներ կամ հակառակը՝ մեծ հատվածներից գնալ ավելի փոքր՝ ընդհուպ նվազագույն միավորները: Առաջին մոտեցման դեպքում վերլուծությունը կատարվում է հնչյունից, և ունենում ենք *հնչյուն – երկհնչյուն – երկրորդական ձևույթ – հիմնական ձևույթ – բառ – բառաձև – բառակապակցություն – նախադասություն* գծային պլանը, երկրորդ մոտեցմամբ՝ այդ պլանի հակառակ դասավորությունը: Նախադասության անդամատման նպատակը լեզվի իմաստակիր միավորների *իմաստային–գործառական–հնչերանգային* արժեքի որոշումն է նախադասության կառուցվածքում:

Ժամանակակից լեզվաբանական ուսմունքում նախադասության անդամատումը կատարվում է աստիճանական կարգով՝ այն սկսելով ավելի մեծ (ծավալուն) հատվածներից: Նախադասության աստիճանական անդամատմամբ որոշվում է բառի, բառաձևի և բառակապակցության

տեղը նախադասության կառուցվածքային պլանում, ինչպես նաև բացահայտվում են բառից ավելի ծավալուն հատվածները:

Ըստ այդմ, նախադասությունները մի դեպքում կարելի է բաժանել բառակապակցությունների, մյուս դեպքում՝ բառերի և բառաձևերի, երրորդ դեպքում՝ հնչերանգային միասնություն կազմող միավորների: Օրինակ՝

Նա ծառերի հետևում անտառը չի տեսնում:

Այս նախադասությունը կարելի է անդամատել երեք ձևով.

1) Ըստ բառակապակցությունների. ծառերի հետևում, անտառը չի տեսնում:

2) Ըստ բառերի և բառաձևերի. նա, ծառերի, հետևում, անտառը, չի տեսնում:

3) Ըստ հնչերանգային միասնություն կազմող միավորների. նա, ծառերի հետևում, անտառը չի տեսնում:

Տվյալ դեպքում անդամատման այս տարբերակում յուրահատուկ կառույցներ են *հնչերանգային միասնություն կազմող միավորները*, որոնք լեզվաբանության մեջ կոչվում են *շարույթ*:

Շարույթը բաժանվում է տակտերի (բառ) և վանկերի:

Շարույթը խոսքի հատված է, արտահայտության մաս, որ իր կազմում միավորում է մեկից ավելի բառեր և բնութագրվում է շարահյուսական ամբողջականությամբ: Մյուս կողմից՝ շարույթը նախադասությունների մեջ հնչերանգային միասնություն կազմող ռիթմիկ շնչատական միավոր է, որ հակադրվում է մյուսներին. այն չունի ներքին հնչերանգային դադար:

Ունենք՝ *նա, ծառերի հետևում, անտառը չի տեսնում* շարույթները:

Այս շարույթներից առաջինն արտահայտված է մեկ բառով և կատարում է նախադասության մեկ անդամի պաշտոն (ենթակա), երկրորդն արտահայտված է երկու բառով և կատարում է նախադասության մեկ անդամի պաշտոն (տեղի պարագա), երրորդ շարույթն արտահայտված է երեք բառով (բայական բառակապակցությամբ) և կատարում է նախադասության երկու անդամի պաշտոն (ուղիղ խնդիր և բայական ստորոգյալ):

Ըստ այդմ, շարույթն ինքնուրույն միավոր է, որ չի նույնանում ո՛չ բառի, ո՛չ բառակապակցության և ո՛չ էլ նախադասության անդամի հետ:

Նախադասությունների այն հատվածները, որոնք բաղկացած են մեկ բառից, բառախմբից կամ բառակապակցությունից, և որոնք հանդես են գալիս որպես որոշակի դադարներով և հնչերանգով առանձնացվող միավորներ, կոչվում են *շարույթներ*⁶:

6 Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 354:

Շարույթը կարելի է ընդարձակել թե՛ արտահայտության և թե՛ բովանդակության տեսակետից, սակայն եթե նրա հնչերանգային միասնությունը չի խաթարվում, անկախ շարույթում ընդգրկված կառույցների քանակից՝ ունենում ենք դարձյալ մեկ շարույթ:

Այդպիսի շարույթները լինում են միաստիճան, երկաստիճան, եռաստիճան և բազմաստիճան: Օրինակ՝

Հանդ գնացողը թարմ ծաղիկներ էր տեսնում Մխիթարի գերեզմանին (միաստիճան):

Հանդը հերկելու գնացողը թարմ ծաղիկներ էր տեսնում Մխիթարի գերեզմանին (երկաստիճան):

Ձորերի միջև ընկած հանդը հերկելու գնացողը թարմ ծաղիկներ էր տեսնում Մխիթարի գերեզմանին (եռաստիճան):

Գյուղից ոչ հեռու գտնվող ձորերի միջև ընկած հանդը հերկելու գնացողը թարմ ծաղիկներ էր տեսնում Մխիթարի գերեզմանին (բազմաստիճան):

Բազմանդամ շարույթները խրախուսելի չեն. դրանք ծանրացնում են խոսքը և նրան զրկում գեղարվեստական արժեքից:

Ճարակարգ: Նախադասությունը բառերի և բառաձևերի հորիզոնական շղթա է, որի միավորները դիտվում են առանձին հարացույցների կարգային անդամներ: Թեքական խոսքի մասի յուրաքանչյուր բառույթ ունի որոշակի հարացույց, որ ներկայանում է որպես հարաբերակից ձևերի *ուղղահայաց շղթա*: Տարբեր հարացույցների կարգային անդամներ, իրար կողքի դասավորվելով, կազմում են բառաձևերի *հորիզոնական շղթա կամ բառերի հորիզոնական շարակարգ*, որ կոչվում է նախադասություն:

«Ավարայրի դաշտում հայոց զորաբանակը դիմագրավեց պարսիկներին» նախադասության յուրաքանչյուր անդամ համարվում է առանձին հարացույցի կարգային անդամ. այդ անդամները, անջատվելով ուղղահայաց շղթայից, քերականորեն կապակցվել են և կազմել հորիզոնական շղթա՝ ստեղծելով հաղորդակցական միավոր, դառնալով լեզվական լիանշան:

Այսպես, *Ավարայրի* բառաձևը *Ավարայր* հատուկ գոյականի հոլովման հարացույցի մեկ առանձին անդամ է՝ սեռական հոլովաձև, *դաշտում* բառաձևը՝ *դաշտ* գոյականի հոլովական հարացույցի մեկ անդամ՝ ներգոյական հոլովաձև: Եթե *Ավարայրի դաշտում* բաղադրյալ գոյականը դիտենք որպես նախադասության մեկ անդամ, ապա այն դարձյալ բաղադրյալ գոյականի հոլովման հարացույցի մեկ անդամ է՝ ներգոյական հոլովաձև, *զորաբանակը* բառաձևը *զորաբանակ* գոյականի առկայացման հարացույցի մեկ անդամ է՝ որոշյալ առումով, *դիմագրավեց* բառաձևը՝ *դիմագրավել* բայի խոնարհման համակարգի մեկ անդամ՝ սահմանական եղանակ, անցյալ կատարյալ, եզակի թիվ, երրորդ դեմք,

պարսիկներին բառաձևը՝ *պարսիկներ* բառաձևի հոլովման հարացույցի մեկ անդամ՝ տրական հոլովաձև:

Այս բառերը *շարակարգային հարաբերությունների* մեջ են մտել իրար հետ՝ դրսևորելով տարատեսակ (համագոր կամ անհամագոր) հարաբերություններ, որոնք քերականական բնույթի են:

Շարակարգությունը սովորաբար դիտարկվում է լեզվի միևնույն մակարդակում, հետևաբար լեզվի բոլոր մակարդակներում գործում են շարակարգային հարաբերություններ, այլ կերպ ասած՝ այդ հարաբերությունները հատուկ են լեզվի բոլոր միավորներին: Շարակարգային հարաբերություններն իրացվում են լեզվական միավորների կառուցողական պլանում, ինչպես հնչյունները՝ վանկի կառուցվածքում, ձևույթները՝ բառերի կառուցվածքում, բառերը՝ բառաձևերի, բառաձևերը՝ բառակապակցությունների, վերջիններս՝ նախադասությունների կառուցվածքում: Շարակարգային միավորները կապակցվում են խոսքում (կամ բնագրում) որոշակի կանոններով:

Օրինակ, հնչյունաբանական մակարդակում շարակարգային կանոն պետք է դիտել վանկի կառուցվածքում հնչյունների կապակցությունը, նրանց գծային դասավորության կարգը և սահուն իրացումը խոսքաշարում:

Շարակարգության գաղափարն առաջ է քաշել շվեյցարիացի լեզվաբան Ֆերդինանդ դը Մոսյուրը:

ե) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

- ա) Ի՞նչ դեր ունի ստորոգումը նախադասության կառուցվածքում:
- բ) Ի՞նչով է արտահայտվում ստորոգումը:
- գ) Ի՞նչպիսի միավոր է շարույթը:
- դ) Ի՞նչ հատկանիշներ ունի շարույթը:
- ե) Ի՞նչ հատկանիշներ ունի շարակարգը:
- զ) Ի՞նչպե՞ս են իրացվում շարակարգային հարաբերությունները:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987 (էջ 546–548):
2. Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974 (էջ 353–355, 398–404):
3. Փ. Մ. Березин, Б. Н. Головин, Общее языкознание, М., 1974 (էջ 202–219).
4. Ֆերդինանդ դը Մոսյուր, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Ե., 2008 (էջ 188–194):

Բ.

5. Հ. Զ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Ե., 1987 (էջ 493–494, 549):
6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 393–394, 447).
7. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 550).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 15 (40) և անվանում*

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ: ԲԱՌԱԲԱՐԴՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Կաղապար, կաղապարավորում, կաղապարավորման տարածքներ, բառաբարդման կաղապարներ, բարդության կաղապար, բաղադրության կաղապար, հոդակապով բարդության կաղապարներ, անհոդակապ բարդության կաղապարներ:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Կաղապարները որոշակի բնագավառի մոդելներ են, որտեղ ցույց են տրվում տվյալ կառուցվածքի բաղադրիչների դասավորությունը, որից էլ բխեցվում են նրանց իմաստային քերականական կապերը:

Այդ միավորների բացահայտումը և դրանց ձևակերպումը որոշակի բանաձևերով կոչվում է *կաղապարում*: Ըստ այն հանգամանքի, թե լեզվական ինչպիսի բաղադրություն է կաղապարվում, առանձնացվում են կաղապարի հետևյալ տեսակները՝ բառակազմական կաղապար (տարածքը բառն է), հնչերանգային կաղապար (տարածքը՝ ասույթի վերգծային ոլորտ), ձևաբանական կաղապար (տարածքը՝ բառաձև) և շարահյուսական կաղապար (տարածքը՝ բառակապակցություն և նախադասություն)⁷:

Լեզվի մակարդակային միավորների նկատմամբ կարելի է ցուցաբերել ձևայնացած նկարագրություն, որի նպատակն է ստեղծել առանձնական (տվյալ լեզվին հատուկ) կաղապարներ, որպեսզի յուրահատուկ բանաձևերի միջոցով հնարավոր լինի ներկայացնել այդ կարգի միավորների կառուցատիպերը (կամ նրանց շարքերը):

1. ԲԱՌԱԲԱՐԴՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ

Բարդ կամ բաղադրյալ բառերի բառակազմական կաղապարները որոշել նշանակում է քննել բարդության կամ ածանցման բառակազմական

7 Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, էջ 289:

եղանակը, այսինքն՝ բացահայտել բառակազմական վերջին քայլը, որով ձևավորվում է բարդ բաղադրյալ բառը: Եթե բարդ բառը հողակապով կամ անհողակապ բարդություն է, նրա բառակազմական անդամատումը դժվարություն չի հարուցում: Եթե բաղադրությունը ածանցական կազմություն ունի, բառակազմական վերջին քայլի բացահայտումը որոշակի դժվարություն է ներկայացնում. առաջին հայացքից թվում է՝ ինչքան ածանցավոր բառեր կան, մտնում են ածանցման կաղապարի տակ: Բայց դա միայն առաջին հայացքից:

Հարցն այն է, որ բարդ ածանցավոր բառերի մի զգալի մասը՝ որպես բաղադրություն կամ բարդություն, կարող է ձևավորվել բառաբարդման եղանակով և հետևաբար ունենալ բարդության կաղապար, երկրորդ՝ այդ կարգի բառերի մի զգալի մասն էլ կարող է բառակազմորեն երկակի մեկնաբանություն ունենալ (և՛ որպես ածանցում, և՛ որպես բարդություն), ըստ այդմ էլ դրանք կարող են բավարարել թե՛ ածանցման և թե՛ բարդության կաղապարներին:

Այսպես, հետևյալ բառերը ենթարկենք բառակազմական վերլուծության և որոշենք դրանց անմիջական կազմիչները՝ սերող և բաղադրող հիմքերը. *ձեռնարկություն, այլուրեքություն, օրինազանցություն, մարդասիրական* և այլն:

Միանշանակ է, որ այս բառերի սերող հիմքն է մինչև ածանցն ընկած մասը, հետևաբար դրանց սերող հիմքերն են՝ *ձեռնարկ, այլուրեք, օրինազանց, մարդասիր* (<սեր) բաղադրյալ ձևույթները, իսկ բաղադրող հիմքերը՝ *-ություն, -ական* ածանցները: Ինչու է այս մոտեցումը ճիշտ. քանի որ այլ բաժանման (տրոհման) դեպքում կստանանք՝ *ձեռնարկություն, այլ-ուրեքություն, օրինա-զանցություն, մարդա-սիրություն* ձևույթները, որոնց ածանցավոր կազմությունները կեղծ բառեր են. հայերենում չկան *արկություն, ուրեքություն, զանցություն, սիրություն* և նման կազմություններ:

Ըստ այդմ անկասկած է, որ վերոբերյալ բարդաածանցավոր բառերը կազմվել են ածանցման եղանակով և բավարարում են ածանցման կաղապարներին:

Դիտարկենք նույնատիպ կազմության այլ բառեր:

Այսպես, *թյուրիմացություն, ազդօրինակ, ազդանշան, միջքաղաքային, ինքնասիրաբազանում* և այլ բառեր դարձյալ կազմված են երկու իմաստակիր ձևույթներից և ածանցից:

Հարց է առաջանում՝ դրանք բառակազմական ո՞ր եղանակով են կազմվել և բառակազմական ո՞ր կաղապարին են բավարարում: Որոշենք այս բառերի անմիջական կազմիչները: Նախ առանձնացնենք ածանցները. ըստ այդմ կստանանք՝ *թյուրիմաց-ություն, ազդօրին-ակ, ազդանշ-ան, միջքաղաք-ային, ինքնասիրաբազան-ում*: Հասկանալի է, որ հայերենում

չկան թյուրհմաց, ազորոհն, ազդանշ, միջքաղաք, ինքնախարազան կազմություններ. դրանք ևս կեղծ բառեր են: Հետևաբար վերոբերյալ բառերի անդամատումը պետք է կատարել այլ կտրվածքով՝ թյուր-*հմացություն, ազդ-որհնակ, ազդա-նշան, միջ-քաղաքային, ինքնա-խարազանում*:

Այս կարգի անդամատումը պատճառաբանվում է բաղադրության բաղադրիչների իմաստներով, նրանց բառական արժեքով և միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունների բնույթով: Կարող ենք եզրակացնել, որ այս բառերն էլ կազմվել են բարդության եղանակով. բարդությանը մասնակցել են անկախ բառեր, որոնց երկրորդ բաղադրիչը ածանցավոր կազմություն է. ածանցի առկայությունը չի փոխում բառակազմական եղանակի տեսակը, հետևաբար նման բառերը մտնում են բարդության կաղապարի տակ:

Այժմ դիտարկենք այն բարդ բառերն ու բաղադրությունները, որոնք կազմված են բառաբարդման եղանակով, և որոշենք դրանց կաղապարներն ու հնարավոր մասնակաղապարները⁸:

Բարդ բառերի ձևայնացված նկարագրությունը հանգում է սերող և բաղադրող (արմատական) հիմքերի կաղապարներ կազմելուն, իսկ բաղադրությունների դեպքում քննարկվում են այն կազմությունները, որոնց մի բաղադրիչը (հիմքը) ածանցավոր կազմություն է, այսինքն՝ բաղադրության բաղադրիչներից մեկը կազմված է լիիմաստ խոսքի մասից և որևէ ածանցից: Նման բաղադրությունների կազմության եղանակը բառաբարդումն է: Այդ բարդությունները, անկախ բաղադրիչների քանակից, բաժանվում են երկու հատվածական մասի՝ սերող և բաղադրող հիմքերի:

Ընդ որում մեզ հետաքրքրող բարդությունների երկրորդ հիմքը ածանցավոր կազմություն է. հետևաբար նրանց առաջին հիմքը կնշանակենք S, ածանցավոր հիմքը Ss, Sa տառանիշներով, որտեղ ածանցանիշ տարրն ունի իր դրսևորումները՝ s (գոյականակերտ կամ գոյականական ածանց), a (ածականական) և այլն:

Քննարկվող բաղադրությունների հիմնակաղապարը կարելի է ներկայացնել SSD բանաձևով (D-ն ածանցավոր հիմքի ցուցիչն է), որը կունենա իր մասնակաղապարները՝ պայմանավորված առաջին հիմքի (S) ձևավորման տիպերով, երկրորդ հիմքի կառուցվածքով, ածանցների խոսքիմասային իմաստներով և հիմքերի կապակցման տեսակով (հոդակապով կամ անհոդակապ):

8 Ուսուցողական առումով բառաբարդման կաղապարների նկարագրությունն այս բաժնում կատարելու ենք ըստ համադրական բարդությունների. վերլուծական բարդության կաղապարների նկարագրությունն այս հարցում էական նշանակություն չունի. դրանք առանձին ուսումնասիրության նյութ կարող են դառնալ:

Անհողակապ բարդ բառերն ունեն SS կառուցվածքային բանաձևը, հողակապով կազմությունները՝ SjS: Դրանց մասնակաղապարները բնութագրվում են առաջնային հիմքի կամ ածանցի հնչյունափոխության հանգամանքով:

Ա. Հողակապով բարդություններ

Հողակապով բարդությունների առաջին՝ հիմնային բաղադրիչը բարդություն է կազմում երկու եղանակով՝ ուղիղ և թեք (հնչյունափոխված) ձևով. ըստ այդմ էլ կարելի է տարբերակել մասնակաղապարները՝ S և S հիմքերի տիպերով: Դիտարկենք ուղիղ (ոչ ձևավոր) հիմքով հանդես եկող բարդության կաղապարները:

ա) SjS հողակապով երկհիմք բարդությունների կաղապարներ, որոնց կազմությանը մասնակցում են միայն նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերը: Այդ բարդությունները խմբավորվում են ըստ վերջին բաղադրիչի խոսքիմասային արժեքի՝ *գոյական* (ձեռնափայտ, դասամատյան, ալիքաձև, քարակույտ, արևածաղիկ, լեռնագագաթ...), *սծական* (հողաշատ, մարդավայել, ծիծաղախիտ, օրապակաս...), *բայական անդամ՝ բայահիմք* (մարդասպան, հողմածեծ, ականանետ, մաքրասեր, քչախոս, ինքնասույզ, եռածալ, չարական...) և այլն:

Իբրև այս կաղապարի մասնակաղապարներ, հանդես են գալիս առաջնային հիմքի կամ ածանցի հնչյունափոխությամբ տարբերակները՝

բ) SjS – լուսապայծառ, սրտաբաց, դեղնակարմիր, մաքրասեր, նրբանկատ, քչախոս, հազվագյուտ..., այգեկութ, որդեկորույս, գինեգործ, գինետուն, ոսկեվազ, բարեկամ, հոգեգմայլ, ոգելից և այլն:

գ) Sj(Ss) առաջին մաքուր հիմքով ձևավորված բաղադրության կաղապարներ, որոնց երկրորդ հիմքում առկա է գոյականակերտ ածանց. հմնտ. տառաձուլարան, մետաղաձուլարան, այսօրինակ, մարդահասակ, մեծահասակ, միատեսակ, սուսերամարտիկ,

դ) Sj(Sa) – հյուրամեծար, ավագակարբարո, գաղտնաբարո, ակնահաճո, դաժանաբարո, միահեծան, լեռնաքիմիական,

ե) Sj(S²s). բաղադրության երկրորդ հիմքը կազմված է իմաստակիր երկու ձևույթից և գոյականակերտ ածանցից. ընդ որում, երկրորդ հիմքի բաղադրիչները սովորաբար լինում են ձևավոր. այդ հիմքը կարելի է ցույց տալ S² նշույթով. ինքնաքննադատություն, բառակապակցություն, տառակապակցություն, գյուղատնտեսություն, գազալցակայան, տեսա-ձայնագրություն և այլն:

զ) Sj (S²s) – լուսաքողարկում

է) Sj(Sss) – ազգաբնակչություն (երկրորդ ածանցի հնչյունափոխությամբ):

Ավելի շատ տարածված են այն բաղադրությունները, որոնց սերող կամ բաղադրող հիմքերը հանդես են գալիս հնչյունափոխված ձևով. այդ հիմքերը կարելի է դարձյալ արտահայտել S նշույթով: Նման բառերի հիմնակաղապար են դառնում $SjSD$, $SjSD$ կամ $SjSD$ բանաձևերը, ըստ երկրորդ բաղադրիչի ածանցի՝ s , a և այլն: Հնարավոր են հետևյալ մասնակաղապարները՝

ա) $Sj(Ss)$ – կիսահեղուկ, կիսահամոզում, մարմնակազմություն

բ) $Sj(Ss)$ – նավաշինություն, աստղանշան

գ) $Sj(Ss)$ – գրաքննություն

դ) $Sj(SSs)$ – կիսաախտորոշում

ե) $Sj(Sa)$ – այս մասնակաղապարը զգալի բեռնվածություն ունի արդի հայերենում, ինչպես՝ կիսաբամբակյա, կիսագաղութային, կիսաթափառական, կիսակենդանի, կիսահասկանալի, կիսապաշտոնական, կիսատափաստանային, գիտատեխնիկական, վիճահարույց, խնդրահարույց

զ) $Sj(SjSa)$ – կիսաեզրափակիչ

Բաղադրության երկրորդ հիմքը հանդիպում է կրկնակի ածանցով՝

ա) $Sj(Sas)$ – կիսավայրենություն

բ) $Sj(Ssa)$ – կիսաքաղաքացիական

գ) $(S^2j)Sa$ – տնտեսագիտական, հրթիռաշինական

դ) $Sj(SjSa)$ – ինքնակենսագրական

ե) $Sj(S^2as)$ – լեզվամտածողություն

Որոշ դեպքերում, հնարավոր է, խուսափել ենք մասնակաղապարային բանաձևերում նշելու սերող և բաղադրող հիմքերի բոլոր փոփոխությունները՝ բանաձևերի առկա շարքերը չձանրաբեռնելու նպատակով:

Բ. Անհողակապ բարդություններ

Անհողակապ բարդությունները երկհիմք կամ եռաբաղադրիչ կազմություններ են, որոնց բաղադրիչները միանում են առանց հողակապի՝ արմատների կամ հիմքերի պարզ համադրությամբ:

Երկհիմք կազմությունների կաղապարն է՝

ա) SS բանաձևը. լեռնանուն, ազգանուն, տեղանուն, վարդերես, բայիմաստ, քայլերգ, գործընկեր, կողոսկր, ջրաման և այլն:

բ) SS առաջնային հիմքի հնչյունափոխությամբ տարբերակը. ջրանուն, ջրասույգ, սրտամկան, սրտակեր, տնամերձ, սրատես, մանկամիտ, գիշակեր, ստախոս, մտամոլոր և այլն:

Եռարմատ անհոդակապ բարդությունների հիմնակաղապարն է SSS, որին բավարարում են սակավաթիվ բառեր, և որոնք կարելի է ներկայացնել հետևյալ մասնակաղապարներով.

ա) S(SS) – երկբարբառ, եռաբարբառ,

բ) (SS)S – թեպետև, որպեսզի:

Անհոդակապ բաղադրությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ նրանց երկրորդ բաղադրիչը (հիմքը) հանդես է գալիս մեկ կամ մեկից ավելի իմաստակիր բաղադրիչներով և այս կամ այն խոսքի մասին հատուկ ածանցով:

Նման բաղադրությունների առաջին բաղադրիչը սովորաբար գործառվում է անփոփոխ ձևով՝ իբրև ոչ ձևավոր հիմք:

Այդ բաղադրությունների հիմնակաղապարն է S(SD) կամ S(S²D). սրանց մասնակաղապարները պայմանավորված են ածանցների ձևաբանական տիպերով և հիմնային բաղադրիչների հնչյունափոխության գործոնով:

Հնարավոր են SSs, SSa կամ SS²s, SS²a մասնակաղապարները՝

1. S(Ss). սովորաբար երկրորդ՝ ածանցավոր հիմքի իմաստակիր բաղադրիչ է դառնում բայահիմքը կամ դերբայաձևը. հմմտ. գերլարում, նավամբարձիչ,

2. ա. S(Sa) – առավել տարածված են ածականական բաղադրիչ ունեցող երկրորդ հիմքով կազմությունները, հմմտ. մինչդպրոցական, մինչպատերազմական, հետպատերազմական, գերիշխանական, գերպլանային, մերձվոլգյան, անդրկուլիայան, մերձմոսկովյան, մերձտափաստանային, մերձբևեռային,

2. բ. S(Sa) – միջպատերազմական, միջազգային, միջանկյալ, միջցամաքային,

2. գ. S(Sa) – մերձերկրային, գերբնական,

3. ա. S(Saa) – վերջին բաղադրիչը երկածանց կազմություն է՝ միջմասնիկավոր, միջկառավարական,

3. բ. S(Saa) – գերմարդկային, հետխորհրդային,

3. գ. S(Saa) – միջազգայնական,

3. դ. S(Saa) – միջըրջանային,

4. S(SjSa) – մինչհեղափոխական:

Մենք դիտարկեցինք այն բարդածանցավոր բառերը, որոնք կազմվել են բառաբարդման կաղապարով. դրանց երկրորդ (բառակազմական) հիմքը բառաբարդման մասնակցելուց առաջ արդեն ձևավորված ածանցավոր բառ է: Ըստ այդմ՝ բառաբարդումը բարդություն կազմելու վերջին քայլն է:

Ինչպես երևում է բարդությունների և բարդ ածանցավոր բառերի բառակազմական կաղապարների և նրանց մասնակաղապարների քննությունից, արդի հայերենի բառաբարդումը ներկայացված է բազմազան կաղապարներով և մասնակաղապարներով. մյուս կողմից՝

գործառական բեռնվածության և բաղադրիչների ձևաբանական արժեքների տեսանկյունից դրանք ի հայտ են բերում խիստ ընդգծված անհամաչափություն:

ե) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչ է կաղապարը:

բ) Ինչ է կաղապարավորումը:

գ) Որո՞նք են կաղապարավորման տարածքները:

դ) Ինչ մասնակաղապարներ ունի բառաբարդման կաղապարը:

ե) Ինչ տեսակներ ունի բարդության կաղապարը:

զ) Ինչ տեսակներ ունի բաղադրության կաղապարը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974 (էջ 11–37):

2. Լ. Մ. Խաչատրյան, Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Ե., 2011 (էջ 3–10, 16–28):

3. Г. Б. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Е., 1978 (էջ 70–78).

4. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 242–245).

5. А. Н. Тихонов, Словообразовательный словарь русского языка, т. 1, М., 1985 (էջ 8–17).

Բ.

6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 304–305).

7. Պետրոսյան Հ. Զ., Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987 (էջ 289–291):

8. Պետրոսյան Հ. Զ. և ուրիշներ, Լեզվաբանական բառարան, Ե., 1975 (էջ 61):

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 16 (41) և անվանում

ԱԾԱՆՑՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Սերող հիմքեր, բաղադրող հիմքեր (մասեր), հիմնային բաղադրիչ, ածանցների կապակցելիություն, ածանցների իմաստային հատկանիշ, նախաածանցման կաղապարներ, վերջածանցման կաղապարներ:

գ) Դասախոսության և ուսումնասիրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության փեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Ա. ՆԱԽԱԾԱՆՑՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ

Նախաածանցավոր դիտվում են այն բառերը, որոնց կառուցվածքում առաջին բաղադրիչը ածանց է, սակայն նախաածանցում ասելով հասկանում ենք բառակազմության այն տեսակը, երբ նոր բառ է կազմվում նախաածանցման միջոցով: Հմնտ. ան–տուն, չ–տես, համ–ա–կարծիք, արտ–ա–գնա և այլն: Նախաածանցին հաջորդող բառակազմական բաղադրիչը տվյալ բառի իմաստակիր միավորն է՝ միջուկային անդամը, որ կարող է կազմությամբ լինել թե՛ բարդ, թե՛ ածանցավոր: Հմնտ. ան–գրագետ, ան–բնական, ենթա–օրենսդրական և այլն:

Նախաածանցման կաղապարները քննելիս կարելի է ելակետ ունենալ հետևյալ գործոնները.

1) Նախաածանցների խոսքիմասային (ձևաբանական) արժեքը, այսինքն՝ տվյալ կաղապարներն առանձնացնել ըստ նախաածանցների՝ այս կամ այն խոսքի մաս կերտելու հատկանիշի. ըստ այդմ կստանանք գոյականական, ածականական, բայական նախաածանցների բառակազմական կաղապարներ և այլն:

2) Բառակազմական հիմքի կառուցվածքային գործոնը. հիմքը կարող է լինել ածանցավոր, բարդ և բարդածանցավոր: Ըստ այդմ կարելի է առանձնացնել համապատասխան կաղապարներ:

3) Նախաածանցների թվային կազմը. հայերենում հանդիպում են նվազագույնը մեկ, առավելագույնը՝ երեք նախաածանցով կազմություններ.

համաձայն այդ սկզբունքի՝ կարելի է ստանալ համապատասխան կադապարներ:

4) Հիմնային բաղադրիչի խոսքիմասային պատկանելությունը. այս մոտեցումով կարելի է ստանալ տարատեսակ կադապարներ, քանի որ հիմնային բաղադրիչի դերով կարող են հանդես գալ գրեթե բոլոր լիիմաստ խոսքի մասերը (նրանց թեքված ձևերը կամ ձևավոր հիմքերը):

5) Ածանցների կապակցելիության հատկանիշները: Հայտնի է, որ ածանցներն ըստ արմատների (բառակազմական հիմքերի) հետ կապակցվելու հատկանիշի լինում են ընդհանրական և անընդհանրական: Դա այլ կերպ կարելի է համարել ածանցների գործառական արտադրողական և անարտադրողական լինելու հատկանիշ: Այդ դասակարգմամբ կստանանք ընդհանրական (արտադրողական) և անընդհանրական (անարտադրողական) նախաածանցների բառակազմական կադապարներ:

6) Ածանցների իմաստային հատկանիշը և ծագումնաբանական գործոնը: Առաջինի դեպքում կստանանք ժխտական նախաածանցների բառակազմական կադապարներ, երկրորդի դեպքում՝ գրաբարյան նախդիրների ածանցական-բառակազմական կադապարներ:

Անշուշտ, կարելի է այլ գործոններ հաշվի առնել նախաածանցման հնարավոր կադապարներ ստանալու համար, սակայն այդ որոնումները կձանրաբեռնեն նյութի քննությունը և բազմատեսակ կադապարների շարքում դժվար կլինի հստակ ցույց տալ լեզվի գործուն օրինաչափությունները, մանավանդ որ այդ ճանապարհով յուրաքանչյուր առանձին բառի համար կարելի է դուրս բերել նրա նախաածանցման այս կամ այն կադապարը:

Որպեսզի նախաածանցների բառակազմական կադապարների քննությունը չհանգի մեխանիկական թվարկման, անհրաժեշտ է այդ կադապարները ներկայացնել ըստ միջուկային բաղադրիչի ձևակազմական տիպերի:

Մինչև բուն կադապարներին անցնելը պարզենք նախաածանցով բառակազմական կադապարի (հիմնակադապարի) հնարավոր տիպերը, այնուհետև անցնենք այդ տիպերի (շարքերի) բացահայտմանը:

Ինչպես վերևում նշեցինք, ածանցման նվազագույն կադապարն է ածանցի և արմատի (բառակազմական հիմքի) պարզ գուգորդումը, ինչպես մականուն՝ sS, անտուն՝ aS.

Հնարավոր են հետևյալ դեպքերը.

ա) ածանցը կարող է գուգորդվել վերջածանցավոր հիմքի՝ *մակերևույթ* s(Ss),

բ) ածանցը կարող է հոդակապով գուգորդվել ածանցավոր հիմքի՝ *համալսարան* sj(Ss),

զ) ածանցը կարող է զուգորդվել նախածանցավոր հիմքի՝ *անսպարազիծ* s(sjS),

դ) ածանցը կարող է զուգորդվել բաղադրյալ (բարդածանցավոր) հիմքի՝ *համաստորադասություն* sj(ajSs) և այլն:

Ըստ այս սկզբունքի կարելի է քննել ածանցների բառակազմական հիմնակաղապարները. դրանց մասնակաղապարները պայմանավորված են իմաստակիր բաղադրիչների հիմքի տեսակով (մաքուր, հնչյունավորված, ձևավոր), հոդակապի առկայությամբ և այլն:

Բ. ՎԵՐՋԱԾԱՆՑՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ

Ածանցման կաղապարներում զգալի կշիռ ունեն վերջածանցման կաղապարները, որ պայմանավորված է վերջածանցների զգալի քանակով. հայոց լեզվում վերջածանցները հասնում են շուրջ 200-ի: Կառուցվածքային առումով վերջածանցման կաղապարները պետք է դիտարկել սերող հիմքերի կառուցվածքային տեսակով և վերջածանցների կցման եղանակով:

Ըստ վերջածանցների կցման հատկանիշի՝ սովորաբար տարբերակվում են հոդակապով և անհոդակապ եղանակներ: Լեզվական փաստերի քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանց միջև էական տարբերություն չկա, մանավանդ որոշ ածանցների կառուցվածքում հոդակապերն այնպես են ձուլվել-միացել ածանցին, որ միասին դիտվում են բառակազմական մեկ ձևույթ, ինչպես –աբար, –ագին, –ավոր, –ացի, –ապես, –ագույն և այլն:

Ուստի վերջածանցման կաղապարները քննելիս մենք նկատի չենք ունենա վերջածանցների կցման (հոդակապով և անհոդակապ) եղանակները, որպեսզի խուսափենք միևնույն ածանցի՝ հոդակապով և անհոդակապ կազմությունները ներկայացնելուց, հետևաբար և անհարկի կրկնությունից:

Մյուս կողմից՝ վերջածանցման կաղապարների դասակարգման ժամանակ կարևոր գործոն է սերող հիմքերի կառուցվածքային տեսակը, որ, անշուշտ, պետք է հաշվի առնենք քննության ընթացքում: Մենք նկատի ունենք սերող հիմքի բաղադրությունը, որտեղ տարբերակվում են մի կողմից՝ բարդ, մյուս կողմից՝ բաղադրյալ հիմքերը: Բարդ հիմքերն իրենց հերթին դասակարգվում են երկու խմբի՝ երկու կամ երեք արմատական ձևույթ ունեցողների:

Դրանց մասնակաղապարները պայմանավորված են բարդ հիմքերի կապակցման եղանակով: Սերող հիմքերը (հատկապես երկձևույթ իմաստակիր բաղադրիչներով կազմությունները) նույնպես տրվում են համապատասխան մասնակաղապարներով, որոնք պայմանավորված են

սերող հիմքերի կառուցվածքային գործոններով, հիմնային ածանցների քանակով և իմաստակիր ձևայիններին միանալու եղանակով:

Վերջածանցման կաղապարները քննելուց առաջ մենք պետք է պարզենք մեր մոտեցումները, այսինքն՝ վերջածանցման կաղապարը ներկայացնել ըստ վերջին ածանցի ընդհանրապես, թե՛ ըստ առանձին ածանցների, վերջածանցման կաղապարի իմաստակիր ձևայինը դիտարկել միայն որպես սերող հիմք, թե՛ խոսել այդ հիմքի հնարավոր դրսևորումների մասին, առանձնացնել վերջածանցման կաղապարներն ըստ ավելացող ածանցների քանակի և հաջորդականության, թե՛ նման բաղադրությունները, անկախ բաղադրիչների քանակից, ընդհանրապես ներկայացնել մեկ կաղապարով՝ ըստ սերող և բաղադրող հիմքերի և այլն:

Եթե այս հարցում մենք չառաջնորդվենք ընդհանուր օրինաչափությունների բացահայտման սկզբունքով, այլ յուրաքանչյուր վերջածանցման դեպք քննենք առանձին, ապա անշուշտ կարող ենք խճճվել անորոշության մեջ և չգտնել բառակազմական կաղապարների ընդհանուր կառուցվածքային բանաձևը:

Հնարավոր անորոշությունից խուսափելու համար դիտարկենք վերջածանցման հետևյալ պարզ կաղապարը՝ արմատ կամ հիմք + ածանց կառուցվածքով:

Այսպես, ինչ օրինաչափություններ կարող ենք տեսնել *քաղաքային*, *տնական*, *հոգևոր*, *տոնական*, *իմացություն* և այլ վերջածանցավոր կաղապարներում:

Եթե այս բառերի սերող հիմքերը նշանակենք արդեն հայտնի նշույթով՝ S, բաղադրող հիմքը (ածանցը) s, ապա կարող ենք ասել հետևյալը.

1. բոլոր բառերը երկբաղադրիչ կազմություններ են,
2. բոլոր բառերը կազմված են Ss կաղապարով,
3. բոլոր բառերում հիմքը նախորդում է ածանցին,
4. բոլոր բառերում ածանցը հաջորդում է հիմքին:

Այնուհետև, յուրաքանչյուր բառի հետ կապված, մենք կարող ենք ինդուկտիվ եղանակով խոսել ընդհանուր օրինաչափությունների մասին.

1. *քաղաքային* բաղադրությունը կազմված է մաքուր հիմքով (քաղաք. S),
2. *տնական* բաղադրությունը՝ հնչյունափոխված հիմքով (տն. S),
3. *հոգևոր* բաղադրության հիմքի և ածանցի ձայնավորները միասին ենթարկվել են հնչյունափոխության (ի + ա > ե. Ss),
4. *տոնական* բաղադրության սերող հիմք է դարձել գոյականի սեռական հոլովաձևը (գոյականական հիմքը) (այր – տոն. S^f),
5. *իմացություն* բաղադրության սերող հիմքը բայահիմք է (իմանալ–իմաց. S^f):

Ըստ այդ գործոնների էլ կարելի է առանձնացնել Ss հիմնակաղապարի մասնակաղապարները՝

1. Ss – քաղաքական (հիմնակաղապար)

1. Ss – տնական

1. Ss – հոգևոր

1. S's – առնական, ինացություն և այլն:

Այսպես կարող ենք վերլուծել այն բաղադրությունները, որոնք ունեն երկու, երեք կամ չորս վերջածանցներ: Նման բաղադրություններում բացի վերջին անանցից մյուսները մտնում են սերող հիմքի մեջ: Հմնտ. ածականական – (Ss)s, լուսավորականություն (Sss)s, պահպանողականություն – (Ssss)s և այլն:

Մենք համառոտ ներկայացրինք այն բաղադրությունների վերջածանցման կաղապարը, որոնց սերող հիմքը ունի մեկ իմաստակիր ձևույթ:

Սերող հիմքում կարող են լինել մեկից ավելի իմաստակիր ձևույթներ: Դիտարկենք վերջածանցման կաղապարների օրինակներ, որոնց սերող հիմքերում կա երկու իմաստակիր ձևույթ, և բնութագրենք այդ կաղապարներն ըստ հիմքի կառուցվածքային գործոնների:

Այսպես, *ծովելուզակ, այլազգի, այլախոհություն, երկասիրություն, գրագրություն* և *ծովագնացություն* բաղադրություններն այլ կարգի յուրահատկություն են ցուցաբերում.

1. բոլոր բաղադրությունները եռաձևույթ կազմություններ են,

2. բոլոր բաղադրությունները, անկախ ձևույթների քանակից, բաժանվում են սերող և բաղադրող հիմքերի,

3. բոլոր բաղադրությունների սերող հիմքերը կազմված են երկու իմաստակիր ձևույթներից,

4. բոլոր բաղադրությունների սերող հիմքերը նախորդում են վերջածանցներին,

5. բոլոր բաղադրությունների վերջածանցները հաջորդում են սերող հիմքերին,

6. այդ բաղադրությունների որոշ սերող հիմքեր անհոդակապ բարդություններ են (այլազգ–ի, ծովելուզ–ակ, դյուցազն–աբար),

7. որոշ սերող հիմքեր էլ հոդակապով բարդություններ են (այլախոհություն, երկասիր–ություն, ծովագնաց–ություն),

8. սերող հիմքերի որոշ բաղադրիչներ հանդես են եկել հնչյունափոխված ձևով (սիրերգ–ակ, գրագր–ություն, երկասիր–ություն) և այլն:

Անհոդակապ հիմքերով բաղադրությունները ներկայացնում են (SS)s կաղապարը, հոդակապով հիմքերով բաղադրությունները՝ (SjS)s, հիմքի հնչյունափոխված բաղադրիչները տրվում են S ցուցիչով:

Ներկայացնենք այս հիմնակաղապարներն ըստ իրենց հիմքի կառուցվածքային գործոնների: Այսպես՝

1. (SS)s – այլազգի (հիմնակաղապար)
 1. ա. (SS)s – սիրերգակ
 1. բ. (S^fS)s – դյուցազնաբար
 1. գ. (SS^f)s – ծովելուզակ
2. (SjS)s – այլախոհություն (հիմնակաղապար)
 2. ա. (SjS)s – երկասիրություն
 2. բ. (SjS)s – գրագրություն
 2. գ. (SjS^f)s – ծովազնացություն և այլն:

Այս կարգի վերլուծությունը կարելի է շարունակել այն բաղադրություններում, որոնց սերող երկհիմք կազմություններն ունեն ինչպես վերջածանց՝ նկարագրականություն [(SjS)s]s, այնպես էլ նախածանց՝ անշնորհակալություն [(s SjS^f)]s և այլն:

ե) Հեքսադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

- ա) Որո՞նք են կոչվում սերող հիմքեր:
- բ) Որո՞նք են կոչվում բաղադրող հիմքեր (մասեր):
- գ) Որո՞նք են կոչվում հիմնային բաղադրիչներ:
- դ) Ի՞նչ է ածանցների կապակցելիությունը:
- ե) Ո՞րն է ածանցների իմաստային հատկանիշը:
- զ) Ի՞նչ մասնակաղապարներ ունեն նախածանցման կաղապարները:
- է) Ի՞նչ մասնակաղապարներ ունեն վերջածանցման կաղապարները:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Ե., 1989 (էջ 158–161):
2. Լ. Մ. Խաչատրյան, Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Եր., 2011 (էջ 46–63, 66–81):
3. Պետրոսյան Հ. Զ. և ուրիշներ, Լեզվաբանական բառարան, Ե., 1975 (էջ 7):
4. Степанов Ю. С., Основы общего языкознания, М., 1975 (էջ 152–153).
- Բ.
5. А. Н. Тихонов, Словообразовательный словарь русского языка, т. 1, М., 1985 (էջ 18–51).

6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (т. 2 129–130).
7. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (т. 2 159).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 17 (42) և անվանում*

ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Ձևաբանական հարացույց, գոյականի թվի հարացույց, հոլովի հարացույց, առման հարացույց, բայի խոնարհման հարացույց, երկանդամ կաղապար, եռանդամ կաղապար:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (քովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Ձևաբանական հարացույցների կաղապարները ներառում են թեքվող խոսքի մասերի հարացույցների կաղապարման (մոդելավորման) գործընթացը, մասնավորապես գոյականի (ոչ ստորոգումային) և բայի (ստորոգումային) հարացույցների ձևայնացած նկարագրությունը:

Ցույց տանք գոյականի և բայական բայաձևերի որոշակի քերականական կարգերի հետևողական շարքեր (հարացույցներ) և բնութագրենք այդ շարքերն ըստ կարգերի քանակի, կարգանիշ ձևայինների դիրքի և պարտադրականության:

Այսպես, գոյականի հոլովական հարացույցը, ըստ թվի քերականական կարգի արտահայտության, տարբերակվում է երկձևային և եռաձևային կառուցվածքների (արտաքին թեքման դեպքում): Այդ հարացույցը եզակի թվում ունի երկձևային կառուցվածքի կաղապար, հոգնակիում՝ եռաձևային:

Այսպես, սեղանից գոյականական բառաձևի համար կարելի է առաջարկել $S(+b)$ կառուցվածքային բանաձևը, որ նշանակում է՝

1. կաղապարը երկանդամ է՝ բաղկացած S գոյականական հիմքից և b հոլովանիշ մասնիկից,

2. S հիմքը նախորդում է b կարգի (հոլովանիշ) մասնիկին,

3. հոլովանիշ b կարգի մասնիկը հաջորդում է S հիմքին,

4. հոլովանիշ b կարգի մասնիկի առկայությունը պարտադիր չէ. S հիմքը կարող է հանդես գալ նաև առանց այդ մասնիկի. հմմտ. սեղան (S): Կառուցվածքային այս մոդելը փոխվում է նույն գոյականի հոգնակի թվի հոլովական հարացույցում:

Այսպես, *սեղաններից* բառաձևի համար առաջարկվում է $S(+a) + (b)$ կառուցվածքային բանաձևը, որ նշանակում է՝

1. կաղապարը եռանդամ է՝ բաղկացած S գոյականական հիմքից, a թվանիշ և b հոլովանիշ մասնիկներից,

2. S հիմքը նախորդում է a կարգի (թվանիշ), սա էլ b կարգի (հոլովանիշ) մասնիկներին,

3. թվանիշ (a կարգի) և հոլովանիշ (b կարգի) մասնիկները հաջորդում են հիմքին, ընդ որում, a կարգի մասնիկը հաջորդում է S հիմքին և նախորդում b կարգի մասնիկին, իսկ b կարգի մասնիկը, հաջորդելով a կարգի մասնիկին, եզրափակում է կաղապարը,

4. թվանիշ (a կարգի) և հոլովանիշ (b կարգի) մասնիկների առկայությունը պարտադիր չէ. S հիմքը կարող է հանդես գալ նաև առանց այդ երկու մասնիկների կամ դրանցից մեկնումեկի. հմմտ. $[S]$ (սեղան), $[S(+a)]$ (սեղաններ), $[S(+b)]$ (սեղանից):

Սկզբունքորեն կառուցվածքային նույն կաղապարը կարող ենք ստանալ գոյականի առման քերականական կարգի մոդելավորման դեպքում:

Կառուցվածքային առումով իրարից չեն տարբերվելու *քաղաքը* և *քաղաքից* (–ի, –ով, –ում), մյուս կողմից՝ *քաղաքները* և *քաղաքներից* (–ի, –ով, –ում) բառաձևերի կաղապարները:

Տվյալ դեպքում հարցը քերականական կարգի նշոյթավորմանն է վերաբերում (քերականական մասնիկի տառանվանմանը):

Հմմտ. *քաղաքը* – $S(+p)$, *քաղաքները* – $S(+a(+p))$. հետևաբար գոյականի (եզակի թվի որոշյալ) առման քերականական կարգի կաղապարը երկձևոյթ կառուցվածք է, հոգնակի թվինը՝ եռաձևոյթ:

Դիտարկենք բայական բառույթի հարացուցային որևէ ձևի կաղապարային բանաձև:

Այսպես, *խաղամն գրեմ* բառաձևերի համար կարող ենք առանձնացնել $[S+c]$ կաղապարը, որ նշանակում է՝

1. կաղապարը երկանդամ է. այն բաղկացած է S հիմնային (խաղ–, գր–) ձևոյթ(ներ)ից և c կարգի դիմաթվային մասնիկից,

2. S հիմնային ձևոյթը նախորդում է դիմաթվային c կարգի մասնիկներին (–ամ, –եմ),

3. c կարգի դիմաթվային մասնիկները հաջորդում են S հիմնային ձևոյթներին (խաղ–, կարգ–),

4. S հիմնային ձևոյթներն առանց այդ մասնիկների հանդես գալ չեն կարող:

Դիտարկենք այլ կառուցվածքի բայական բառույթի հարացուցային որևէ ձևի կաղապարի օրինակ:

Այսպես, *փախչեմ, ընկնեմ* հարացուցային ձևերի համար կարող ենք ստանալ $S + b + c$ կառուցվածքային բանաձևը, որ նշանակում է.

1. կաղապարը եռանդամ է. այն բաղկացած է S բայական հիմքից (փախ–, ընկ–), b կերպային (–չ–, –ն–) և c դիմաթվային կարգի մասնիկներից (–եմ, –եմ),

2. կերպային (b կարգի) մասնիկները հաջորդում են S բայական ձևույթին, c կարգի դիմաթվային մասնիկները եզրափակում են կաղապարները,

3. S հիմնային ձևույթը նախորդում է b կարգի կերպային մասնիկներին,

4. առանց b կարգի մասնիկների, S հիմնային ձևույթը չի կարող հարաբերվել c կարգի մասնիկներին,

5. S հիմնային ձևույթը առանց b և c մասնիկների առանձին հանդես գալ չի կարող. հմմտ. փախ–, ընկ–:

Նույն բայաձևերը դիտարկենք որպես այլ հարացույցի անդամ: Այսպես, *կփախչեմ, չընկնեմ* բայական բառաձևերի համար կստանանք $(a+)S + b + c$ կառուցվածքային բանաձևը, որ նշանակում է՝

1. կաղապարը քառանդամ է. այն բաղկացած է a (եղանակիչ ժխտական), b (կերպային), c (դիմաթվային) կարգի մասնիկներից և S բայական ձևույթից,

2. եղանակիչ և ժխտական՝ a կարգի մասնիկները նախորդում են հիմքին (արմատին), b կարգի մասնիկները՝ հաջորդում, իսկ c կարգի մասնիկները եզրափակում են կաղապարները,

3. a կարգի մասնիկների առկայությունը պարտադիր չէ (հմմտ. կփախչեմ > փախչեմ, չընկնեմ > ընկնեմ), իսկ b և c մասնիկների առկայությունը պարտադիր է. տվյալ կաղապարի բայաձևերը առանց այդ մասնիկների հանդես գալ չեն կարող, այսինքն՝ հնարավոր չեն *փախչ* և *ընկնեմ* կամ *կփախ* և *չընկ* ոչ լիարժեք ձևերը,

4. առանց b կարգի կերպային մասնիկների S բայական հիմքը չի կարող հարաբերվել c դիմաթվային մասնիկներին:

Անշուշտ, բառաձևերի կառուցվածքային մոդելները պայմանավորված են լինում տվյալ միավորի կազմիչ տարրերի քանակով, որտեղ յուրաքանչյուր բաղադրիչ ունի որոշակի իմաստ՝ բառական կամ քերականական, սովորաբար բազմաբաղադրիչ կաղապարներում ավելի շատ են քերականական իմաստ արտահայտող մասնիկները:

Հայերենում, մասնավորապես գոյականի հոլովման համակարգում, քերականական տվյալ կարգին պատկանող իմաստները կարող են արտահայտվել ոչ թե մասնիկներով (մասնիկավորմամբ), այլ հերթագայությամբ (ներքին թեքմամբ): Այդ դեպքում ներքին թեքման միջոցները (հերթագայությունը կամ ձայնդարձը) հավասարեցվում են մասնիկներին և բերվում մասնիկների ձևով:

Այսպես, սեղան բառի հարացուցային սեղանից բառաձևը, ինչպես նշեցինք, ունի $[S(+b)]$ կաղապարային բանաձևը. այդ բանաձևը կիրառելի է նաև *լրուն* բառի հարացուցային տան ձևի համար, որի կառուցվածքում

առկա է ու > ա ձայնդարձը՝ հ նշույթով, հետևաբար նրա կաղապարը կլինի [S(+h)] բանաձևը: Թեև բառաձևի ձևութային վերլուծության ժամանակ թեքականության ձևույթը դիտվում է ձուլված ձևույթ, որ փոխարինում է արմատի ձայնավորին, այնուամենայնիվ բառաձևի կաղապարավորման ընթացքում պետք է նշույթավորել քերականական իմաստի կրող մասնիկը:

Եթե մենք շարունակենք կաղապարավորել տան հիմքով կազմվող հոլովական հարացույցի մյուս ձևերը, ապա ստեղծվող մասնիկները (ըստ հոլովական իմաստների) կեզրափակեն կաղապարը (եզակի թվի դեպքում կունենանք կաղապարը եզրափակող մեկ մասնիկ):

Այսպես, *փանից, փանով* հարացուցային ձևերի համար կստանանք [S(+h+(b))] կառուցվածքային բանաձևը, որ նշանակում է.

1. կաղապարը եռանդամ է, որ բաղկացած է S հիմքից, h (ներքին թեքման՝ ձայնդարձի), b կարգի (հոլովանիշ) մասնիկներից,

2. S գոյականական հիմքը չի կարող հանդես գալ առանց ներքին թեքման մասնիկի (h). հետևաբար գրո ձևույթի առկայությունը պարտադիր է,

3. հոլովանիշ՝ b կարգի մասնիկի առկայությունը պարտադիր չէ, կաղապարը կարող է հանդես գալ նաև առանց այդ մասնիկի՝ *փան* ձևով և այլն:

Տարահիմքությունը, իբրև քերականական իմաստների դրսևորման միջոց, գործում է հիմնականում բայի խոնարհման համակարգում:

Այդպիսի բայերի կառուցվածքային մոդելն ունի իր յուրահատկությունները. դիտարկենք դրանք հետևյալ օրինակներում:

Այսպես, արդի հայերենում որոշ բայերի անցյալ ժամանակի քերականական իմաստն արտահայտվում է այլ հիմքի միջոցով, ինչպես՝ *ուրել, լինել, գալ*, որոնք համապատասխանաբար ունենում են *կեր, եղ, եկ* տարահիմք ձևերը:

Ներկա ժամանակում՝ *ուրում եմ, լինում եմ, գալիս եմ* բայաձևերը կունենան հետևյալ կաղապարը՝ [S(+ c¹)] + C, որ նշանակում է.

1. կաղապարը եռանդամ է, բաղկացած է S բայական իմաստակիր ձևույթից, c¹ կարգի (դերբայական) և C կարգի (դիմաթվային) մասնիկներից:

2. S բայարմատը նախորդում է c¹ (դերբայական) մասնիկին, որին հաջորդում է C (դիմաթվային) մասնիկը՝ եզրափակելով կաղապարը,

3. S բայարմատն առանց c¹ (դերբայական) և C (դիմաթվային) մասնիկների հանդես գալ չի կարող, այսինքն՝ հնարավոր չէ *ուր, լին* ձևերի գործածությունն առանձին բառական արժեքով (*գալ* բայահիմքը համընկնում է անորոշ դերբային և կարող է առանձին գործածվել. դա անկանոն բայի յուրահատկությունն է, որ կարելի է ցույց տալ կանոնավոր բայերի դեպքում, հմմտ. խաղալու եմ > խաղալ՝ դերբայական հիմքի դեպքում),

4. եռաբաղադրիչ կաղապարը վերլուծական կազմություն է, որ անդամատվում է երկու անմիջական կազմիչների՝ $S + c^1$ (բացարձակ հիմք + անկատար դերբայի մասնիկ = դերբայ) և C դիմաթվային ցուցիչ (որ համընկնում է օժանդակ բայի խոնարհված ձևին):

Այս բայերի տարահիմք կաղապարը ստանում ենք դրանց անցյալի ձևերը բանաձևելով, երբ անցյալի քերականական իմաստն արտահայտելու համար հանդես է գալիս նոր բայահիմք: Ընդ որում, տարահիմք կաղապարներն իրենց կառուցվածքով լինում են համադրական և վերլուծական:

Այսպես, վերորերյալ բայերն անցյալ կատարյալ ժամանակաձևում ունեն *կերա, եղա, եկա* ձևերը, որոնք դիտվում են համադրական կառուցվածքներ:

Դրանց կաղապարն ունի հետևյալ բանաձևը $S + c$, որ նշանակում է.

1. կաղապարը երկանդամ է, այն բաղկացած է S բայահիմքից (ատրիստից) և c (դիմաթվային) մասնիկից,

2. S բայահիմքը նախորդում է c (դիմաթվային) մասնիկին, որը եզրափակում է կաղապարը,

3. S բայահիմքը ստանց c (դիմաթվային) մասնիկի կարող է հանդես գալ ինչպես բայական համակարգում, այնպես էլ բառակազմական մակարդակում:

Անցյալի հիմքից կազմվող որոշ ձևերում այդ բայերի կաղապարը դիտվում է վերլուծական, որ անդամատվում է բայահիմք + օժանդակ բայ բաղադրիչների: Այսպես, *կերել եմ, եղել եմ, եկել եմ* բայերի վերլուծական կաղապարը կունենա $[S^a + c^3] + C$ բանաձևը, որ նշանակում է.

1. կաղապարը եռանդամ է, այն բաղկացած է S^a բայահիմքից (ատրիստից), c^3 կարգի (վաղակատար դերբայի) և C (դիմաթվային) մասնիկներից,

2. դերբայական՝ c^3 և դիմաթվային՝ C կարգի մասնիկները հաջորդում են S^a բայահիմքին,

3. կաղապարը անդամատվում է $S^a + c^3$ (դերբայ) բաղադրիչի և C դիմաթվային ցուցիչի, որ համընկնում է օժանդակ բայի խոնարհված ձև(եր)ին և այլն:

Ձևաբանական կաղապարների քննությունն ու դրանց օրինաչափությունների բացահայտումը կարող է ամբողջացնել ոչ միայն ձևաբանական մակարդակի միավորների ձևայնացած նկարագրությունը, այլև հայերենի լեզվական միավորների կաղապարավորման գործընթացի էությունն ընդհանրապես:

և) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Որո՞նք են ձևաբանական հարացույցի միավորները:

բ) Ինչպիսի՞ անդամներ ունի գոյականի թվի հարացույցը:

գ) Ինչպիսի՞ անդամներ ունի հոլովի հարացույցը:

դ) Ինչպիսի՞ անդամներ ունի առման հարացույցը:

ե) Ինչպիսի՞ անդամներ ունի բայի խոնարհման հարացույցը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Աղայան Է. Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967 (էջ 233–274, 360–368):

2. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974 (էջ 172–204, 208–213):

3. Խաչատրյան Լ. Մ., Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Ե., 2011 (էջ 155–195):

Բ.

4. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 321).

5. Պետրոսյան Հ. Զ. և ուրիշներ, Լեզվաբանական բառարան, Ե., 1975 (էջ 29, 309):

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 18 (43) և անվանում

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ–ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Լեզվաբանական մեթոդ, համեմատական–պատմական, պատմահամեմատական, համեմատական–զուգահրակական մեթոդ, զուգահրակական հիմունքի սահմանում, զուգահրակական մեկնաբանություն, տիպաբանական բնութագրություն:

գ) Դասավանդման և ուսումնասիրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Ժամանակակից լեզվաբանությունը տիրապետում է ընդհանրացնող մի քանի մեթոդների. առավել հայտնի մեթոդներն են՝ համեմատական, նկարագրական, կառուցվածքային, լեզվաաշխարհագրական, լեզվավիճակագրական և այլն:

Համեմատական մեթոդն ըստ գործադրման նպատակների երեք դրսևորում ունի.

Ա. *Համեմատական–պատմական կամ միջլեզվային.* գործադրվում է ցեղակից լեզուների ուսումնասիրման նպատակով. բացահայտում է լեզուների ծագումնաբանական ընդհանրությունները, լեզուների ցեղակցության աստիճանը, դասակարգում է ցեղակից լեզուներն ըստ լեզվաընտանիքների, լեզվաճյուղերի և այլն:

Բ. *Պատմահամեմատական կամ ներլեզվային.* գործադրվում է մեկ լեզվի ուսումնասիրման համար. բնութագրում է նրա պատմական զարգացման շրջանները, բացահայտում յուրաքանչյուր շրջանի բնորոշ գծերը, ուսումնասիրում է լեզվի համաժամանակյա գոյավիճակի հնչյունական համակարգը, բառային կազմը և քերականական կառուցվածքը, կատարում է համեմատական քնություն լեզվի տարբեր գոյավիճակների միջև:

Գ. *Համեմատական–զուգահրակական.* գործադրվում է ոչ ցեղակից լեզուների ուսումնասիրության ժամանակ, բացահայտում է նրանց ընդհանրություններն ու տարբերությունները, կիրառվում է նաև ազգակից լեզուների ոչ ցեղակից փաստերն ուսումնասիրելիս: Այս

մեթոդով որոշվում է լեզուների տիպաբանությունը՝ անկախ այն բանից՝ այդ լեզուները ցեղակից են, թե ոչ:

Այն գիտաճյուղը, որ ուսումնասիրում է ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուների կառուցվածքային ընդհանրություններն ու տարբերությունները, կոչվում է *տիպաբանություն*:

Նախ համառոտակի ներկայացնենք համեմատական-գուգադրական մեթոդի էությունը, այնուհետև կանդրադառնանք լեզուների տիպաբանական դասակարգմանն ու նրանց տիպաբանական խմբերին:

Ա. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ-ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴ

Ինչպես նշվեց, գուգադրական մեթոդով ուսումնասիրվում են ոչ ցեղակից լեզուների և ազգակից լեզուների ոչ ցեղակից փաստերը. դա լեզվի ուսումնասիրություն և նկարագրություն է այլ լեզուների կառուցվածքների հետ համեմատության միջոցով, որ նպատակ ունի բացահայտելու տվյալ լեզվի տիպաբանական բնութագիրը, նրան բնորոշ առանձնահատկությունները: Այդ մեթոդն առաջին հերթին ուղղված է երկու համեմատվող լեզուների տարբերությունները բացահայտելուն, այդ պատճառով էլ այն կոչվում է նաև հակադրությունների մեթոդ և ընկած է գուգադրական լեզվաբանության հիմքում:

Զուգադրական մեթոդով վերականգնում են լեզուների հանրույթների և տիպաբանական նմանությունների բնույթն ու էությունը, որ ի հայտ է գալիս լեզվական կառուցվածքի տարբեր մակարդակներում (ինչպես՝ լեզուների հնչյունական համակարգի տիպաբանությունը, շեշտի և հնչերանգի տիպաբանությունը, բառերի շարադասության տիպաբանությունը, բառային համակարգի տիպաբանությունը, ձևաբանական ու շարահյուսական հանրույթների տիպաբանությունը և այլն):

Ելնելով այն բանից, որ տիպաբանական հետազոտություններում լայնորեն գործադրվում են գուգադրական և համեմատական մեթոդների տարրերը՝ տիպաբանական մեթոդը հաճախ անվանում են նաև *համեմատական-տիպաբանական*:

Զուգադրությունը՝ որպես լեզուների համեմատական ուսումնասիրության դրսևորում, տարբերվում է լեզվաբանական համեմատության այլ մեթոդներից: Այն առանձնապես արդյունավետ է ազգակից լեզուների նկատմամբ կիրառելիս, այն առումով, որ լեզուների հակադրական, ներհակ հատկանիշներն ավելի հստակ երևում են համանման հատկանիշների համեմատության ֆոնի վրա: Այդ առումով գուգադրական մեթոդը կարելի է դիտել իբրև պատմահամեմատական

մեթոդի հակադարձ դրսևորում: Եթե պատմահամեմատական մեթոդը հենվում է լեզուների նմանությունների և ընդհանրությունների բացահայտման վրա, ապա զուգադրական մեթոդը՝ տարբերությունների վրա:

Լեզուների միջև գոյություն ունեցող տարբերությունները, ըստ լեզվական մակարդակների հարաբերության, արտահայտվում են մերթ իբրև դիաֆոնիա (տարբերություններ հնչյունաբանական մակարդակում), մերթ իբրև դիամորֆիա (ձևաբանական տարբերություններ), մերթ իբրև դիատակսիա (շարահյուսական տարբերություններ), մերթ իբրև դիասեմիա (իմաստաբանական տարբերություններ), մերթ էլ իբրև դիալեքսիա (բառուսթային տարբերություններ):

Ջուգադրական մեթոդն ունի իր եղանակները: Դրանք են՝

- ա) զուգադրական հիմունքի սահմանում,
- բ) զուգադրական մեկնաբանություն,
- գ) տիպաբանական բնութագրություն:

Ա. *Ջուգադրական հիմունքի սահմանում:* Այս եղանակով առաջադրվում է զուգադրման առարկան, այսինքն՝ որոշվում է լեզվական այն իրողությունը, որը պետք է դիտարկել ոչ ցեղակից լեզուներում՝ զուգադրական նմանությունների և տիպերի բացահայտման նպատակով: Ջուգադրական հիմունքը սահմանում է, որ համեմատվող լեզուներում որքան շատ են նման իրողությունները, այնքան էլ շատ են նաև տարբերությունները: Եթե համեմատվող լեզուներում իրար նման երևույթներ չկան, ապա զուգադրական մեթոդը բավարարվում է դրանց բացակայությունն արձանագրելով:

Ջուգադրական հիմունքը սահմանվում է լեզվական և հատկանշային զուգադրմամբ: Լեզվական զուգադրման էությունն այն է, որ զուգադրման հիմունք դիտվում է մեկ լեզու, որը և դառնում է համեմատության չափանիշ: Միջին դարերում այդպիսի դեր ուներ լատիներենը: Հատկանշային զուգադրման էությունն այն է, որ իբրև զուգադրման հիմունք նկատի է առնվում լեզվական որևէ իրողություն, որևէ հատկանիշ: Այս եղանակով պարզում են, թե աշխարհի լեզուները լեզվական քերականական ինչ միջոցներով են արտահայտում քերականական այս կամ այն իմաստները:

Որպես հատկանշային զուգադրության օրինակ վերցնենք *գիրք* բառի հոգնակի թվի արտահայտման միջոցները տարբեր կառուցվածքի լեզուներում՝ անկախ նրանց ծագումնաբանական ընդհանրություններից. հմմտ. գիր – գիրք, գր–եան (գրք.), գրքեր (արդի հայ.), книга – книги (ռուս.), book – books (անգլ.), das Buch – die Bücher (գերմ.), Liber – Libri (լատ.), kitab – kitablar (թուրք.), kitab – kutub (արաբ.) և այլն:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, որոշ լեզուներում հոգնակի թիվը կազմվել է մասնիկավորմամբ (հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, թուրքերեն), որոշ լեզուներում՝ ներքին թեքմամբ (արաբերեն), որոշ լեզուներում՝ արմատի կրկնությամբ (ճապոներեն) և այլն: Որոշ լեզուներում հոգնակի թիվը կազմվում է թե՛ մասնիկավորմամբ և թե՛ ներքին թեքումով, հմնտ. անգլերենում՝ map (քարտեզ) – maps (քարտեզներ), foot (ոտք) – feet (ոտքեր) և այլն⁹:

Բ. *Զուգադրական մեկնաբանություն:* Լեզվական և հատկանշային հիմունքներով կատարված ուսումնասիրության արդյունքները ենթարկվում են զուգադրական մեկնաբանության: Զուգադրական մեկնաբանությունն իրագործվում է կառուցվածքային մեկնաբանության մեթոդիկայի օգնությամբ, այդ թվում՝ տիպաբանական բնութագրման և տիպաբանական մեկնաբանության:

Համեմատվող լեզուների փաստերն ուսումնասիրվում են՝ օգտագործելով նկարագրական մեթոդի արտաքին և ներքին մեկնաբանության եղանակները, ապա ստացված արդյունքները համեմատվում են իրար հետ:

Գ. *Տիպաբանական բնութագրություն:* Զուգադրական մեթոդի գործադրման նպատակը լեզուների տիպաբանական բնութագրի բացահայտումն է: Լեզուները պայմանականորեն են զետեղվում այս կամ այն տիպաբանական խմբի մեջ. մաքուր տիպ ոչ միշտ կարելի է գտնել. օրինակ, գրաբարը և արդի հայերենը տիպաբանական տարբեր խմբերի են պատկանում (թեև տիպաբանորեն որոշակի ընդհանուր տարրեր ունեն):

Տիպաբանական դասակարգումներն արձանագրում են լեզուների ընդհանրությունները, մինչդեռ նրանց միջև եղած բազմաթիվ տարբերություններ հաճախ մնում են չբացահայտված: Լեզվական տիպաբանության խնդիրն է ցույց տալ նաև լեզուների միջև նկատվող տարբերությունները:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչի՞ է ծառայում լեզվաբանական մեթոդը:

9 Հատկանշային հիմունքի զուգադրումով լեզուների քննության լավագույն օրինակ է Հր. Աճառյանի բազմահատոր աշխատությունը՝ «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների» (հհ. 1–6, Ե., 1952–71):

- բ) Որտե՞ղ է գործադրվում համեմատական –պատմական մեթոդը:
- գ) Որտե՞ղ է գործադրվում պատմահամեատական մեթոդը:
- դ) Որտե՞ղ է գործադրվում համեմատական–զուգահեռական մեթոդը:
- ե) Ի՞նչ է զուգահեռական հիմունքի սահմանումը:
- զ) Ի՞նչ է զուգահեռական մեկնաբանությունը:
- է) Ի՞նչ է տիպաբանական բնութագրությունը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 166–171):
 2. Լ. Մ. Խաչատրյան, Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 245–248):
 3. Джаукян Г. Б., Общее и армянское языкознание, Е., 1978 (էջ 43–55).
 4. Кодухов В. И., Общее языкознание, М., 2013 (էջ 271–279).
- Բ.**
5. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969 (էջ 232–233, 450).
 6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 481, 485–486).
 7. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 617, 647)).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 19 (44) և անվանում

**ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
(ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)**

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Տիպաբանական խումբ, շարահյուսական տիպաբանություն, տարժամանակյա տիպաբանություն, պատմական տիպաբանություն, համաժամանակյա տիպաբանություն, էրգատիվ լեզուներ, անվանական լեզուներ:

գ) Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության փեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Տիպաբանություն գիտակարգը զբաղվում է լեզուների գործառական և կառուցվածքային ընդհանրությունների համեմատական քննությամբ՝ որոշելու նրանց կիրառության ոլորտները, հասարակական գործառույթները, իմաստակառուցվածքային նմանություններն ու տարբերությունները և այլն:

Տիպաբանական քննություն կատարում են անկախ լեզուների ծագումնաբանական (ցեղակցական) հատկանիշից: Տիպաբանությունը լեզուների ուսումնասիրության հիմնական ասպեկտներից մեկն է՝ պատմահամեմատական ասպեկտի հետ միասին, որից տարբերվում է հետազոտության առարկայի դրվածքով, ինչպես նաև հետազոտական եղանակների ու սկզբունքների միասնականությամբ: Տիպաբանությունը հենվում է առանձին լեզուների ուսումնասիրության վրա. ըստ այդմ նա սերտ կապերի մեջ է ընդհանուր լեզվաբանության հետ և կիրառում է նրա կողմից մշակված ուսումնասիրության սկզբունքները՝ լեզվի (լեզուների) գործառույթներն ու կառուցվածքը տիպաբանորեն նկարագրելիս:

Տիպաբանական մոտեցումով որևէ լեզու տեղակայում են տիպաբանական այս կամ այն խմբի մեջ. դրանով տրվում է լեզվի պատմական փոփոխությունների բնութագիրը: Ընդ որում, լեզվի զարգացման տարժամանակյա կտրվածքում տվյալ լեզվի տիպային հատկանիշը կարող է փոխվել:

Լեզվական տիպերի փոփոխության ընթացքում լեզուն կարող է փոխել իր տիպաբանական բնութագիրը և անցնել նոր տիպի: Այս հարցերի

ուսումնասիրությամբ զբաղվում է *սլաւոնական տիպարանությունը*։ Նա ուսումնասիրում է լեզուների տիպերի պատմական փոփոխությունների ընթացքը և, ըստ անհրաժեշտության, տիպաբանորեն վերականգնում է լեզուների նախնական կառուցվածքային վիճակն ու տիպերը։

Պատմական տիպաբանության շրջանակներում առանձնացնում են նաև *տարժամանակյա տիպաբանություն* ենթաբաժինը, որ վերականգնում է որոշակի կառուցվածքի լեզուների փոփոխված տիպերը (ինչպիսին են՝ որոշ լեզուներում երկբարբառների զարգացումը պարզ ձայնավորների, երկակի թվի համընկնումը հոգնակիի հետ և այլն)։

Ցանկացած լեզու կարելի է դիտարկել որպես մի տիպից մյուսին անցնող երևույթ. յուրաքանչյուր լեզու որևէ գոյավիճակում բնութագրվում է *համաժամանակյա տիպաբանությամբ*, որ կարող է փուլից փուլ փոփոխվել։

Որևէ լեզվի՝ այս կամ այն տիպին պատկանելը համարվում է ոչ թե բացարձակ իրողություն, այլ հարաբերական հատկանիշ, որ բացատրվում է տիպաբանական նոր գծեր ձեռք բերելու հանգամանքով։

Օրինակ, ինչ տիպի է պատկանում հայերենը։ Այս հարցին պատասխանելու համար պետք է նկատի առնենք հայերենի զարգացման գոյավիճակները։

Եթե խնդրին մոտենանք *համաժամանակյա տիպաբանության* դիրքերից, կարող ենք ասել, որ գրաբարը թեքական լեզու է (կցականության տարրերով), իսկ ժամանակակից հայերենը՝ կցական լեզու (թեքականության տարրերով)։ Եթե հարցին մոտենանք *սլաւոնական տիպաբանության* հայեցակետից, ապա կարող ենք ասել, որ հայերենն իր զարգացման ընթացքում է ապրել տիպերի փոփոխության գործընթաց՝ թեքականությունից անցնելով կցականության։

Տարբեր լեզվաընտանիքների պատկանող լեզուները ծագուն-նաբանորեն միմյանցից տարբերվում են, սակայն իրենց քերականական կառուցվածքով, մասնավորապես շարահյուսական կարգերով և քերականական իմաստների արտահայտման միջոցներով, համընկնում են. ըստ այդմ էլ կատարվում են լեզուների շարահյուսական և ձևաբանական դասակարգումներ, և աշխարհի լեզուներն ընդգրկվում են տարբեր տիպաբանական խմբերի մեջ։

Ա. *Լեզուների շարահյուսական տիպաբանության* բնագավառում կարևոր հատկանիշ է համարվում նախադասության հիմնական շարահյուսական հարաբերությունների ձևավորումը, այսինքն՝ գործողություն կատարողի և գործողության ոլորտ ընդգրկված առարկաների հարաբերությունը։ Այստեղ կարևորվում են մի կողմից՝ գործողություն արտահայտող բառերի սեռադասային (սեռային) տարբերակումները, մյուս կողմից՝ գործողություն կատարողի

և գործողության ոլորտ ընդգրկված առարկաների հոլովական արտահայտությունները:

Ըստ շարահյուսական տիպաբանության՝ առանձնացնում են լեզուների կառուցվածքային երկու հիմնական տեսակներ՝ էրգատիվ և անվանական:

Էրգատիվ կառուցվածքը (հուն. ergates – «գործող անձ») լեզվի տիպաբանական հատկանիշ է, որ ընդգրկում է լեզվի բառային, ձևաբանական և շարահյուսական բնագավառները: Էրգատիվ կառուցվածքը բառայնորեն արտահայտվում է բայերի անցողական և անանցողական սեռադասերով: Շարահյուսորեն արտահայտվում է նախադասության էրգատիվ և բացարձակ կառուցվածքների հարաբերությամբ: Էրգատիվ կառուցվածքի նախադասություններում գործողությունն անմիջապես իր վրա կրող խնդիրը (ուղիղ խնդիր) դրվում է ուղիղ ձևով (ուղղական հոլովով), իսկ տրամաբանական ենթական՝ էրգատիվ հոլովով (բացառական կամ գործիական): Հմմտ. վրացերենում monadirem iremi mohklaj – «Որսորդից (որսորդի կողմից) եղջերու մահացավ (սպանվեց)»:

Ձևաբանորեն էրգատիվ կառուցվածքը բնութագրվում է էրգատիվ հոլովի առկայությամբ, որ հակադրվում է բացարձակ հոլովին. երկու հոլովներն էլ սինկրետիկ ձևով արտահայտում են ելակետային–խնդրային հարաբերություններ. էրգատիվն ունի ելակետի և անուղղակի խնդրի (հաճախ՝ գործողության միջոցի) գործառույթ, իսկ բացարձակը՝ ենթակայի և ուղիղ խնդրի գործառույթ: Եթե լեզվում բացակայում է հոլովման համակարգը, այդ գործառույթները կատարում են բայական խոնարհման դիմային երկու կարգի ցուցիչները՝ էրգատիվ և բացարձակ:

Էրգատիվ կառուցվածքի են իբերո–կովկասյան լեզուները, բասկերենը, մեռած շումերերենը, հին տիբեթերենը, Ավստրալիայի և Ամերիկայի մի շարք լեզուներ, ամերիկյան հնդկացիների լեզուները և այլն:

Աշխարհում ավելի շատ տարածված են անվանական կառուցվածքի լեզուները:

Անվանական կառուցվածքը լեզուների տիպաբանական հատկանիշ է, նման լեզուների կառուցվածքային բաղադրիչները հենվում են սուբյեկտի և օբյեկտի իմաստային հակադրության վրա: Բառային մակարդակում անվանական կառուցվածքը դարձյալ արտահայտվում է բայերը անցողականի և անանցողականի բաշխելով, որոնցից առաջինն ընդգծված ունի խնդրային ուղղվածություն, երկրորդը՝ սուբյեկտային (ենթակայի): Շարահյուսորեն անվանական կառուցվածքն արտահայտվում է նախադասության միասնական անվանական համակարգով, ինչպես նաև ուղիղ և անուղղակի խնդիրների հստակ տարբերակվածությամբ: Ենթական ունի հոլովական միատեսակ արտահայտություն՝ անկախ այն բանից՝ բայ–ստորոգյալն անցողականն, թե՛ անանցողական սեռի է,

և կամ այն արտահայտված է ներգործական, թե՛ կրավորական սեռով: Անվանական կառուցվածքի լեզուներում բայ-ստորոգյալը սովորաբար համաձայնում է միայն ենթակայի հետ:

Ձևաբանորեն անվանական կառուցվածքը դրսևորվում է ենթակայի՝ ուղղական և ուղիղ խնդրի՝ հայցական հոլովներով արտահայտությամբ: Դեմքի ձևաբանական կարգի խոնարհումը ներկայանում է կան միասնական սուբյեկտային ցուցիչների շարքով, կան երկու շարքով (սուբյեկտային և խնդրային): Որոշ լեզուներում (ինչպես, ոուսերենում, գերմաներենում) անցողական բայերի խմբերում գործառում է ներգործական և կրավորական բայաձևերի սեռային հակադրության սկզբունքը և այլն:

Շարահյուսական տիպաբանությունը կարող է կառուցվել նաև այլ հատկանիշների վրա, օրինակ՝ շարադասության. նախադասության անդամների կայուն շարադասություն ունեցող լեզուները (օրինակ՝ արևմտահայերենը) հակադրվում են այն լեզուներին, որոնց նախադասության անդամներն ունեն բառերի ազատ շարադասություն (օրինակ՝ արևելահայերենը), կամ՝ ածական-որոշիչների նախադաս շարադասություն ունեցող լեզուները (օրինակ՝ ոուսերենը, արդի հայերենը) հակադրվում են այն լեզուներին, որտեղ ածական-որոշիչներն ունեն թե՛ նախադաս և թե՛ վերջադաս շարադասություն (օրինակ՝ գրաբարը) և այլն:

ե) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ինչպիսի՞ լեզուներ են ընդգրկվում միևնույն տիպաբանական խմբում:

բ) Ո՞րն է շարահյուսական տիպաբանության էությունը:

գ) Ի՞նչ հատկանիշներ ունեն էրգատիվ լեզուները:

դ) Ի՞նչ է արտահայտում էրգատիվ հոլովը:

ե) Ի՞նչ հատկանիշներ ունեն անվանական լեզուները:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 166–182):

2. Լ. Մ. Խաչատրյան, Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 248–252):

3. Березин Ф. М., Головин Б. Н., Общее языкознание, М., 1974 (էջ 345–356).

4. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 257–258).

Р.

5. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969 (т. 476).
6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (т. 512–514).
7. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (т. 647).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 20 (45) և անվանում*

ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Ձևաբանական տիպաբանություն, անջատական տիպ, կցական տիպ, թեքական տիպ, ներմարմնավորյալ տիպ:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (քովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Բ. *Լեզուների ձևաբանական (կամ տիպաբանական) դասակարգումը* լեզվաբանության հետազոտական ուղղություն է, որ առաջացել և զարգացել է 19–րդ դարի առաջին կեսին: Նախապես այն զբաղվել է լեզուների ձևաբանական դասակարգման հարցերով, ապա ընդլայնելով իր հետազոտության շրջանակները՝ փորձել է բացահայտել լեզուների նմանություններն ու ընդհանրությունները, որոնք հենվում են լեզուների առավել ընդհանուր և առավել էական առանձնահատկությունների վրա՝ անկախ նրանց ցեղակցական կապերից: Լեզուների ձևաբանական դասակարգումը որոշում է լեզուների խմբերը (տիպերը), որոնցից յուրաքանչյուրը բնորոշվում է տվյալ խմբի լեզուների կառուցվածքի բնորոշ գծերով:

Ուսումնասիրելով որևէ լեզու ձևաբանական որոշակի խմբի շրջանակներում՝ կարելի է բացահայտել տվյալ լեզվի այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնք չեն բացահայտվել լեզվաբանական այլ հայեցակետերով:

Լեզուների ձևաբանական դասակարգումը հիմնվում է բառի կառուցվածքում առկա արմատի ու մասնիկի և նրանց արտահայտած իմաստների հակադրության վրա:

Լեզուների ձևաբանական դասակարգման հիմքում ընկած է այն հատկանիշը, թե տվյալ լեզվում քերականական իմաստների արտահայտման համար ո՞ր միջոցն է գործադրվում: Իհարկե, բացարձակ տիպի լեզու լինել չի կարող. պետք է նկատի ունենալ, որ նման դասակարգումը կատարվում է լեզուների համաժամանակյա կտրվածքով:

լեզուն իր զարգացման ընթացքում կարող է փոխել իր տիպաբանական բնույթը:

Ըստ այդ դասակարգման՝ առանձնացնում են անջատական (արմատական), կցական և թեքական լեզուների տիպերը:

1. *Անջատական (արմատական) կամ անձև* են համարվում այն լեզուները, որոնցում քերականական իմաստները հիմնականում արտահայտվում են սպասարկու բառերի միջոցով, որոնք դեռ չեն կորցրել իրենց կապը նյութական բովանդակության հետ, կարևոր դեր ունեն երաժշտական շեշտը, հնչերանգը և բառերի շարադասությունը: Այդ լեզուներում բառերը սովորաբար մասնիկներ չեն ստանում, բառերը քերականական փոփոխությունների չեն ենթարկվում, խոսքի մասերի ձևաբանական տարբերակում չկա. բացակայում են բառափոխական կարգերը, շարադասությունը քերականական նշանակություն չունի: Դրանք կոչվում են նաև արմատական, քանի նրանցում բառերը հենց արմատներ են (մեծ մասամբ՝ միավանկ): Այդ լեզուները հատկանշվում են նյութական բովանդակություն ունեցող միավորների և սպասարկու բառերի թույլ արտահայտված հակադրությամբ:

Դրանցից են չինարենը, բիրմայերենը, գլխավորապես Հարավարևելյան Ասիայի լեզուները, արդի անգլերենը:

2. *Կցական* կոչվում են այն լեզուները, որոնց մեջ բառերի քերականական ձևերը կազմվում են բառին ավելացնելով առանձին մասնիկներ, որոնցից յուրաքանչյուրն արտահայտում է քերականական մեկ իմաստ: Այդ լեզուները բնութագրվում են բառակազմական և բառափոխական մասնիկավորման զարգացած համակարգով, քերականական մասնիկների մենիմաստությամբ, հերթագայության բացակայությամբ և այլն:

Կցական են թյուրքական, դրավիդյան և ուգրա-ֆիննական լեզուները, ինչպես նաև արդի հայերենը, բանտու լեզուն, ճապոներենը և այլն:

3. *Թեքական* են կոչվում այն լեզուները, որոնց մեջ քերականական կարգերն արտահայտվում են ներքին թեքումով ու մասնիկավորումով:

Այդ լեզուները բնութագրվում են քերականական մասնիկների բազմազործառությանությամբ, արմատի՝ հնչյունաբանորեն չհիմնավորված փոփոխությամբ, խոնարհման և հոլովման համակարգերի՝ հնչյունաբանորեն և իմաստաբանորեն չհիմնավորված տիպերով և այլն:

Մասնիկավորումը թեքական լեզուներում այլ բնույթ ունի, քան կցական լեզուների մեջ. այստեղ մասնիկներն ավելի սերտ են միացած արմատին, և հաճախ բառն առանց մասնիկի չի կարող հանդես գալ, հմնտ. ոռու. семья (ընտանիք) և дерево (ծառ) բառերը, որոնք չեն կարող семья-, дерев- ձևերով հանդես գալ: Մյուս կողմից՝ թեքական լեզուներում մի մասնիկն արտահայտում է մեկից ավելի քերականական իմաստներ: Հմնտ.

գրաբար *գաւառաց* բառաձևի մեջ –աց արտահայտում է թվի (հոգնակի) և հոլովի (սեռական) քերականական իմաստներ:

Թեքական են առաջին հերթին հնդեվրոպական լեզուները (արդի ռուսերենը, գերմաներենը, հին հունարենը, հին հայերենը և այլն), ինչպես նաև սեմական լեզուները (թեև վերջիններս որոշ չափով ունեն կցականության հատկանիշներ):

Այս երեք կարգերին հաճախ ավելացնում են չորրորդ՝ *ներմարմնավորյալ (ինկորպորարիվ) կամ բազմահամադրական (պոլիսինթետիկ)* տիպը:

Այս լեզուներին հատկանշական է մասնիկների լայն գործածությունն ոչ միայն բառերի, այլև բառակապակցությունների և նախադասությունների ձևավորման համար:

Բնութագրվում են բայ–ստորոցյալի կազմում նախադասության այլ անդամների ներառումով (հատկապես ուղիղ խնդիր), երբեմն՝ հիմքի ձևաբանական կառուցվածքի փոփոխությամբ և այլն: *Բազմահամադրական* անվանումը հաճախ նշանակում է լեզուներ, որոնց բայը միաժամանակ կարող է համաձայնել նախադասության մեկից ավելի անդամների հետ:

Նախադասությունը կազմվում է բառերի ու քերականական մասնիկների համադրությամբ, ձուլումով մեկ ամբողջության մեջ, որի հետևանքով էլ ամբողջ նախադասությունը դառնում է երկար բառ:

Այսպես, չուկոտերեն հետևյալ նախադասությունը՝ Т-Ы-каа-нм-ат-Ы-ркын կազմված է երկու արմատից *каа/кора –եղնիկ* և *нм (нмлы/тым, тымлык)– սպանել*, երկու միավորիչ ձայնավորից՝ *Ы*, եզակի թվի առաջին դեմքի դերանուն՝ *т*, և ածանցներից. –*ат* բայական գործողության ածանց և –*ркын* ներկա ժամանակի առաջին դեմքի բայական ածանց. բառացի՝ «Իմ եղջերասպանությունը, ես + եղջերու + սպանել + հիմա»¹⁰:

Այդպիսին են Չուկոտկայի և Կամչատկայի լեզուները, Հարավային Ամերիկայի հնդկացիական ցեղերի և Աֆրիկա մայրցամաքի որոշ լեզուներ:

Լեզուների տիպաբանական դասակարգման առաջին գիտական փորձը կատարել է Ֆ. Շլեգելը 19-րդ դարի առաջին կեսին. նա թեքական (հիմնականում՝ հնդեվրոպական) լեզուները հակադրել է ոչ թեքական՝ մասնիկավոր–կցական լեզուներին:

Ավգ. Շլեգելը կատարելագործել է Ֆ. Շլեգելի դասակարգումը՝ առաջ քաշելով «լեզուներ՝ առանց քերականական կառուցվածքի» տիպը:

Վ. ֆոն Հումբոլդտը, հենվելով նախորդ դասակարգումների վրա, առանձնացրել է լեզուների ձևաբանական երեք տիպ՝ անջատական, կցական և թեքական:

10 В. И. Кодухов, Введение в языкознание, էջ 295:

Ա. Շլեյխերը լեզուների տիպաբանական դասակարգան հիմքում նկատում է լեզվական կառուցվածքի զարգացման որոշակի փուլեր, որոնք անջատականությունից անցել են թեքականության. ընդ որում, թեքական համարվող լեզուները նա համարում է հին հնդեվրոպական լեզուների ժառանգորդներ, որոնք ներկայանում են իբրև լեզվական կառուցվածքի քայքայման հետևանք:

Ընդունված տիպաբանական խմբերի մեջ նա ավելացնում է *վերլուծական և համադրական ենթախմբերը*:

20-րդ դարի վերջերին լեզուների տիպաբանական դասակարգումը դառնում է բազմաչափ երևույթ, որ հաշվի է առնում լեզուների բոլոր մակարդակների տվյալները՝ այդպիսով ձևաբանականից անցնելով լեզուների ընդհանուր քերականական դասակարգման (Հ. Շտայնթալ, Մ. Մյուլլեր):

Այս շրջանում լեզվաբաններն արդեն նկատում են լեզուների տիպաբանական դասակարգման թերությունները և փորձում են կատարել նոր տիպի դասակարգումներ: Որոշումների այս ճանապարհին Է. Սեպիրն առաջ է քաշում լեզուների դասակարգման *կոնցեպտուալ կամ գործառական դասակարգման գաղափարը*:

Լեզուների տիպաբանական դասակարգումը շարունակում է մնալ աշխարհի առաջնակարգ լեզվաբանների ուշադրության կենտրոնում:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

- ա) Ո՞րն է լեզուների ձևաբանական դասակարգման էությունը:
- բ) Ինչո՞վ է բնութագրվում լեզուների անջատական տիպը:
- գ) Ինչո՞վ է բնութագրվում լեզուների կցական տիպը:
- դ) Ինչպիսի՞ լեզուներ են մտնում թեքական տիպի մեջ:
- ե) Ինչպիսի՞ լեզուներ են մտնում ներմարմնավորյալ տիպի մեջ:
- զ) Ձևաբանական ի՞նչ տիպի մեջ է մտնում հայերենը:
- է) Ի՞նչ ճանապարհ է անցել լեզուների տիպաբանական դասակարգումը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Ադայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 687–695):
2. Լ. Մ. Խաչատրյան, Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 248–251):
3. В. И. Кодухов, Введение в языкознание, М., 1979 (էջ 289–298).
4. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975 (էջ 250–257).

Р.

5. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969 (т. 2 196).
6. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (т. 2 511–513).
7. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (т. 2 322).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 21 (46) և անվանում*

ԿԱՌՈՒՑՎԱԾ ՔԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Կառուցվածքային ուղղություն: Պրագայի դպրոց: Կոպենհագենի դպրոց: Ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանություն:

գ) *Դասավանդման և ուսումնառության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

ԿԱՌՈՒՑՎԱԾ ՔԱՅԻՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կառուցվածքային լեզվաբանությունը ձևավորվել է XX դ. 20–30–ական թվականներին. դա լեզվի նկատմամբ աշխարհայացքային մոտեցումների և հետազոտության մեթոդների յուրահատուկ համակարգ է, որ լեզուն դիտում է որպես նշանային համակարգ՝ որոշակիորեն առանձնացված կառուցվածքային տարրերով (լեզվի միավորներով, նրանց խմբերով և այլն): Նշանային այդ համակարգն ընդգրկում է լեզվի բոլոր մակարդակները, որոնք դասավորված են կազմահարկային հաջորդականությամբ, ու նրանց միավորները՝ յուրաքանչյուր մակարդակի ներսում:

Կառուցվածքային լեզվաբանության ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն են գործել Ի. Ա. Բոդուէն դե Կուրտենէն, Ֆ. Ֆ. Ֆորտունատովը, Օ. Յեսպերսենը, Է. Սեյիրը, Լ. Բլյումֆիլդը և հատկապես Ֆ. դե Մոսյուրը և Մոսկվայի լեզվաբանական խմբակը (1915):

20–40–ական թվականներին ձևավորվեցին կառուցվածքաբանության դպրոցները, (Պրագայի, Կոպենհագենի, Ամերիկյան նկարագրական, Լոնդոնի դպրոցները, Լենինգրադի և Մոսկվայի հնչյունաբանական դպրոցները), որոնք վճռական դեր խաղացին կառուցվածքաբանության մեթոդների և սկզբունքների վերամշակման գործում:

Կոպենհագենի լեզվաբանական դպրոց.

Այս դպրոցը հիմնադրվել է 1931 թվականին Կոպենհագենի լեզվական խմբակի ջանքերով՝ Լ. Ելմլսի և Վ. Բրյոնդալի անմիջական ղեկավարությամբ:

Դպրոցի հիմնական նպատակն էր զարգացնել նոր ուղղություններ տեսական և գործնական լեզվաբանության տիրույթում: Այս դպրոցի ձևավորման և գործունեության առաջին փուլը զուգադիպեց լեզվաբանության մեջ կառուցվածքաբանության գաղափարների տարածմանը:

Կոպենհագենի կառուցվածքային դպրոցը ձևավորվեց Է. Սեյիրի հայացքների անմիջական ազդեցության ներքո, մյուս կողմից՝ կարևոր դեր խաղացին նաև Մոսկվայի ձևական քերականության դպրոցը (Ֆ. Ֆորտունատով), Ժնևյան դպրոցը (Ֆերդինանտ դը Սոսյուր), Փարիզյան լեզվաբանական դպրոցը (Ա. Մեյե) և այլն:

Կոպենհագենի կառուցվածքաբանական դպրոցի գաղափարները բացարձակ կերպով արտահայտվեցին Լ. Ելմսևի և Վ. Բրյոնդալի կողմից մշակված *հարաբերությունների տեսության դրույթում* (գլոսսեմատիկա), որն ընկալվեց որպես նոր լեզվաբանական ուսմունք՝ իր կառուցողական և քննադատական կողմերով: Նրանք կարևորում էին ոչ միայն լեզվական միավորների հարաբերությունները, այլև առաջ էին քաշում լեզվական միավորների ֆունկցիայի գաղափարը:

Կոպենհագենի լեզվաբանական դպրոցի ներսում կային կառուցվածքաբանության տեսակետների տարբերումներ. նրանք հավասարապես չէին ընդունում հարաբերությունների տեսության հիմնական դրույթները. նրանց միավորում էր հիմնականում լեզվի կառուցվածքի և նրա առանձին մակարդակների հետազոտությունը կառուցվածքաբանության տարատեսակության դիրքերից:

XX դ. 70-ական թվականներին կառուցվածքաբանության և գլոսսեմատիկայի դրույթները դադարեցին առաջնահերթություն լինելուց, և Կոպենհագենի լեզվաբանական դպրոցն իր ուշադրությունն ուղղեց սերողական լեզվաբանությանը և լեզվաբանական գիտության այլ տեսությունների:

Պրագայի լեզվաբանական դպրոց.

Այս դպրոցի հիմնադիրը չեխ լեզվաբան Վ. Մատեզիուսն է, դպրոցի ներկայացուցիչներ են դարձյալ չեխ լեզվաբաններ Բ. Տրնկան, Բ. Հավրանեկը, Վ. Սկալիչկան, Պ. Տրոստը, հետագայում դպրոցի մեջ մտան Մոսկվայի համալսարանի շրջանավարտներ Ն. Տրուբեցկոյը, Ռ. Յակոբսոնը: Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի գաղափարները սերում են Ֆ. դը Սոսյուրի հայացքներից՝ լեզվի նշանային համակարգ լինելու առումով:

Պրագայի լեզվաբանական դպրոցն ընդունում էր լեզվի համակարգայնության գաղափարը և դրանով իսկ հերքում Սոսյուրի այն տեսակետը, համաձայն որի՝ լեզվի համաժամանակյա և տարժամանակյա

կտրվածքների միջև գոյություն ունեն անհաղթահարելի խոչընդոտներ: Նրանք լեզվի զարգացման նկատմամբ ցուցաբերեցին համակարգային մոտեցում՝ առանց անտեսելու լեզվի դինամիկ զարգացման սկզբունքը:

Պրագայի լեզվաբանական դպրոցն իր տեսական և մեթոդական մոտեցումներն ամբողջ ծավալով և հետևողականությամբ իրականացրեց լեզվի հնչյունաբանության ուսումնասիրության ոլորտում՝ հիմնադրելով լեզվի գիտական նոր բնագավառ՝ *հնչույթաբանություն* (Ս. Տրուբեցկոյ):

Հնչյունաբանական ոլորտում կիրառված մեթոդներն ու հնարները Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի ներկայացուցիչները կիրառեցին լեզվաբանական հետազոտությունների այլ բնագավառներում ևս, մասնավորապես *ձևաբանական կարգերի* քննության ոլորտում՝ առաջ քաշելով լեզվաբանական երկանդամ հակադրությունների անհրաժեշտության դրույթը (Ռ. Յակոբսոն):

Շարահյուսության բնագավառում Վ. Մատեզիուսը մշակեց նախադասության ակտուալ անդամատման տեսությունը, որի հիմքում ընկած է *անմիջական կազմիչների դրույթը*, այն ենթադրում է նախադասության անդամատում նախ՝ միջուկային (գլխավոր) անդամների, ապա առմիջուկային անդամների (ենթակայի և ստորոգյալի լրացումների). վերջիններս իրենց հերթին անդամատվում են ըստ լրացական հարաբերությունների բնույթի:

Այս դպրոցը մշակեց նաև «գործառական բառագիտության», «մասնագիտական լեզվի» և «գործառական ոճերի» տեսությունը:

Պրագայի լեզվաբանական դպրոցը մեծ ազդեցություն է ունեցել և շարունակում է ունենալ համաշխարհային լեզվաբանական մտքի զարգացման վրա: Այդ դպրոցի հիմնադրույթներն ու գաղափարները չեն կորցրել իրենց հրատապությունը ներկա ժամանակներում, ինչպիսին է, օրինակ, *լեզվական միավորների նշանայնության և ոչ նշանայնության գաղափարի* հարցադրումը:

Նկարագրական լեզվաբանություն.

XX դ. կեսերի ամերիկյան լեզվաբանական ուղղություններից է. ձևավորվել է Լ. Բլյումֆիլդի հայացքների անմիջական ազդեցության ներքո: Նա ամերիկյան հնդկացիական ցեղերի լեզուներն ուսումնասիրելիս կիրառեց Պրագայի լեզվաբանական դպրոցի մեթոդներն ու եղանակները և հանգեց անխուսափելի հետևության. եվրոպական լեզվաբանությունից հայտնի դասական մեթոդները չէին օգնում բացահայտելու հնդկացիական լեզուների քերականական օրինաչափությունները: Կիրառվող այդ մեթոդները մշակվել էին ցեղակից լեզուների ուսումնասիրության նպատակով, ուստի պետք է ստեղծել վերլուծության նոր մեթոդներ՝ ուսումնասիրելու համար տեղաբնիկների լեզուները, որոնք մեծ մասամբ

չունենին գրային համակարգ, քերականություն, և նրանց վերաբերյալ չկային բառարաններ:

Լ. Բրյումֆիլդն առաջ քաշեց *նկարագրական մեթոդի* կիրառման գաղափարը, որ նրա կարծիքով կարող է որոշակի դարձնել լեզվական ձևերի ու նրանց նշանակությունների որոշման գիտական չափանիշները: Բրյումֆիլդը լեզվական երևույթների մեկնաբանությունը տվեց մարդու հոգեբանության և մտածողության կարգերի միջոցով և այդ եղանակն անվանեց *մենտալիստիկական* (տրամաբանական):

Այս ուղղությունն առաջ քաշեց *միջանկյալ մակարդակների* հարցերը, ինչպիսին է *ձևույթահնչույթաբանությունը*, որի ուսումնասիրությամբ շարունակեցին զբաղվել լեզվաբանական տարբեր ավանդույթներում: Բառային մակարդակի քննության համատեքստում բառը չդիտարկեցին իբրև լեզվական հիմնական միավոր և այն չմեկնաբանեցին որպես ձևույթների միասնության ու բաղադրիչ տարրերի հորիզոնական շղթա:

Նկարագրական լեզվաբանությունն առաջ քաշեց լեզվական մակարդակների համաձևունակության գաղափարը (изоморфизм), որ ներառում է հնչյունաբանական և ձևաբանական մակարդակները՝ անտեսելով նրանց տարբերակիչ հատկանիշները:

Վերլուծության քայլեր են համարվում՝

- 1) բնագրի անդամատումը երկու նվազագույն միավորների,
- 2) լեզվի կառուցվածքային միավորների բաշխումների վերականգնում և դրանց միավորում բաշխումնային խմբերի մեջ,
- 3) լեզվի որոշակի կաղապարի կառուցում՝ նրա համակարգի որոշակի մակարդակում,
- 4) լեզվի նկարագրությունը պետք է ավարտվի լեզվի համակարգի ընդհանուր կաղապարի կառուցումով, որտեղ պետք է արտացոլվեն տարբեր մակարդակների լրացական (կախումնային) հարաբերությունները:

Նկարագրական լեզվաբանությունն ստեղծեց տեսակների մասին *հակադրական և ոչ հակադրական բաշխումների հիմնադրույթը*:

Հակադրական բաշխումը տալիս է լեզվի կառուցվածքի ինքնուրույն միավորների (անփոփոխականների) արժեքը ցանկացած մակարդակում. այս դեպքում լեզվական տարրերը հանդիպում են նույնական միջավայրում և փոխադարձ փոփոխության դեպքում հանդես են բերում տարբեր իմաստներ:

Ոչ հակադրական բաշխումը (ազատ փոփոխություն և լրացուցիչ բաշխում) վերաբերում է միևնույն միավորի տարբերակներին: *Ազատ փոփոխության դեպքում* հակադրվող միավորներն ընդունվում են նույն միջավայրում, սակայն միմյանց փոխարինելիս իմաստներ չեն տարբերակում: *Լրացուցիչ բաշխման* միավորները չեն հանդիպում

նույնական դիրքերում, և նրանց տարբերությունները պայմանավորված են դիրքերի տարբերությամբ:

Լեզվաբանական այս դպրոցի ներկայացուցիչներն ընդունում էին լեզվի ամբողջական նկարագրության հնարավորությունը՝ հենվելով բացառապես նրա բաշխումնային ձևերի տվյալների վրա: Այդ նկատառումով էլ նկարագրական այս դպրոցը հաճախ անվանում են *նկարագրական լեզվաբանություն*:

Նկարագրական լեզվաբանությունը հանգամանորեն մշակվեց հնչյունաբանական վերլուծության մեթոդները և ըստ այդմ նկարագրեց բազմաթիվ լեզուների հնչյունական համակարգերը, այդ թվում նաև վաղուց չուսումնասիրված համակարգերը, քննության առնվեցին առոգանական երևույթները (տոնայնություն, շեշտ, հնչերանգ և այլն): Առանձնացվեցին և նկարագրվեցին ձևային տարբեր տեսակները. համեմատաբար ընդլայնվեց ձևային ըմբռնումը:

XX դ. 50–60–ական թվականներին նկարագրական լեզվաբանական դպրոցը ճգնաժամ ապրեց, որ պայմանավորված էր լեզվական իրողությունների պարզեցված ըմբռնումներով, հիմնախնդիրների անլիարժեքությամբ, լեզվի բաշխումնային ասպեկտին գերակայություն տալով և այլն:

Լեզվաբանական աշխարհում արդեն ի հայտ են գալիս նոր ուղղություններ, ինչպիսին են՝ *փոխակերպական քերականությունը, սերողական քերականությունը, բաղադրիչների վերլուծության և շարահյուսական իմաստաբանության տեսությունները* և այլն:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ի՞նչ հարցեր է քննում կառուցվածքաբանությունը:

բ) Ինչպիսի՞ դպրոցներ ունի կառուցվածքային լեզվաբանությունը:

գ) Ի՞նչ հարցերի է անդրադարձել Պրագայի դպրոցը:

դ) Որո՞նք են Կոպենհագենի դպրոցի հիմնադրույթները:

ե) Ի՞նչ պայմաններում առաջացավ նկարագրական լեզվաբանությունը:

զ) Ի՞նչ դրույթներ առաջ քաշեց նկարագրական լեզվաբանությունը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Է. Բ. Ադայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987 (էջ 171–178):

2. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008 (էջ 27–28):

3. Գ. Ջահուկյան, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Ե., 1962 (էջ 214–220, 243–272):
4. Березин Ф. М., Головин Б. Н., Общее языкознание, М., 1974 (էջ 308–344).
5. Кодухов В. И., Общее языкознание, М., 2013 (էջ 78–96).
Բ.
6. Березин Ф. М., История лингвистических учений, М., 1984 (էջ 190–195, 206–209, 220–222).
7. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969 (էջ 458–459).
8. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 496–497).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 22 (47) և անվանում

**ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:
Ա. ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Հաղորդակցական լեզվաբանություն: Լեզվական հաղորդակցում:
Տեղեկատվական հաղորդակցում: Կարգավորող հաղորդակցում:
Արտալեզվական հաղորդակցում: Էլեկտրոնային և
միջմշակութային հաղորդակցում:

գ) Դասավանդման և ուսումնասիրության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության փեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

XX դ. երկրորդ կեսին լեզվաբանությունը, գրեթե սպառված համարելով լեզվական համակարգի կառուցվածքային տարրերի քննությունը, ուշադրություն դարձրեց լեզվական միավորների գործառական ոլորտին՝ ուսումնասիրության առարկա դարձնելով լեզվի հաղորդակցական գործառույթը: Հարցադրումների քննության համատեքստում լեզուն դիտարկվեց որպես հաղորդակցման հիմնական պայման և կարևորագույն գործիք: Հաղորդակցումը քննվեց ինչպես լեզվական, այնպես էլ արտալեզվական հանգամանքների ոլորտներում, որպես հանրության անդամների փոխհարաբերությունների յուրահատուկ ձև, որ դրսևորվում է նրանց գիտակցական աշխատանքային և մշակութային գործունեության ընթացքում:

Հաղորդակցումը բաղկացած է խոսողական ակտերից և տրոհվում է հաղորդակցման միավորների: Հաղորդակցմանը մասնակցում են երկու կողմեր՝ հաղորդակցական բնագրի սերողներն ու այն մեկնաբանողները: Հաղորդակցումը՝ որպես խոսքի դրսևորման ձև, ունի նշանային հատկություններ, որոնք համարվում են տարբերակիչ հատկանիշներ: Հասարակության պրակտիկայում կարևորագույնը լեզվի գործադրումն է, որն ուղեկցվում է յուրահատուկ լեզվական վարքուկանոնով:

Լեզվական հաղորդակցումը տարատեսակ դրսևորումներ ունի, որոնց մեջ էական նշանակություն են ստանում հաղորդակցման փեքստի և կարգավորող փեքստերը:

Տեղեկատվական հաղորդակցումը լեզվի այն հատկանիշներից է, որ արտաքին աշխարհի մասին տեղեկություններ է հաղորդում մարդուն: Հաղորդակցման այս տեսակն ուսումնասիրվում է տեղեկատվական լեզվաբանության կողմից:

Կարգավորող հաղորդակցումը ուսումնասիրում է լեզվի ազդեցությունը լեզվակիր անհատի գիտակցության և վարքականոնի վրա: Հաղորդակցման այս տեսակն ուսումնասիրվում է պրագմատիկական լեզվաբանության կողմից:

Հաղորդակցական լեզվաբանության առաջացման գործում կարևոր ներդրում ունեցավ Ա. Վ. Բոնդարկոյի դպրոցը, որ հրատարակեց վեցհատորանոց հիմնարար մի աշխատանք՝ «Գործառնական քերականության տեսություն» (խմբագիր՝ Ա. Վ. Բոնդարկո, Պետերբուրգ, 1987–1996), որտեղ խորապես ուսումնասիրված են լեզվի իմաստագործառական դաշտերի խնդիրները, բառագիտության և քերականության հարաբերակցության կարևորագույն հարցերը:

Հաղորդակցական լեզվաբանությունն ուսումնասիրում է հաղորդակցման իրականացման ինչպես լեզվական և արտալեզվական գործիքները, այնպես էլ հաղորդակցական ակտի իրականացման միջոցներն ու պայմանները և այլն:

Լեզվական հաղորդակցումը մարդկային հանրության շփումների կարևորագույն միջոց է. նկատի է առնվում, որ այդ միջոցը հանրային (ընդհանրական) բնույթ է կրում, և որ հաղորդակցման մյուս բոլոր ձևերի համեմատությամբ լեզվականը գերակա բնույթ ունի:

Լեզվական հաղորդակցման հիմնական միջոցներն են լեզվի համակարգի մակարդակային միավորները, որոնք հանդես են գալիս գրավոր և բանավոր փարբերակներով:

Արտալեզվական հաղորդակցումն իրականացվում է հարալեզվական միավորների միջոցով, որոնցից են շարժումների համակարգը (կինեսիկան), մնջախաղը, դիմախաղը և այլն: Հարալեզվական միավորները հաղորդակցմանը մասնակցում են որպես նշանի նշան՝ փոխարինելով լեզվական նշանին. այդպիսին են Մորգեի այբուբենը, երաժշտական նոտաները, մաթեմատիկայի, քիմիայի և ֆիզիկայի բնագավառի բանաձևերը, լեզվական կադապարների բանաձևերը և այլն:

Հաղորդակցական ակտն իրականանում է գրավոր և բանավոր ձևով, ինչպես նաև տեսողական և լսողական գործարանների միջոցով, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իրեն հատուկ տեղեկատվության ծածկագրման (կոդավորման) համակարգ:

Արտալեզվական հաղորդակցության բոլոր ձևերը օժանդակ միջոցներ են լեզվական գործարանների համար և այդպիսով լրացնում են այն

բացը, որ տվյալ պահին ցուցաբերում են լեզվական միջոցները (դա հատկապես վերաբերում է տեսողական և լսողական գործարաններին): Օժանդակ միջոցներ են համարվում բարձրախոսները, տեսալսողական սարքավորումները (հոլովակները) և այլն, որոնք կարող են հաղորդակցումն իրականացնել ժամանակի և տարածության սահմանափակումներից դուրս:

Հաղորդակցական լեզվաբանության տեսության մեջ շեշտվում է *լեզվական անհատի դերը*¹¹. վերջինս լեզվական հաղորդակցման գործընթացում առաջնահերթ նշանակություն ունի: Լեզվական անհատը գոյություն ունի լեզվական բոլոր տարածություններում (լեզվական շփումների բնագավառում և վարքականոնի տարբեր դրսևորումներում): Անհատը և հաղորդակցական անձնավորությունը հոգեբանորեն տարբերվում են միմյանցից. միևնույն անհատն իր հոգեկան աշխարհով կարող է երկատված լինել՝ ցուցաբերելով տարբեր հոգեկերտվածքներ, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող է բնութագրական լինել առանձին անհատի (մարդու): Դա հոգեբանության մեջ ընդունված անհատի բազմակիության տեսակետն է: Որպես բարդ ու բազմապլան երևույթ, անհատը գոյություն ունի հասարակական, ֆիզիկական, բանական, զգայական, հոգեկան, լեզվամտածողական և այլ կարգի հարթություններում: Ըստ այդմ, լեզվական անհատն ուսումնասիրվում է ոչ միայն լեզվաբանության, այլև փիլիսոփայության, հոգեբանության, տրամաբանության, հասարակագիտության և այլ գիտությունների կողմից. յուրաքանչյուր գիտություն անհատի հոգեկերտվածքին մոտենում է իր տեսանկյունից և, ըստ այդմ, ձևավորում է իր կարծիքը նրա (լեզվական անհատի) ներքին–հոգեկան և արտաքին–ֆիզիկական հատկանիշների ու նրանց դերի վերաբերյալ:

Տվյալ անհատի ազգային բնութագրերի ուսումնասիրության միջոցով միայն կարելի է բացահայտել *լեզվական անհատ* հասկացության իմաստը: Անհատի լեզվական վարքականոնի մեջ լիովին դրսևորվում է նրա ազգային բնավորության ողջ համապատկերը, որի բաղադրիչներ են դառնում անհատի հոգեբանությունը, վարքագիծը, պահվածքը, զգայական հույզերն ու դրանց հակազդեցությունները:

Լեզուն ոչ միայն կառուցվածք է կամ ներփակ համակարգ, այլև մարդու հաղորդակցական վարքագծի կանոնների ամբողջություն, որի բաղադրիչները գործառվում են որոշակի հանրության շրջանակներում և որոշակի հաղորդակցության պայմաններում: Հետևաբար կարելի է ասել, որ հաղորդակցության գլխավոր նպատակն ու գործառույթը մարդկանց միավորելն է (համախմբելը) գիտակցական ընդհանուր գործունեության մեջ. հաղորդակցական գործընթացի նպատակը ոչ թե տեղեկության

11 Стін Караулов Ю. Н., Русский язык и языковая личность, М., 1987.

միակողմանի հաղորդումն է, այլ ստացողից արձագանք ընդունելն է, ոչ թե ազդելը (որոշակի ուղղությամբ), այլ փոխազդելը¹²:

Հաղորդակցական լեզվաբանության մեջ առանձնացնում են էլեկտրոնային և միջմշակութային հաղորդակցման տեսակները:

Էլեկտրոնային հաղորդակցումը հաղորդման յուրահատուկ տեսակ է, որ տեղի է ունենում այնպիսի մարդկանց համագործակցությունը ապահովելու նպատակով, որոնք ժամանակով և տարածությամբ միմյանցից հեռու են գտնվում՝ պայմանավորված ինչպես ժամային գոտիների տարբերությամբ, այնպես էլ աշխարհագրական տարածքների հեռավորությամբ: Էլեկտրոնային հաղորդակցումը հաղթահարում է այդ խոչընդոտները և հնարավոր դարձնում համագործակցությունը համացանցի պայմաններում՝ բարձր տեխնոլոգիաների ներդրման հետևանքով:

Գոյություն ունեն էլեկտրոնային հաղորդակցման մի քանի հիմնական տեսակներ՝

1. էլեկտրոնային փոստերի միջոցով (e-mail),
2. համացանց-խոսակցությամբ (Internet relay chat),
3. էլեկտրոնային բանավիճային խմբերով (discussion groups),
4. տարատեսակ թեմատիկ խմբերով (forums),
5. իրական ժամանակահատվածում հաղորդման ծավալով (instant messaging)¹³:

Էլեկտրոնային հաղորդակցումը համագործակցության նոր միջոց է, որի ուսումնասիրությամբ զբաղվում է լեզվաբանությունը. վերջինս վեր է հանում հաղորդակցման լրացուցիչ այնպիսի միջոցներ, ինչպիսին են *արտալեզվական նշանները էլեկտրոնային փոստերում և երկխոսություններում, լակոնիկ և արտահայտիչ կրճատումները*: Նորահայտ այդ բաղադրիչները նպաստում են էլեկտրոնային հաղորդակցման լիարժեքությանն ու նպաստում խոսքային գործունեության համակողմանի դրսևորմանը: Խոսքային գործունեությունը դիտվում է որպես խոսքի տարբերակների համակցում, որի դեպքում զուգակցված ձևով հանդես են գալիս գրավոր և բանավոր խոսքերը: Այսպիսի խոսքը պարունակում է որոշակի հատկանիշներ, որոնք հատուկ են ինչպես հանրային խոսքին, այնպես էլ երկխոսությանն ու մենախոսությանը:

Էլեկտրոնային հաղորդակցումը տեղի է ունենում էկրանի վրա կազմավորված *տեքստերի միջոցով*, էլեկտրոնային տեքստերը և

12 Кашкин В. Б., Введение в теорию коммуникации, Воронеж, 2000.

13 Карамышев Т. В., Компьютерная лингводидактика, СПб, 2000.

տպագիր տեքստերը որոշակիորեն միմյանցից տարբերվում են. առաջին տարբերությունն այն է, որ տպագիր տեքստերը սովորաբար հավաքվում են թղթի վրա: Էլեկտրոնային տեքստը կարելի է հավաքել տարբեր տեսակի և տարբեր չափերի տառանշաններով, տարբեր լեզուներով, տարբեր գույներով, ուղիղ կամ շեղ տառանշաններով, բաց կամ թավ երանգով, կարելի է ուղղել կամ խմբագրել հատվածը կամ հատվածները՝ վերացնելով նրանց հետքերը, կարելի է տեղափոխել այս կամ այն հատվածը՝ օգտվելով համակարգչի հիշողությունից և այլն, և այլն:

Էլեկտրոնային տեքստի վերլուծության ընթացքում բացահայտվում է մի կարևոր հանգամանք ևս. լեզվական հաղորդակցմանը զուգընթաց տեղի է ունենում արտալեզվական հաղորդակցում, քանի որ էլեկտրոնային տեքստի կայացմանն օգնում են նաև հարալեզվական գործոնները, որոնք, հատուկ լինելով միայն բանավոր հաղորդակցմանը, հանդես են գալիս նաև էլեկտրոնային հաղորդակցման ոլորտում:

Այս բոլորով հանդերձ, էլեկտրոնային հաղորդակցումը թեև առանձնանում է որպես հաղորդակցման յուրահատուկ տեսակ, այնուամենայնիվ համատեղում է այնպիսի գծեր, որոնք հատուկ են բանավոր և գրավոր խոսքին: Այդ ընդհանրություններով հանդերձ՝ էլեկտրոնային հաղորդակցումն ի հայտ է բերում նաև այնպիսի հատկանիշներ, որոնք հատուկ են միայն իրեն:

XX դարում լեզվաբանության առաջնահերթություններից մեկը դարձավ *միջմշակութային հաղորդակցությունը*. լեզվաբանության այս բնագավառն ուսումնասիրում է տարբեր հանրություններում ձևավորված մշակույթների երկխոսությունը, տարբեր մշակույթների փոխներթափանցումը: Միջմշակութային հաղորդակցության ծագումը կապվում է պատմական որոշակի իրադրության հետ, երբ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո անհրաժեշտություն առաջացավ արագ և արդյունավետ կերպով հաղորդում փոխանակելու դաշնակից պետությունների և ներգաղթյալների հետ:

XX դ. 70-ական թվականներին աստիճանական ձևավորման ճանապարհին միջմշակութային հաղորդակցումն ի հայտ եկավ նաև ամերիկյան լեզվաբանության մեջ: Այն օգտագործում էր մի շարք գիտությունների նվաճումները, ինչպես՝ լեզվաբանական մարդաբանության, ճանաչողական լեզվաբանության, հասարակագիտության, հաղորդակցման տեսության, հասարակական հոգեբանության, էթնոլինգվիստիկայի և այլն: Է. Հոլլը ցույց տվեց, որ հաղորդակցումն ու մշակույթը գտնվում են սերտ կապերի մեջ. նրա աշխատություններում ձևակերպվեցին հաղորդակցման և մշակույթի

հիմնարար դրույթները (տրվում էր նաև նրանց փոխադարձ կապի և փոխապայմանավորվածության վերլուծությունը)¹⁴:

Միջմշակութային հաղորդակցությունը՝ որպես գիտակարգ, փորձում էր լուծել մի շարք խնդիրներ, ինչպես՝

ա) միջմշակութային շփումների ընթացքում *լարվածության զոնաների* որոշարկումը,

բ) հաղորդակցության ընթացքում հնարավոր խափանումների կանխումը,

գ) լեզվամշակութաբանական հիմնական տերմինների փոխադրումը լեզվից լեզու,

դ) ուսումնասիրվող լեզվի մշակույթին տիրապետումը (վերջինս օտար լեզվի տիրապետման վերջնական փուլն է):

Միջմշակութային հաղորդակցության խնդիրներով զբաղվող մասնագետները աստիճանաբար կարևորեցին *քրոսմշակույթների* (кросскультура) ուսումնասիրությունը, այսինքն՝ մշակույթների (մշակույթի արժեքների) փոխներթափանցման հարցերը:

Լեզվաբանական նորագույն ուղղությունների շարքում հաղորդակցական լեզվաբանությունը կարևոր տեղ է գրավում, քանի որ այն զբաղվում է լեզվի հասարակական բնույթի էական կողմերից մեկի՝ էլեկտրոնային հաղորդակցական դերի և նրա դրսևորումների խնդիրներով:

և) Հերադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Ի՞նչ է ուսումնասիրում հաղորդակցական լեզվաբանությունը:

բ) Ի՞նչ երևույթ է լեզվական հաղորդակցումը:

գ) Ինչպե՞ս է կատարվում տեղեկատվական հաղորդակցումը:

դ) Ի՞նչ է կարգավորող հաղորդակցումը:

ե) Ինչպե՞ս է կատարվում արտալեզվական հաղորդակցումը:

զ) Ի՞նչ յուրահատկություն ունի էլեկտրոնային հաղորդակցումը:

է) Ի՞նչ յուրահատկություն ունի միջմշակութային հաղորդակցումը:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Маслова В. А., Современные направления в лингвистике, М., 2008 (էջ 60–85).

2. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 252).

14 Տե՛ս Маслова В. А., Современные направления в лингвистике, էջ 83.

3. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969 (т. 200–201).
Р.
4. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (т. 233).
5. Матвеева Т. В., Полный словарь лингвистических терминов, Ростов–на–Дону, 2010 (т. 149–152).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 23 (48) և անվանում*

Բ. ՃԱՆԱԶՈՂԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Ճանաչողական լեզվաբանություն: Կոնցեպտուալ և ճանաչողական կադապարները: Կոնսպեկտ և հասկացություն: Աշխարհի լեզվական քարտեզ:

գ) *Դասավանդման և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (քովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Ժամանակակից լեզվաբանական ուղղություններից է *ճանաչողական լեզվաբանությունը*, որն զբաղվում է գիտելիքների պահպանման, որոնման, վերանշակման, ներկայացման և համակարգչային ծրագրերում նրանց օգտագործման հարցերով: Արժարժված խնդիրները լուծելու հետազոտական համակարգով ճանաչողական լեզվաբանությունը դուրս է գալիս միջգիտակարգային տարածությունից և դառնում համադրական գիտություն՝ ներառելով մաթեմատիկական, փիլիսոփայական, լեզվաբանական, հոգեբանական, տեղեկույթի տեսության որոշ հայեցակետեր և հետազոտության եղանակներ:

Ճանաչողական լեզվաբանության հիմքում ընկած է լեզվի *ճանաչողական (կոգնիտիվ) գործառույթը*. որ կապվում է գիտակցության գործունեության լեզվական արտահայտության ձևի (ձևերի) հետ: Լեզուն հանդես է գալիս իբրև նյութական աշխարհի առարկաների ու երևույթների և նրանց հատկանիշների մոդել (կադապար, նշան): Այնքանով որ լեզուն մարդու գիտակցական–գործնական դրսևորումն է, իսկ ճանաչողությունը՝ արտաքին աշխարհի արտացոլման գործընթացը, հենց այդ պատճառով էլ լեզուն չի կարող չարտացոլել առարկայական աշխարհը: Ընթրնել լեզվի արտացոլման գործառույթները արտաքին աշխարհի առարկաների, երևույթների և նրանց հատկանիշների նկատմամբ՝ նշանակում է հասկանալ, թե ինչպես է այդ աշխարհն արտացոլվում և կադապարվում լեզվի կառուցվածքների՝ լեզվական նշանների միջոցով:

Մարդու ճանաչողական գործընթացների հիմքում ընկած են լեզվական և քերականական իմաստները. ճանաչողական լեզվաբանությունը առաջին հերթին հենվում է *իմաստաբանական բնագավառի* վրա, քանի

որ իմաստաբանության տարրերը համարվում են արտաքին աշխարհի ճանաչման վերացարկված ըմբռնումներ:

Ընդհանրապես ճանաչողական լեզվաբանությունն իր հետազոտության առարկան ուսումնասիրելիս ելնում է տեսական այն դրույթից, որ մարդու գիտելիքները վճռական նշանակություն ունեն նրա վարքագիծն ու գործունեությունը որոշելու հարցում, իսկ լեզվաիմացությամբ պայմանավորված է նրա լեզվական վարքականունը:

Ճանաչողական լեզվաբանության կենտրոնական հիմնախնդիրների շրջանակը լրացնում են մի շարք հարցադրումներ, որոնք կապված են կախումների և ճանաչողական շղթայում բաղադրիչների բացահայտման հետ՝ իմացություն–լեզու–ներկայացուցչություն – տեղեկատվական հոսքի բազմափուլ գործընթացի անդամատում հասկացությունների (կոնցեպտների) – կարգայնացում – ընկալում¹⁵:

Ներկա ժամանակներում ճանաչողական լեզվաբանությունը հասել է զգալի նվաճումների, ինչպիսին է հետևողական ընդհանուր կողմնորոշվածությունը արտալեզվաբանական գործոնների և աշխարհի վերաբերյալ մարդու գիտելիքների նկատմամբ, որոնք ընկած են լեզվական երևույթների նկարագրության հիմքում:

Ճանաչողական լեզվաբանության ակնառու հաջողություններից կարելի է համարել կոնցեպտուալ և լեզվական կտրվածքներով լավ վերանշակված ուսմունքը աշխարհի նկարագրի վերաբերյալ, կոնցեպտների (հասկացությունների՝ լայն առումով), ինչպես նաև կարգայնացման վերաբերյալ մշակված նոր ուսմունքները:

Ե. Ս. Կուբրյակովան ընդգծում է, որ լեզվական կարգայնացումը կարող է հասկացվել որպես *իմացության բովանդակության կառուցվածքի* համաձևունակություն¹⁶:

Ճանաչողական լեզվաբանության հետազոտական առաջնահերթություններից է կոնցեպտի բնույթի բացահայտումը: Այս հարցադրումը հանգեցնում է նրան, որ որոշ միախառնված հասկացություններ ու տերմիններ իմաստավորվեն առանձին–առանձին, ինչպես՝ *կոնցեպտը, հասկացությունը և նշանակությունը*:

Կոնցեպտը բովանդակային առումով առավել ընդգրկուն նշանակություն ունի, քան կարող է ունենալ բառը. կոնցեպտը ներկայանում է բառերի ամբողջ ասպեկտով և արտահայտություններով, առածներով, ասացվածքներով և նույնիսկ ամբողջական բնագրերով՝ գումարած մի շարք զուգորդություններ, որոնք հարուցվում են այդ բառերով և նրանց նշանակությունների մեջ ընդգրկված չեն (բառարանային իմաստներով):

15 Кравченко А. В., Поляков В., Когнитивная парадигма в языкознании и новые вызовы // Когнитивное моделирование в лингвистике: сборник докладов – Варна, М., 2003.

16 Е. С. Кубрякова, Части речи с когнитивной точки зрения, М. 1997.

Այսպես, *խիղճ* կոնցեպտը կարող է ներկայանալ ամենատարբեր բառերով և նրանց նշանակություններով, ինչպես՝ (*խիղճ-*) *օրենք*, (*խիղճ-*) *ճշմարտություն*, (*խիղճ-*) *արդարադատություն*, (*խիղճ-*) *Աստված* և այլն:

Կոնցեպտը տարատեսակ ըմբռնումներ ունի, ինչպիսին են՝ տրամաբանական, հոգեբանական, վարքագծային և այլն, դրանց կարելի է ավելացնել նաև բառերի նշանակությունների հարաբերակցության հարցը: Բառի նշանակությունները դառնում են կոնցեպտ այն դեպքում, երբ դրանք *ամրակայվում են նշանով*¹⁷:

Կոնցեպտ և *հասկացություն* բառերը իրենց ներքին ձևով նույնական են և ծագում են լատ. *conceptus* *հասկացություն* բառից, թեև դրանք երկուսն էլ տարբեր նշանակություններ են արտահայտում: Հասկացությունը *առարկայի ճանաչելի իրական հարկանիշների ամբողջությունն է*, իսկ կոնցեպտը ազգային յուրահատուկ մտածողության կառուցատիպ է, որի բովանդակային պլանը կազմում է տվյալ առարկայի մասին գիտելիքների ամբողջությունը, իսկ արտահայտության պլանը՝ լեզվական միջոցների ամբողջությունը (բառական, դարձվածաբանական, առած-ասացվածքային և այլն): Այլ կերպ՝ կոնցեպտը նյութական կամ հոգևոր (օբյեկտի) առարկայի մտացածին կադապարն է, որ գիտակցության հետ անմիջականորեն կապվում է համապատասխան լեզվական նշանով: Կոնցեպտի միջոցով տրվում է հասկացության բովանդակությունը, արտահայտվում է միտք (*լրարածության կոնցեպտը* Մուրացանի ստեղծագործություններում, *ժամանակի կոնցեպտը* Ե. Չարենցի պոեմներում, *հավաստի կոնցեպտը* Գ. Դեմիրճյանի պատմավեպում, *սիրո կոնցեպտը* Վ. Շեքսպիրի ողբերգություններում և այլն):

Լեզվաբանության մեջ *կոնցեպտի* – *հասկացության* – *նշանակության* փոխհարաբերությունը լուծվում է տարբեր կերպ: Հետազոտողների մեծ մասի կարծիքն այն է, որ կոնցեպտը զգալիորեն լայն ըմբռնում է, քան բառական նշանակությունը (Վ. Ի. Կարասիկ), մյուսները ենթադրում են, որ կոնցեպտը հարաբերակցում է ոչ թե բոլոր բառերին, այլ նրանց նշանակություններից միայն մեկին (Դ. Ս. Լիխաչև):

Հասկանալի է՝ կոնցեպտը, հասկացությունը և նշանակությունը տարբեր տերմիններ են և բավարարում են տարբեր գիտությունների (գիտակարգերի) հարցադրումներին: *Կոնցեպտը* և *հասկացությունը* զուգահեռ տերմիններ են և պատկանում են տարբեր գիտությունների, *հասկացությունը* տրամաբանության և փիլիսոփայության բնագավառների եզրույթ է, իսկ *կոնցեպտը* գործածական է մի շարք գիտությունների ոլորտում, ինչպես՝ մաթեմատիկական տրամաբանության, մշակութաբանության,

17 Кубрянова Е. С., Память и ее роль в исследовании речевой деятельности // Текст в коммуникации, М., 1991.

լեզվամշակութաբանության, ճանաչողական լեզվաբանության և այլն: Կոնցեպտն ու նշանակությունը փոխադարձաբար միանշանակ հարաբերության մեջ չեն գտնվում միմյանց նկատմամբ:

Կոնցեպտն այնպիսի կառուցատիպ է՝ կադապար, որ հարաբերականորեն թե՛ կայուն է և թե՛ ճանաչելի՝ որպես օբյեկտիվ իրականության որևէ առարկայի բնութագրական բանաձև: Կոնցեպտը կապված է արտաքին աշխարհի հետ առավել անմիջականորեն, քան նշանակությամբ: Բառն իր նշանակությամբ միշտ արտահայտում է կոնցեպտի բազմմաստ նշանակությունների միայն մի մասը: Որքան էլ կոնցեպտը տարբերակվում է բառից իր իմաստային ծավալով, այնուամենայնիվ կոնցեպտի ոլորտ կարելի է թափանցել առաջին հերթին լեզվական միջոցների ուղիով, որոնք են բառերը, նախադասությունները, խոսույթները և այլն:

Մարդու գիտակցության մեջ կոնցեպտն առաջանում է աշխատանքային գործունեության և դրա հետ կապված՝ փորձառության ընթացքում:

Կոնցեպտը բաղկացած է մի շարք բաղադրիչներից՝

ա) մարդու զգայական անմիջական փորձից,

բ) մարդու առարկայական գործունեությունից,

գ) մարդու գիտակցության մեջ առկա այլ կոնցեպտների մտային գործողություններից,

դ) լեզվական գիտելիքներից (կոնցեպտը կարող է մարդուն իրազեկ դարձնել և բացատրել որևէ բան՝ լեզվական ձևի մեջ),

ե) լեզվական միավորների գիտակցական ըմբռնումից և այլն (Զ. Դ. Պոպովա, Ի. Ա. Ստերնին):

Կոնցեպտները դասակարգվում են տարբեր հիմունքներով:

Թեմատիկ առումով դասակարգելիս առանձնացնում են կոնցեպտների հետևյալ բնագավառները՝ *զգացական, պարկերային, բնագրային* և այլն, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ կոչվում են *կոնցեպտների բնագավառներ* (концептосфера):

Ըստ կրողների առումի՝ առանձնացնում են կոնցեպտների հետևյալ բնագավառները՝ *անհատական մասնավոր-խմբային, ընդհանուր-խմբային, ազգային, քաղաքական և համամարդկային*:

Մասնագիտական գրականության մեջ կոնցեպտների այլ կարգի բաժանումներ էլ կան, ինչպես՝ *առաջնային և անհատական տեսակները*:

Առաջնային տեսակն այլ կերպ անվանում են ճանաչողական կոնցեպտ, *անհատականը՝* գեղարվեստական կոնցեպտ:

Ճանաչողական կոնցեպտներն արտահայտում են հանրային նշանակություններ. դրանք ճանաչելի են հանրության բոլոր անդամների համար, իսկ գեղարվեստական կոնցեպտները կրում են անհատական բնույթ և պայմանավորված են անհատների կրթական մակարդակով:

Ժամանակակից կոնցեպտագիտությունը զարգանում է այս երկու ուղղությունների ուսումնասիրության և նրանց էական հատկանիշների բացահայտման ուղիով:

Ցանկացած կոնցեպտ օգտվում է լեզվական արտահայտության ձևերի ընդհանրական բովանդակությունից: Հետևաբար անհատական կոնցեպտի յուրահատկությունը պայմանավորված է նրա կոնցեպտի բնագավառով (կոնցեպտոսֆերայով), ուստի բանաստեղծի կամ գրողի ոճի, աշխարհայացքի և ինքնարժևորման նկարագրության համար անհրաժեշտ է իմանալ այն բնագավառը, որի կրողն է տվյալ անհատը: Անհատական կոնցեպտները կազմում են ազգային մշակույթի բաղադրիչներ. ըստ այդմ՝ հայտնի մտավորականների (գրողների, բանաստեղծների, արվեստագետների և այլնի) կոնցեպտոսֆերաները միավորելով՝ կարելի է կազմել տվյալ ազգային մշակույթի կոնցեպտների բառարանը: Այդ առումով էլ հրատապ է դառնում անհատական կոնցեպտների արձանագրումը, որ կարող է դառնալ մեծ արվեստագետների կոնցեպտոսֆերայի բառարան:

Ճանաչողական (ընդհանրական) կոնցեպտների համեմատությամբ, գեղարվեստական կոնցեպտները անհատական բնույթ են կրում և հոգեբանական առումով ավելի բարդ ու բազմազան են, որ պայմանավորված է անհատական զգացումների, զգացումնքների, կամքի դրսևորման ձևերով, որոնք ի հայտ են գալիս գեղարվեստական զուգորդությունների հիման վրա: Ինչքան հարուստ և խորն են բանաստեղծի, գրողի կամ արվեստագետի հոգևոր-մշակութային ներաշխարհը և զգայական փորձը, այնքան տարողունակ են նրա կոնցեպտները:

Այս առումով, չափազանց տարողունակ են Վերածննդի դարաշրջանի գրողների, բանաստեղծների, դրամատուրգների, նկարիչների, քանդակագործների կոնցեպտները, քան հետվերածննդյան ժամանակների մտավորականների կոնցեպտները:

Ճանաչողական լեզվաբանությունն զբաղվում է արտաքին աշխարհի մասին մարդու ձեռք բերած գիտելիքների լեզվական ձևերի (կադապարների, նշանների) քննության հարցերով: Այդ գիտելիքների ամբողջությունը ամրակայվում է լեզվական ձևերի մեջ, որ տարատեսակ կոնցեպտներում անվանում են տարբեր կերպ՝ *լեզվական միջանկյալ աշխարհ*, *աշխարհի լեզվական արտապատկերում*, *աշխարհի լեզվական կադապար* կամ *աշխարհի լեզվական քարտեզ*¹⁸:

Լեզվական քարտեզի ուսումնասիրության ուղղություններից են *դիպաբանական* (ինչպես՝ սլավոնական, բալկանյան լեզվական քարտեզներ և այլն), *ժողովրդի հոգևոր մշակույթի վերականգնման* (մշակութային արժեքների տարժամանակյա ուսումնասիրություն),

18 В. А. Маслова, նշվ. աշխ., էջ 124:

լեզվաբանական (լեզվական քարտեզի արտացոլում լեզվի բառային կազմի, բառակազմության մեջ և այլ բաժիններում)¹⁹:

Յուրաքանչյուր ոք արտաքին աշխարհն ընկալում է յուրովի՝ իր զգայարանների և գիտակցության միջոցով, բայց և այդ ընթացքում օգտագործում է հասարակության կուտակած փորձը: Այդ ճանապարհին անհատը ձեռք է բերում տվյալ հասարակությանը հատուկ կոնցեպտուալ կարծրատիպերի համակարգ՝ ամրակայված ավանդույթի ուժով, որին հատուկ են հասարակության մտածողության նորմերը, գնահատման չափանիշները և վարքականոնի դրսևորումները: Ամեն մի անհատի համար հասարակության կուտակած փորձի յուրացումը բերում է աշխարհի միանման քարտեզի ձևավորման: Մյուս կողմից՝ աշխարհի քարտեզը արտացոլվում է տվյալ հանրության լեզվի բովանդակային պլանի մեջ, որի վերլուծությունն օգնում է հասկանալու, թե ինչով են միմյանցից զանազանվում ազգային մշակույթները, ինչպես են միմյանց լրացնում համաաշխարհային մշակույթների համատեքստում, և ինչպես են նրանց արժեքները փոխներթափանցում այլալեզու մշակութային տարածքներ:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

- ա) Ինչ է ուսումնասիրում ճանաչողական լեզվաբանությունը:
- բ) Ո՞րն է լեզվի ճանաչողական գործառույթը:
- գ) Ինչ է ներառում կոնցեպտուալ կաղապարը:
- դ) Ինչ է ներառում ճանաչողական կաղապարը:
- ե) Ինչով են ընդհանուր կոնսպեկտը և հասկացությունը:
- զ) Ինչ յուրահատկություն ունի գեղարվեստական կոնցեպտը:
- է) Ո՞րն է աշխարհի լեզվական քարտեզի էությունը:
- ը) Լեզվական քարտեզի ուսումնասիրության ինչ ուղղություններ կան:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Маслова В. А., Современные направления в лингвистике, М., 2008 (էջ 86–127).
2. Кравченко А. В., Поляков В., Когнитивная парадигма в языкознании и новые вызовы // Когнитивное моделирование в лингвистике: сборник докладов – Варна, М., 2003.
3. Кубрянкова Е. С., Память и ее роль в исследовании речевой деятельности // Текст в коммуникации, М., 1991.

19 Е. С. Яковлева, Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени, восприятия), М., 1994.

Ф.

4. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (т. 247–248).
5. Матвеева Т. В., Полный словарь лингвистических терминов, Ростов–на–Дону, 2010 (т. 147).

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) *Դասախոսության թեմա N 24 (49) և անվանում*

Գ. ՀԱՄԱԿԱՐԳ-ՉԱՅԻՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

բ) *Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր*

Մեքենական թարգմանություն, հաղորդակցման կադապարավորում, համակարգչային բառարանագրություն, հեռավար ուսուցում, տեքստի մատուցման հիպերտեքստային տեխնոլոգիաներ:

գ) *Դասախոսության և ուսումնասության մեթոդներ*

Դասախոսություն

դ) *Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)*

Համակարգչային լեզվաբանությունը ժամանակակից լեզվաբանական նորագույն ուղղություններից է, որ զբաղվում է լեզվաբանության մեջ համակարգչային գործիքների կիրառման և նրան առնչվող գիտակարգերի հարցերով: Նրա հիմնական խնդիրներն են՝

ա) հաղորդակցության կադապարավորում, մարդու և ԷՀՄ-ի փոխհամագործակցության ապահովում,

բ) բնական լեզվի վերամշակման յուրահատուկ համակարգի ստեղծում,

գ) տեղեկույթների որոնման և հիպերտեքստային համակարգի ստեղծում,

դ) Internet համակարգչային ցանցի շահագործում և զարգացում,

ե) մեքենական թարգմանության կազմակերպում,

զ) տառադարձության և տառագրության համակարգերի կատարելագործում,

է) գրավոր հուշարձանների մեկնաբանություն,

ը) գիտատեխնիկական տերմինների պարզեցում և հանրայնացում,

թ) համակարգչային ալգորիթմի մշակում,

ժ) մեքենական տարատեսակ բառարանների ստեղծում,

ժա) արհեստական լեզուների ստեղծում և նրանց ուսումնասիրություն,

ժբ) լեզուների դասավանդման մեթոդիկաների կատարելագործում,

ժգ) լեզվաբանական միջգիտակարգերի ուսումնասիրություն,

ժդ) գիտատեխնիկական տեղեկույթի համակարգի լեզվաբանական ապահովում և այլն:

Համակարգչային լեզվաբանության հիմնական հասկացություններն են՝ *ինֆորմացիոն (տեղեկատվական) տեխնոլոգիաներ, լեզվաբանական տեղեկույթ, լեզվաբանական ալգորիթմ, համակարգի ծրագրային ապահովում, կիրառական ծրագիր, ծրագրավորման լեզու, տվյալների բազա, տեքստի ավտոմատ ճանաչման համակարգ, մեքենական թարգմանություն, համակցված ուսուցման ծրագիր, լեզուների հեռավար ուսուցում, հաղորդակցության կադապարում, լեզվաբանական տեղեկության միջոցներ, համացանց, համակարգչային լեզվաբանության մեթոդներ* և այլն²⁰:

Ժամանակակից համակարգչային լեզվաբանության ներսում առանձնացվում են որոշակի ուղղություններ, ինչպես՝ *մեքենական թարգմանություն, հաղորդակցման կադապարավորում, համակարգչային բառարանագրություն, հեռավար ուսուցում, տեքստի մատուցման հիպերտեքստային տեխնոլոգիաներ* և այլն:

Որոնք են այդ ուղղությունների խնդիրները:

1. *Մեքենական թարգմանությունը* որևէ լեզվի բնագրի թարգմանությունն է մեկ այլ լեզվի, որ կատարվում է համակարգչի միջոցով: Այդ խնդիրները մշակվել են XX դ. 60-ական թվականներին ԱՄՆ-ում և դարավերջին լայն տարածում են գտել Ճապոնիայում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում և Չինաստանում:

Համակարգչում *տեղեկույթի ապահովման մակարդակը* ներառում է գիտելիքներ առարկայական այն բնագավառի մասին, որոնք վերաբերում են թարգմանվող տեքստերին:

Տրամաբանական ապահովման մակարդակը ներառում է այն եզրահանգումների կանոնները, որոնք հնարավորություն են տալիս առարկայական բնագավառի վերաբերյալ մուտքագրված գիտելիքները կիրառել թարգմանվող տեքստերի վերլուծության և համադրության գործընթացներում:

2. *Հաղորդակցության կադապարավորումը* կապվում է լեզվաբանական կադապարի հասկացության հետ: Այն առաջացել է կառուցվածքային լեզվաբանության մեջ (Կ. Բյուլեր, Չ. Հարիս, Չ. Հոկկերտ), սակայն գիտական կիրառություն է ստացել XX դ. 60-70-ական թվականներին մաթեմատիկական լեզվաբանության բնագավառում և կիրեռնետիկայի գաղափարների ու մեթոդների ներթափանցմամբ լեզվաբանության ոլորտ: Լեզվաբանության մեջ կադապարը դիտվում է լեզվի կառուցվածքային միավոր՝ տիպ, բաղադրիչ (կազմիչ) տարրերի հետևողական (ընդհանրական) շարք՝ դրանց կանոնավորված փոխկապակցվածությամբ (փոխհարաբերությամբ): Կադապարավորումը լեզվի կառուցվածքային միավորների բացահայտումն է ու դրանց

20 Հանգամանորեն տե՛ս Маслова В. А., Современные направления..., էջ 188–202:

ձևակերպումը որոշակի բանաձևերով: Լեզվի կառուցվածքային տարրերի ձևայնացումը հարաբերականորեն պարզունակ կաղապարներից առավել բովանդակալից կաղապարների փոխադրելու և դրանով հանդերձ լեզվի էությունն ամբողջովին բացահայտելու միջոց է: Հետևաբար լեզվական կաղապարները բաղադրիչ տարրերի հետևողական շարքեր են՝ դրանց կանոնավորված փոխկապակցությամբ (փոխհարաբերությամբ), որոնք միմյանցից տարբերվում են այդ կարգերի քանակով, դիրքով և պարտադրականությամբ²¹:

Կաղապարը պետք է կանխագուշակի և բացահայտի կաղապարվող առարկայի վարքականոնը: Տեսական լեզվաբանության մեջ օգտագործվում են կաղապարների հետևյալ տեսակները՝

- ա) համակարգչային կամ կառուցվածքային,
- բ) կանխագուշակող կաղապարներ,
- գ) նմանակող կաղապարներ,
- դ) տարժամանակյա կաղապարներ:

Այս կարգի կաղապարները, անկախ իրենց տեսակից, վերաբարձում են մարդու խոսողական գործունեությունը յուրահատուկ մաթեմատիկական բանաձևերով:

Լեզվի համակարգչային ուսուցումը ենթադրում է այնպիսի ծրագրերի ապահովում, որոնք կոչվում են «երկխոսությունը նմանակող կաղապար», որի դեպքում սովորողներն ակտիվորեն ընդգրկվում են հաղորդակցության ոլորտ: Համակարգչային ծրագիրն այդ դեպքում առաջադրում է երևակայական գրուցակցի կաղապարը:

Կաղապարավորել կարելի է նաև ըստ դիպաշարի կառուցվածքի, որ ճանաչողական մոտեցում է ցուցաբերում դիպաշարի ձևաբանության, շարահյուսության և սյուժետային առանցքի նկատմամբ:

3. *Համակարգչային բառարանագրությունը* ներառում է երկու հայեցակետ՝

- ա) նախապես հրատարակված բառարանները ներառել համակարգիչ մեքենական թարգմանության ձևով,
- բ) ստեղծել համակարգչային նոր բառարաններ:

Բառարանների ներառումը համակարգիչ (մեքենական թարգմանության ձևաչափով) բարդ աշխատանք է և պահանջում է հին բառարանների մի շարք բարդությունների հաղթահարում: Նախ՝ սովորական բառարանները զգալիորեն շատ են, որոնց գլխաբառերի համար տրված են բազմաթիվ լեզվական իմաստներ. այդ առումով այդպիսի բառարանների մուտքագրումը և օգտագործելը բավական դժվար է: Երկրորդ՝ հին

21 Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974, էջ 11: Լ. Խաչատրյան, Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Ե., 2011, էջ 3–10:

բառարանները շուտ են հնանում և չեն կարող արտացոլել ժամանակի հասարակական–քաղաքական և գիտատեխնիկական բնագավառներում ստեղծված նոր բառերը: Մինչդեռ համակարգչային բառարանները համեմատաբար պահանջվող, հրատապ և ժամանակակից բառարաններ են: Համակարգչային բառարանագրությունը նպաստում է տեսական լեզվաբանության բառարանագրության բաժնի զարգացմանը, ինչպես նաև կիրառական բնույթի մի շարք խնդիրների լուծմանը:

Մեքենական թարգմանության ընթացքում բառային ցանկացած միավորի բառական շրջապատի վերաբերյալ տեղեկությունները կարելի է ստանալ համակարգում եղած բազային տվյալներից: Այդպիսի բառարանները նորություն են, և դրանցով սկսվում է համակարգչային բառարանների դարաշրջանը:

Համակարգչային բառարանը բացատրական կամ թարգմանական բառարանների կայք է՝ բաղկացած մեկ կամ մի քանի մուտքի ինդեքսներից: Այն ներառում է տվյալ բառարանի կառուցվածքի և ծրագրային համակարգի նկարագրությունը, որոնք հնարավորություն են տալիս նրան դիմելու «երկխոսության ձևով» և այլ ծրագրերի միջնորդությամբ:

4. Համացանցի և բարձր տեխնոլոգիաների զարգացման արդի մակարդակը հնարավորություն է ընձեռում գիտելիքներ ձեռք բերել *հեռավար ուսուցման* ճանապարհով՝ առանց հաճախելու ուսումնական հաստատություն: Այդպիսի ուսուցումը հնարավոր է կազմակերպել միայն այն դեպքում, եթե տվյալ ուսումնական հաստատություններն ապահովված են ժամանակակից տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաներով և բարձրորակ մասնագետներով: Դասավանդող մասնագետի հետ անմիջական հաղորդակցում տվյալ դեպքում չկա, որ նոր մոտեցումներ է թելադրում ուսումնական գործընթացի կազմակերպման հարցում:

Հեռավար ուսուցմամբ կարելի է յուրացնել ցանկացած դասընթաց՝ հումանիտար և բնագիտական առարկաներ, այդ թվում նաև՝ օտար լեզուներ, որ համեմատաբար դժվար խնդիր է՝ պայմանավորված դասավանդման մեթոդիկայով: Ուսուցման փոխգործուն միջոցները լեզվի ուսուցման նկատմամբ ապահովում են որոշակի հետաքրքրություն. սովորողներն աստիճանաբար հաղթահարում են անվստահության զգացումը, ինքնուրույնաբար կազմակերպում ուսուցումը, կրկնում վարժությունները, ստանում անհրաժեշտ բացատրություններ և այլն: Այդպիսի ուսուցման վերջնական նպատակը լեզվական անհատի ձևավորումն է:

Օտար լեզուների հեռավար ուսուցման դժվարությունը հաղթահարվում է բազմաչափ տեխնոլոգիաների, տեսա–լսողական սարքավորումների օգտագործման հետևանքով:

5. *Տեքստի ներկայացման հիպերտեքստային տեխնոլոգիաները* ներառում են մեծ ծավալի տեքստերի (բնագրերի) բազմություններ. դրանք տեքստային զանգվածներ են՝ գծային կառուցվածքով: Հիպերտեքստի ստեղծումը նոր տեղեկատվական դարաշրջանի սկիզբն է համարվում, որ հակադրվում է գրատպության (տպագրության) շրջանին: Հիպերտեքստային տեխնոլոգիաները լայն հնարավորություն են ընձեռում օգտագործողին և թույլ են տալիս հեշտությամբ կապակցել տեղեկության տարբեր տեսակներ, ինչպիսին են սովորական տեքստը, նկարը, գծանկարը, աղյուսակը, գծապատկերը, տրամագիրը, տեսահոլովակը և այլն:

Ժամանակակից համակարգչային տեխնոլոգիաներում հիպերտեքստը համարվում է նյութի կազմավորման և հաղորդակցման ավտոմատ համակարգին միանալու մուտքի թույլտվություն, որի ընթացքում տարբեր տեքստերի միջև հաստատվում կամ վերականգնվում են որոշակի կապեր՝ ինչպես տվյալ կայքի այլ բաժիններ, այնպես էլ այլ կայքին հղում կատարելու միջոցով:

Ժամանակակից ռուսական լեզվաբանության ավանդույթում հիպերտեքստը ըմբռնվում է իբրև այնպիսի տեքստ, որ ներառում է տարբեր ձևաչափի տեքստեր, և որի մեջ դրսևորվում են տարբեր տեքստային կապեր՝ ստեղծված նրանից առաջ կամ նրան զուգահեռ:

Հիպերտեքստի օրինակ են տերմինաբանական բառարանները, հաճախականության բառարանները, հեղինակային համաբարբառները և այլն:

Տերմինաբանական բառարանում, օրինակ, որոշ բառահոդվածներ բացատրելու փոխարեն հղում է կատարվում այդ նույն բառարանի այլ հոդվածների՝ այդպիսով ապահովելով միջտեքստային կապեր: Բնագրային համաբարբառում գլխաբառի բառահոդվածում տրվում են նրա բոլոր շարահյուսական կիրառությունները (նախադասությունների կառուցվածքով), որոնք սփռված են տեքստային տարբեր տարածություններում: Բառաքերականական համաբարբառներում գլխաբառի բառահոդված են կազմում բառային վկայությունները՝ համապատասխան էջերով, առանց բնագրային կիրառությունների: Համաբարբառը, հաճախականության բառարանի հետ համեմատած, թույլ է տալիս բացահայտել հենակետային (բանալի) բառերը, գաղափար կազմել հեղինակի գործածած բառային կազմի վերաբերյալ և հասկանալ նրա աշխարհայացքն ու աշխարհընկալումը:

Հիպերտեքստն ըստ էության ինքնակազմավորված տեքստ է. այդ տերմինը այժմ առավել հաճախ փոխարինում է *համակարգչային տեքստին*: Համակարգչային ծրագրերը, որոնք ապահովված են հիպերտեքստով, թույլ են տալիս իրականացնել տեղեկույթի արագ դիտարկման ապահո-

վում, վերամշակել մեջբերման կամ առաքման հարաբերությունները, առկա տեքստը հարստացնել նոր տեղեկություններով, անցում կատարել մեկ էլեմենտից մյուսին, ճանապարհորդել հիպերտեքստում՝ բացահայտելով նոր տեղեկություններ²²:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ հիպերտեքստը տեղեկատվական տեխնոլոգիաների համակարգում յուրահատուկ միջոց է, որ ծառայում է տեղեկույթի շարադրման, պահպանման և ներկայացման համար: Հիպերտեքստը ոչ թե տեքստ է բառի ուղղակի իմաստով, այլ համարվում է տեքստի կաղապար: Հիպերտեքստը չունի ոչ սկիզբ և ոչ էլ վերջ, որ ընթերցողին թույլ է տալիս ընտրելու տեղեկույթի ընկալման հաջորդականության որոշակի կարգ: Գիտատեխնիկական նվաճումների ժամանակակից փուլում հիպերտեքստային տեխնոլոգիաները լայն կիրառություն ունեն, մինչդեռ հիպերտեքստի լեզվաբանական սկզբունքների ամբողջական նկարագրություն դեռևս չի կատարվել:

ե) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

- ա) Ի՞նչ է ուսումնասիրում համակարգչային լեզվաբանությունը:
- բ) Մեքենական թարգմանություն,
- գ) Ինչպե՞ս է կատարվում հաղորդակցման կաղապարավորումը:
- դ) Ի՞նչ տեսակների են լինում համակարգչային բառարանները:
- ե) Ինչպե՞ս է իրականանում հեռավար ուսուցումը:
- զ) Ի՞նչ է հիպերտեքստը և ի՞նչ հատկանիշներ ունի:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Маслова В. А., Современные направления в лингвистике, М., 2008 (էջ 188–202).
2. Кодухов В. И., Общее языкознание, М., 2013 (էջ 96–98).
3. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990 (էջ 397).
Բ.
4. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 185–186).
5. Матвеева Т. В., Полный словарь лингвистических терминов, Ростов–на–Дону, 2010 (էջ 339).

22 Маслова В. А., Современные направления..., էջ 201:

ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) Դասախոսության թեմա N 25 (50) և անվանում

Դ. ԼԵԶՎԱՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

բ) Հիմնական հասկացություններ, առանցքային հարցեր

Մշակույթ, լեզվամշակութաբանություն, մշակութային իմաստներ, մշակույթի կոնցեպտ, մշակութային կոննոտացիա, լինգվոկուլտուրեմա:

գ) Դասախոսողման և ուսումնասության մեթոդներ

Դասախոսություն

դ) Դասախոսության տեքստ (բովանդակություն և էլեկտրոնային նյութեր)

Լեզվամշակութաբանությունը՝ որպես գիտություն կամ գիտակարգային ուղղություն, առաջացել է հանրալեզվաբանության, էթնոլեզվաբանության, հոգելեզվաբանության, լեզվաերկրագիտության, մշակութաբանության և փոխկապակցված այլ գիտությունների հատման կետում:

Որպես միջգիտակարգային ուղղություն՝ այն ուսումնասիրում է ժողովրդի մշակույթի դրսևորումները, որոնք արտացոլվում և միաժամանակ ամրագրվում են լեզվում կամ լեզվական միջոցներով:

Լեզվի և մշակույթի փոխադարձ կապի գաղափարի ընդունումն ունի ընդգծված գործնական նշանակություն. միջգիտակարգային ուսումնասիրություններում լեզվական փաստերը և լեզվաբանական մեթոդները խաղում են վճռական դեր:

Լեզվամշակութաբանությունը փորձում է մեկնաբանել լեզվի հիմնական գործառույթներից մեկը, որ մինչև օրս չէր դիտարկվել նրա մյուս՝ հաղորդակցական, ճանաչողական, կուտակողական և կառուցողական գործառույթների համատեքստում: Լեզվի այդ նոր գործառույթը, որ ընկած է լեզվամշակութաբանության հիմքում, լեզվի կիրառական այն հատկանիշն է, որով նա դառնում է մշակույթի ստեղծման, զարգացման, պահպանման և հաղորդման գործիք:

Լեզվամշակութաբանությունը միատեսակ գնահատական և միատեսակ բնորոշում չի ստացել մասնագետների կողմից: Այդ տարակարծությունների հիմքում ընկած են լեզվամշակութաբանության վերաբերյալ տարբեր ըմբռնումներ:

Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ լեզվամշակութաբանությունը ձևավորվել է լեզվաբանության և մշակութաբանության հատման կետում, որտեղ նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձնահատուկ խնդիրները, ապա պետք է նկատի ունենանք նաև, որ այս գիտակարգային ուղղությունն իր հերթին ունի նույնպես ուսումնասիրության խնդիրներ, որոնք որոշակիորեն տարբերվում են նրա բաղադրիչ գիտությունների խնդիրներից:

Եվ դա բնական է. լեզվամշակութաբանությունը նոր գիտաճյուղ է, ուստի նոր պետք է լինեն նաև նրա ուսումնասիրության խնդիրները:

Ըստ այդմ, լեզվամշակութաբանության խնդիրներն առնչվում են այնպիսի հարցադրումների, որոնց միջոցով հնարավոր է հասկանալ և բացատրել.

1. Ինչպես է մշակույթը մասնակցում լեզվական կոնցեպտների ձևավորմանը:

2. Լեզվական նշանի նշանակության որ մասն է արտահայտում *մշակութային իմաստներ*:

3. Մշակութային այդ իմաստները գիտակցում են արդյոք խոսողներն ու լսողները, և ինչպես են նրանք ազդում խոսքային ռազմավարության վրա:

4. Իրականության մեջ գոյություն ունի արդյոք լեզվամշակութային հավասարություն, որի հիման վրա տեքստում մարմնավորվում և լեզվակիրների կողմից ճանաչվում են մշակութային իմաստները:

5. Ինչպես են բացահայտվում տվյալ մշակույթի կոնցեպտների բնագավառներն ու մշակութային խոսույթները՝ կողմնորոշվելով մեկ մշակույթի, ինչպես նաև բազմամշակույթի կրողների ներկայացուցչությամբ, ինչպես են նկարագրվում տվյալ լեզվական նշանների իմաստները, որոնք ձևավորվում են լեզվի և մշակույթի փոխազդեցության հիման վրա²³:

Մշակույթը բազմաձայ երևույթ է. ոմանք պնդում են, որ այն երկրորդ բնություն է՝ հենվելով այն դրույթի վրա, որ մարդը՝ որպես կենսաբանական արարած, մշակույթի ստեղծողն է, որի միջոցով էլ ինքը բացահայտում է իր բնական ներուժը:

Մշակույթը մարդկային գործունեության արդյունք է. դրանով կարելի է մեկնաբանել պարզ և բարձրագույն մշակույթ ստեղծելու մարդկային գործունը: Օրինակ, մարմարի բեկորը հանքավայրում դեռևս մշակույթ չէ. նրանից պատրաստված տախտակը պարզ մշակույթի դրսևորում է, այդ տախտակից պատրաստված քանդակագարդ խաչը բարձր մշակույթ է, կամ Միքելանջելոյի՝ այդ նույն բեկորից պատրաստված «Դավիթը» արդեն բարձր աստիճանի մշակույթի դրսևորում է:

23 Маслова В. А, Современные направления..., էջ 133.

Մշակույթը լայն առումով դիտվում է որևէ հանրության կյանքի և կենսագործունեության յուրահատուկ միջոցների ամբողջություն, մարդկանց միջև առկա հարաբերությունների դրսևորում (սովորույթներ, ծեսեր, ավանդույթներ, արարողություններ), արտաքին աշխարհը ուսումնասիրելու, ըմբռնելու և այն վերափոխելու գործիքների միասնություն:

Մշակույթը, ինչպես և լեզուն, հասարակական երևույթ է և մշտապես կրում է հասարակական բնույթ: Մակայն, ի տարբերություն լեզվի, որ զուտ հասարակական երևույթ է, մշակույթը հատկանշվում է երկու կողմով՝ ազգային (հասարակական) և անհատական: Իր այս կողմերով մշակույթը համապատասխանում է լեզվին (որպես հասարակական երևույթի) և խոսքին (որպես անհատական երևույթի):

Ազգային (հասարակական) մշակույթի բաղադրիչ են համարվում այն կրողների վարքի բնագավառները՝ ծեսերը, վարքագիծը, ավանդույթները, սովորույթները, իսկ անհատական մշակույթում վճռական դեր է կատարում բառը՝ որպես լեզվական նշան: Լեզվական իմաստակիր նշանները՝ ձևույթներ, բառեր, նախադասություններ, համարվում են մշակութային կարգեր, ըստ այդմ, լեզվական նշանները, փոխարինելով բառերին, հասկացություններին և նախադասություններին, ընդունակ են կատարելու «մշակույթի լեզվի» նշանների դեր:

Մշակույթը կարողացավ վերացնել ժամանակի և տարածության սահմանափակությունը և տարածել մարդկային փորձը միայն և միայն լեզվի միջոցով: Լեզվական նշանների միջոցով ներթափանցելով մշակույթի աշխարհ և ապրելով այդ միջավայրում՝ մարդ կարող է հատել ժամանակի և տարածության սահմանները և տեղափոխվել պատմության ցանկացած կետ՝ Հին Հռոմ, հայ դպրության արշալույս՝ V դար, կամ մոնղոլական արշավանքների դարաշրջան:

Բազմազան նշանային համակարգերի համատեքստում առաջատար դեր ունեն լեզվական նշանները, քանի որ այդ նշանները, լինելով մշակույթի ցուցանմուշ, միաժամանակ դառնում են նրա (մշակույթի) պահպանողը կամ կուտակողը՝ հանդես բերելով լեզվական նշանին վերապահված կարևոր գործառույթներից մեկը՝ կուտակողական (ակումուլատիվ) դերը: Իբրև մշակույթի լեզվի նշաններ, դրանք իրագործում են լեզվի մյուս կարևոր գործառույթներից մեկը՝ մշակութային տեղեկությունը փոխանցելով սերունդներին, կատարելով հաղորդակցման յուրահատուկ գործիքի դեր:

Եթե մի պահ վերանանք մշակույթից և նկատի ունենանք գիտության այլ համակարգեր ու այլ բնագավառներ, կարող ենք միանշանակ պնդել, որ մարդուն վերաբերող բոլոր գիտություններում բոլոր տեսակի գիտելիքները անրագրվում են լեզվի նշանային համակարգի միջոցով:

Մշակույթի բնագավառում որոշիչ դեր է պատկանում մշակութային արժեքներին, որոնք համարվում են *նշանների կոնցեպտներ*: Առավել ևս, մշակույթը գնահատում են նաև որպես տարանջատ, սակայն միախմբված արժեքների համակարգ: Մշակութային արժեքները դիտվում են որպես աշխարհի նկատմամբ մարդու մշակութապես իմաստավորված հարաբերություններ, որոնք ծառայում են նրա մշակութային կողմնորոշվածությանը: Արժեքների մեջ կարելի է առանձնացնել հանրութային, համամարդկային, գաղափարաէթնիկական և ազգային արժեքներ: Գոյություն ունեն քրիստոնեական արժեքներ, որոնք ընդհանուր են քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների համար, բուդդայական մշակույթի արժեքները ընդհանուր են բոլոր բուդդիստների համար, գրադաշտական մշակույթի արժեքները համընդհանուր պաշտամունքի առարկա էին իրանական ժողովուրդների համար (Աքեմենյանների շրջանից մինչև Սասանյանների հարստությունը): Մշակութային բոլոր արժեքներն արտացոլվում են լեզվի մեջ՝ բառերի և դարձվածքների նշանակություններում, առակաբանության ու նախաստիպային բնագրերի մեջ և այլն²⁴:

Ինչպես նշեցինք, լեզուն և մշակույթը փոխադարձաբար կապված են միմյանց հետ: Հարցն այն է, թե որն է նրանց կապող օղակը: Այս հարցադրումը փորձում են լուծել ոչ միայն լեզվաբանները, այլև փիլիսոփաներն ու լեզվամշակութաբանները, և այդ առումով էլ այս խնդիրը ժամանակակից լեզվամշակութաբանության համար հրատապ նշանակություն է ստանում:

Լեզուն, լինելով մշակույթի դրսևորման նշանային համակարգ, միաժամանակ մշակույթի կամ մշակութային փաստ է, քանի որ՝

1) այն մշակույթի բաղկացուցիչ մասն է, որ ժառանգաբար մեզ է անցել մեր նախնիներից,

2) լեզուն մշակույթի դրսևորման գործիք է, որի միջոցով մենք յուրացնում ենք մշակույթը,

3) լեզուն մշակույթի բաղադրիչներից ամենաէականն է. մշակույթի բովանդակությունը՝ գիտություն, կրոն, գրականություն, ավանդություն և նրանց ենթաբաղադրիչները, յուրահատուկ ծածկագրեր են, որոնք ձևավորվել են լեզվական թաղանթով և դրսևորվում են լեզվական նշաններով,

4) մյուս նշանային համակարգերի համեմատ լեզուն անփոխարինելի համակարգ է մշակույթի էությունը արտահայտելու տեսակետից, քանի որ բնական լեզուն ունի առավել վերամշակված կադապար:

24 Караулов Ю. Н., Общая и русская идеография, М., 1976.

Աշխարհի մշակութաբանական ընկալումը մարդու կողմից կատարվում է տարբեր ասպեկտներով, ինչպես՝ տեսողական, լսողական, շարժումնային, զգայական, մտազործունեական և այլն:

Ինչպես նշեցինք, լեզվամշակութաբանական համակարգում լեզուն և մշակույթը մեկուսի իրողություններ չեն. դրանք կապված են՝

ա) լեզվական նշանների իմաստով (Ե. Ֆ. Տարասով),

բ) մշակութային կոննոտացիայով (բառական նշանակության ոչ առարկայական կողմը, որ ներառում է զգացմունքայնություն, գնահատողություն, արտահայտչականություն) (Վ. Ն. Թեյլիս),

գ) լինգվոկուլտուրեմայով (բառ, բառակապակցություն, նախադասություն) (Վ. Վ. Վորոբև),

դ) ազգային–մշակութային բաղադրիչներով (Վ. Գ. Կոստոմարով)²⁵:

Այս կարգի հասկացությունների համակողմանի ուսումնասիրությունը կարող է ինչպես նոր կողմերից բացահայտել լեզվի և մշակույթի խորքային կապերի բնույթը, այնպես էլ ամբողջացնել լեզվամշակութաբանության գիտաճյուղի գիտական նկարագրությունը:

և) Հեղադարձ կապ

• Առաջադրանքներ

Տեսական գրականության մշակում:

• Ինքնաստուգման հարցեր

ա) Որո՞նք են մշակույթի բաղադրիչները:

բ) Ի՞նչ է ներառում լեզվամշակութաբանությունը:

գ) Որո՞նք են մշակութային իմաստները:

դ) Ի՞նչ է բովանդակում մշակույթի կոնցեպտը:

ե) Ի՞նչ է նշանակում մշակութային կոննոտացիան:

զ) Ի՞նչ շրջանակներ է ներառում լինգվոկուլտուրեման:

զ) Հիմնական և առաջարկվող գրականություն

Ա.

1. Маслова В. А., Современные направления в лингвистике, М., 2008 (էջ 128–159).

2. Գուրևիչ Պ. Ա., Մշակութաբանություն, Ե., 2002 (էջ 15–28, 52–74, 180–203):

Բ.

3. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов–на–Дону, 2008 (էջ 287–288).

4. Матвеева Т. В., Полный словарь лингвистических терминов, Ростов–на–Дону, 2010 (էջ 186–187).

²⁵ Маслова В. А., Современные направления..., էջ 154–155.

ՀԱՆՁՆԱՐԱՐՎՈՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Հայերեն

1. Աղայան Է., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987:
2. Աղայան Է. Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967:
3. Ամալյան Հ. Մ., Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (5–15–րդ դդ.), Ե., 1966:
4. Ամալյան Հ. Մ., Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (16–17–րդ դդ.), Ե., 1971:
5. Գուրևիչ Պ. Ս., Մշակութաբանություն, Ե., 2002,
6. Թոսունյան Գ., Գրաբարի բառարանագրությունը, Ե., 2005:
7. Խաչատրյան Լ., Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Ե., 2011:
8. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008:
9. Մկրտչյան Է., Խաչատրյան Լ., Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց. գրային ժամանակաշրջան, Ե., 2016:
10. Պետրոսյան Հ. Զ., Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987:
11. Պետրոսյան Հ. Զ. և ուրիշներ, Լեզվաբանական բառարան, Ե., 1975:
12. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987:
13. Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Ե., 1974:
14. Զահուկյան Գ., Լեզվաբանության պատմություն, հհ. 1–2, Ե., 1960–1962:
15. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987:
16. Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Ե., 1989:
17. Ֆերդինանդ դը Սոսյուր, Ընդհանուր լեզվաբանության դասընթաց, Ե., 2008:

Բ. Ռուսերեն

18. Апресян Ю., Идеи и методы современной структурной лингвистики, М., 1966.
19. Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969.
20. Березин Ф. М., Головин Б. Н., Общее языкознание, М., 1974.
21. Березин Ф. М., История лингвистических учений, М., 1984.
22. Богатырева И. И., Волошина О. А., Словарь школьных лингвистических терминов, М., 2012.
23. Гамкрелидзе Т. И., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы, тт. 1–2, Тбилиси, 1984.
24. Головин Б. Н., Введение в языкознание, М., 1973.
25. Джаукян Г. Б., Общее и армянское языкознание, Е., 1978.
26. Джаукян Г. Б., Сравнительная грамматика армянского языка, Е., 1982.
27. Засорина Л. Н., Введение в структурную лингвистику, М., 1974.
28. Караулов Ю. Н., Общая и русская идеография, М., 1976.
29. Карамышев Т. В., Компьютерная лингводидактика, СПб, 2000.

30. Кашкин В. Б., Введение в теорию коммуникации, Воронеж, 2000.
31. Кодухов В. И., Общее языкознание, М., 2013.
32. Кодухов В. И., Введение в языкознание, М., 1979.
33. Кравченко А. В., Поляков В., Когнитивная парадигма в языкознании и новые вызовы // Когнитивное моделирование в лингвистике: сборник докладов – Варна, М., 2003.
34. Кубрянкова Е. С., Память и ее роль в исследовании речевой деятельности // Текст в коммуникации, М., 1991.
35. Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику, М., 1978.
36. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990.
37. Маслов Ю. С., Введение в языкознание, М., 1975.
38. Маслова В. А., Современные направления в лингвистике, М., 2008.
39. Матвеева Т. В., Полный словарь лингвистических терминов, Ростов-на-Дону, 2010.
40. Общее языкознание, Внутренняя структура языка, М., 1972.
41. Общее языкознание, Методы лингвистических исследований, М., 1973.
42. Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов-на-Дону, 2008.
43. Степанов Ю. С., Основы общего языкознания, М., 1975.
44. Соломоник А., Язык и знаковая система, М., 1992.
45. Тихонов А. Н., Словообразовательный словарь русского языка, тт. 1–2, М., 1985.
46. Широков О. С., Введение в языкознание, М., 1985.
47. Франклин Фолсом, Книга о языке, М., 1974.

Գ. Օտար լեզվով

48. Joan Bybee, Frequency of Use and the Organization of Language, Oxford University Press, 2007.
49. Joan Bybee, Language, Usage and Cognition, Cambridge University Press, 2010.
50. Bernd Heine, Cognitive Foundations of Grammar, Oxford University Press, 1997.
51. Bernd Heine and Tania Kuteva, Language Contact and Grammatical Change, Cambridge University Press, 2005.
52. Campbell, Lyle, Historical linguistics. 3–rd edn., Edinburgh, 2013.
53. Campbell, Lyle, Poser William J. Language Classification. History and Method. Cambridge University Press, 2008.
54. Greenberg J. H., Genetic Linguistics: Essays on Theory and Method, Oxford, 2005.
55. Haspelmath Martin and Sims Andrea D., Understanding Morphology, 2nd edn., Hodder Education, an Hachette UK Company, 2010.
56. Hock, Hans Henrich and Joseph, Brian D., Language history, language change and language relationship: an introduction to historical and comparative linguistics. Berlin and New York, 1996.
57. Luraghi Silvia, Bubenik Vit, Continuum Companion to Historical Linguistics, London and New York, 2010.
58. Motives for Language Change (edited by Raymond Hickey), Cambridge University Press 2004.
59. Ringe, Donald A. and Eska, Joseph F, Historical linguistics: towards a twenty–first century reintegration, Cambridge University Press, 2013.
60. New Challenges in Typology, Transcending the Borders and Refining the Distinctions, edited by Patience Epps, Alexandre Arkhipov, Berlin / New York, 2009.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն..... 5

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐ

1. Լեզվաբանությունը որդես ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ. ՆՐԱ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ	9
2. Բ. Լեզվաբանությունը եՎ ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	16
3. Լեզվի ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ: Լեզվի ԲՆՈՐՈՇՈՒՄԸ	21
4. Լեզուի եՎ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ	26
5. Լեզուների ՏԻՊԵՐՆ ԸՍՏ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ.....	30
6. Լեզվի ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ	37
7. Լեզվի ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ: ԽՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ: ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՈՃԵՐ.....	42
8. Լեզվի ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐԸ: ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. ՁԱՅՆԱՎՈՐ ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐ	46
9. ԲԱՂԱՁԱՅՆ ՀՆՉՅՈՒՆՆԵՐ	54
10. Բ. ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ	59
11. ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ: ԲԱՌԸ ՈՐՊԵՍ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ	66
12. ԲԱՌԻՄԱՍՏԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ	72
13. Լեզվի ԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ, ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՅՈՆԴ.....	78
14. ԲԱՌԱՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ	85
15. ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	91
16. ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	100
17. Բ. ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ.....	108
18. ԼեզվաԿԱՆ–ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՆԵՐ: ԱՐՏԱՀԱՅՏՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ	116
19. ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ.....	123
20. Լեզվաբանական ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂՆԵՐ: ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ–ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԵԹՈՂ	128
21. Լեզուների ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ: ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ.....	134
22. ԼեզվաԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐ	141
23. ԼեզվաԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐ	146
24. ԳՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ: ԳԻՐ, ԾԱԳՈՒՄԸ, ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ	151
25. ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ: ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ	157

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

26. Լեզվի ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ	165
27. ՆՇԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ: ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՆՇԱՆ	170
28. ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ ԵՎ ՆՈՐՄԱ	173
29. ԼԵԶՈՒ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	180
30. ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԿՏՐՎԱԾՔՆԵՐԸ	184
31. ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՕՐԵՆՔՆԵՐԸ	191
32. ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ	197
33. ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ	203
34. 1. ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՀՈԼՈՎԻ ԿԱՐԳԸ	208
35. 3. ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԱՌԿԱՅԱՑՄԱՆ ԿԱՐԳԸ	216
36. ԲԱՅԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ	221
37. ԺԱՄԱՆԱԿԻ, ԴԵՄՔԻ ԵՎ ԹՎԻ ԿԱՐԳԵՐ	226
38. ԲԱՅԱՍԵՌԻ ԵՎ ԿԵՐՊԻ ԿԱՐԳԵՐ	231
39. ՍՏՈՐՈԳՈՒՄ, ՇԱՐՈՒՅԹ, ՇԱՐԱԿԱՐԳ	236
40. ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ: ԲԱՌԱԲԱՐԴՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ	242
41. ԱԾԱՆՑՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ	249
42. ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ	256
43. ՀԱՄԵՄՏԱԿԱՆ-ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴ	262
44. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)	267
45. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ)	272
46. ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	277
47. ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. Ա. ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	283
48. Բ. ՃԱՆԱԶՈՂԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	290
49. Գ. ՀԱՄԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	297
50. Դ. ԼԵԶՎԱՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	303
ՀԱՆՁՆԱՐԱՐՎՈՂ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	308

Լալիկ Մնացականի Խաչատրյան
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑ

Лалик Мнацаканович Хачатрян

КУРС ОБЩЕГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Հրատարակչության տնօրեն՝
Համակարգչ. էջադրումը, շապիկը՝
Սրբագրիչ՝

Էմին Մկրտչյան
Գրիգորի Հարությունյանի
Մարգուշ Միրումյան

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տառատեսակը՝ GHEA Mariam: Ծավալը՝ 19,5 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 300:

«Զանգակ» հրատարակչություն
ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am
Ֆեյսբուքյան կայքէջ՝ www.facebook.com/zangak